

UNIVERZITET U NOVOM SADU

FILOZOFSKI FAKULTET

JEZIK I KNJIŽEVNOST

**ANALIZA PREVODA *HAZARSKOG*
REČNIKA MILORADA PAVIĆA SA
SRPSKOG JEZIKA NA ITALIJANSKI**

DOKTORSKA DISERTACIJA

Mentor:

Prof. dr Pavle Sekeruš

Kandidat:

Anja Pravuljac, MA

Novi Sad, 2020. godine

„Zajcu“

UNIVERZITET U NOVOM SADU

FILOZOFSKI FAKULTET

KLJUČNA DOKUMENTACIJSKA INFORMACIJA

Redni broj: RBR	
Identifikacioni broj: IBR	
Tip dokumentacije: TD	Monografska dokumentacija
Tip zapisa: TZ	Tekstualni štampani materijal
Vrsta rada (dipl., mag., dokt.): VR	Doktorska disertacija
Ime i prezime autora: AU	Anja Pravuljac
Mentor (titula, ime, prezime, zvanje): MN	Prof. dr Pavle Sekeruš, redovni profesor
Naslov rada: NR	Analiza prevoda <i>Hazarskog rečnika</i> Milorada Pavića sa srpskog jezika na italijanski
Jezik publikacije: JP	srpski
Jezik izvoda: JI	srp. / eng.

Zemlja publikovanja: ZP	Republika Srbija
Uže geografsko područje: UGP	Vojvodina
Godina: GO	2020.
Izdavač: IZ	autorski reprint
Mesto i adresa: MA	Novi Sad, Dr Zorana Đinđića 2

Fizički opis rada: FO	4 poglavlja / 188 stranica / 163 reference
Naučna oblast: NO	Filologija
Naučna disciplina: ND	Teorija prevođenja
Predmetna odrednica, ključne reči: PO	traduktologija, Hazarski rečnik, Dizionario dei Chazari, analiza prevoda, prevodilački metodi, kulturno posredovanje, književnoumjetnički stil, imagologija
UDK	821.163.41-31=131.1 Pavić M. (043.3) 811.163.41'255.4=131.1(043.3)
Čuva se: ČU	FILOZOFSKI FAKULTET, Centralna Biblioteka

<p>Važna napomena:</p> <p>VN</p>	
<p>Izvod:</p> <p>IZ</p>	<p>Cilj kulturološko-lingvističke analize prevoda romana <i>Hazarski rečnik</i> Milorada Pavića na italijanski jezik je da se ukazivanjem na pojedine poteškoće na koje nailazi prevoditeljka romana istaknu neki opšti problemi prevođenja. Analiza se prvenstveno bavi osnovnim zadacima prevodioca, to da pored vjernog prenosa značenja i forme književnog djela na strani jezik, prenese i sam stil pisanja određenog autora te da prepozna funkciju i uticaj koji ima određena riječ na čitaoca prevoda.</p> <p>Kontekstualni okvir kojim će se napraviti uvod u analizu prevoda biće detaljan prikaz istorijskog proučavanja metoda, pristupa i tehnika teorije prevođenja, gdje se izdvajaju dva polariteta: metod slobodnog i metod direktnog prevođenja. Polazeći od teorije da se izbor metoda prevođenja svodi na odluku da li čitalac treba da se pomjeri prema piscu ili pisac prema čitaocu, u disertaciji će se pokušati pokazati prednost metoda direktnog prevođenja kada je u pitanju poetika Milorada Pavića. Osnovna prednost koja bi se postigla strategijama metoda direktnog prevođenja ogleda se u popularizaciji poetike i stila Milorada Pavića, kao i kulture iz koje pisac dolazi, u kojoj i o kojoj piše.</p>

U radu se ispituje i uloga prevodioca kao kulturnog posrednika, odgovornog za uspješnu komunikaciju između polazne i dolazne kulture te za stvaranje funkcionalnog teksta u dolaznoj kulturi. Analiza će pokazati da zadržavanjem originalnih kulturoloških izraza srpskog naroda, ali i kulturoloških izraza drugih naroda, kojim obiluje Pavićev roman-leksikon, dolazi do bogaćenja i identifikacije kulture dolaska stranim izrazima i kontaktom sa drugom kulturom. Prednost metoda direktnog prevođenja pokušaće se dokazati i primjerima korištenja tehnike neutralizacije pri prevodu kulturoloških i arhaičnih izraza, te izraza stranog porijekla, gdje se najizrazitije ogleda semantički gubitak u prenosu informacije sa jednog jezika na drugi.

Pored problema prevoda kulturoloških izraza, u radu se analiziraju i izrazi iz *Hazarskog rečnika* koji karakterišu jedinstven stil pisanja Milorada Pavića. Za izgradnju svog stila, Pavić koristi postojeće frazeološke izraze kao podtekst, ali im zamagljuje značenje mijenjajući njihovu formu. Prevodilac, kao spona između onoga koji šalje informaciju i onoga koji je prima, treba da takve jezičke konstrukcije prenese na strani jezik u njihovom izvornom obliku, čime pisca originalnog teksta približava čitaocu prevoda. Komparativnom

	<p>analizom originala i prevoda Pavićevih stilskih izraza, u radu se dolazi do zaključka da su uspješni primjeri prevedenih izraza oni u kojima su sačuvani svi originalni elementi pišćeve poetike, te se predlaže da metod direktnog prevođenja treba da ima prednost nad metodom slobodnog prevođenja.</p>
<p>Datum prihvatanja teme od strane NN veća: DP</p>	<p>31.05.2019.</p>
<p>Datum odbrane: DO</p>	
<p>Članovi komisije: (ime i prezime / titula / zvanje / naziv organizacije / status) KO</p>	<p>Predsednik: prof. dr Tatjana Đurin, vandredni profesor, Odsek za romanistiku, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu</p> <p>Mentor: prof. dr Pavle Sekeruš, redovni profesor, Odsek za romanistiku, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu</p> <p>Član: doc. dr Marija Bradaš, docent, Odsek za Lingvistiku i komparativne kulturološke studije, Univerzitet Ka Foskari u Veneciji</p> <p>Član: doc. dr Mario Liguori, docent, Odsek za romanistiku, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu</p>

University of Novi Sad

Key word documentation

Accession number: ANO	
Identification number: INO	
Document type: DT	Monograph documentation
Type of record: TR	Textual printed material
Contents code: CC	Doctoral dissertation
Author: AU	Anja Pravuljac
Mentor: MN	Pavle Sekeruš, Phd, full professor
Title: TI	Translation analysis of the <i>Dictionary of the Khazars</i> by Milorad Pavić from Serbian language into Italian
Language of text: LT	Serbian
Language of abstract: LA	English / Serbian

Country of publication: CP	Republic of Serbia
Locality of publication: LP	Vojvodina
Publication year: PY	2020.
Publisher: PU	Author's reprint
Publication place: PP	Novi Sad, Dr Zorana Đinđića 2

Physical description: PD	4 chapters / 188 pages / 163 references
Scientific field SF	Philology
Scientific discipline SD	Translation studies
Subject, Key words SKW	Translation studies, Dictionary of the Khazars, Dizionario dei Chazari, translation analysis, methods of translation, cultural mediation, literary style, imagology
UC	821.163.41-31=131.1 Pavić M. (043.3) 811.163.41'255.4=131.1(043.3)
Holding data: HD	FACULTY OF PHILOSOPHY, Central Library

<p>Note:</p> <p>N</p>	
<p>Abstract:</p> <p>AB</p>	<p>The dissertation aims to show some of the fundamental problems of translation activity through cultural-linguistic analysis of the translation of the novel <i>Dictionary of the Khazars</i> by Milorad Pavić into Italian language. The goal of this paper is to accentuate some general translation problems by pointing out particular difficulties that the translator of this novel was facing. The analysis deals primarily with the basic tasks of the translator, transfer of the literary style of an author and recognition of the function and influence that a particular word has on a reader, along with the faithful transfer of the meaning and form of a literary work into a foreign language.</p> <p>The contextual framework for introducing translation analysis is detailed account of the historical study of translation studies methods, approaches and techniques, where two polarities stand out: free translation method and direct translation method. Starting with the theory that the choice of a translation method comes down to a decision whether the reader should be moved towards the writer or the writer towards the reader, the dissertation aims to show the advantage of the direct translation method when translating poetics of Milorad Pavić. The main advantage that would</p>

be achieved using the strategies of direct translation method is reflected in the popularization of poetics and style of Milorad Pavić, as well as the culture the writer comes from, in which and about which he writes.

This paper also examines the role of the translator as a cultural mediator, responsible for the successful communication between source and target culture, as for creating functional text in the target culture. The analysis will show that by retaining original Serbian cultural expressions, as well as the expressions of other nations, which this novel-lexicon is rich with, the target culture enriches and identifies itself by means of foreign expressions and through contact with another culture. The advantage of direct translation method will also be demonstrated with examples of the use of neutralization technique when translating cultural and archaic expressions, as well as expressions of foreign origin, where semantic loss is most clearly reflected in transferring information from one language to another.

In addition to the problems of translating cultural expressions, the paper also analyzes the expressions from *Dictionary of the Khazars* that characterize the unique writing style of Milorad Pavić. For creating his style, Pavić uses the existing phraseological

	<p>expressions as a subtext, but he obscures their meaning by changing their form. A translator, as a link between the sender and the receiver of the information, has to transfer those linguistic constructions into a foreign language in their original form, thus bringing the writer of the original text closer to the reader of the translation. Comparative analysis of the original and translated stylistic expressions will show that successful examples of the translated expressions are those in which all original elements of the writer's poetics are preserved and it is proposed that the direct translation method should have precedence over the free translation method.</p>
<p>Accepted on Scientific Board on: AS</p>	<p>31/05/2019</p>
<p>Defended: DE</p>	
<p>Thesis Defend Board: DB</p>	<p>President: Tatjana Đurin, PhD, associate professor, Department of Romance Languages, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad</p> <p>Mentor: Pavle Sekeruš, PhD, full professor, Department of Romance Languages, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad</p> <p>Member: Marija Bradaš, PhD, assistant professor, Department of Linguistics and Comparative Cultural Studies, Ca' Foscari University of Venice</p>

	<p>Member: Mario Liguori, PhD, assistant professor, Department of Romance Languages, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad</p>
--	--

SADRŽAJ

1.	UVOD	21
1.1.	Korpus	23
1.2.	Analiza korpusa	27
2.	POJMOVI I MODELI TEORIJE PREVOĐENJA	32
2.1.	Istorijski pregled upotrebe dva prevodilačka metoda	34
2.1.1.	Antičko doba (od 1000. p.n.e. do 476. n.e.)	34
2.1.2.	Srednji vijek (od 476. do 1492. godine)	37
2.1.3.	Humanizam i renesansa (od XIV do XVI vijeka)	39
2.1.4.	Klasicizam (od 1636. do 1789. godine)	42
2.1.5.	Romantizam (od 1789. do 1850. godine)	44
2.2.	Savremene traduktološke teorije	47
2.2.1.	1900 - 1940	49
2.2.2.	1950 – 1970	51
2.2.2.1.	Taksonomija Vinea i Darbelnea	52
2.2.2.2.	Teorije ekvivalencije	53
2.2.2.3.	Teorije prevodilačkih “pomijaranja”	57
2.2.3.	1970 – 1980	60

2.2.4.	1980 – 1990	63
2.2.5.	1990 - 2000	66
2.2.5.1.	Venutijev vidljivi prevodilac	66
2.2.5.2.	Ostale teorije	68
2.2.5.3.	Pristup diskursne analize	69
2.2.6.	2000 - 2020	71
3.	<i>ANALIZA HAZARSKOG REČNIKA MILORADA PAVIĆA</i>	74
3.1.	Prevodilac kao kulturni posrednik	74
3.1.1.	Kulturološki mozaik Hazarskog rečnika	77
3.1.2.	Izrazi sa odlikom arhaičnosti i izrazi stranog porijekla	80
3.1.2.1.	Izrazi stranog porijekla	82
3.1.2.2.	Arhaizmi	93
3.2.	Izrazi vezani za kulturu srpskog naroda	102
3.2.1.	Opšti kulturološki izrazi	104
3.2.2.	Izrazi vezani za pravoslavnu vjeru	110
3.2.3.	Toponomastički izrazi	115
3.2.4.	Prevod ijekavice i ikavice kao sekundarnih jezičkih kodova	126
3.3.	Prevod književnoumjetničkog stila pisca	134
3.3.1.	Pavićev usus scribendi	136
3.3.2.	Izrazi nosioci osnovnih osobina Pavićevog stila	140

3.3.3. Pavić kao Drugi	162
4. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA	166
LITERATURA	175

ANALIZA PREVODA *HAZARSKOG REČNIKA* MILORADA PAVIĆA SA
SRPSKOG JEZIKA NA ITALIJANSKI

REZIME

Cilj kulturološko-lingvističke analize prevoda romana *Hazarski rečnik* Milorada Pavića na italijanski jezik je da se ukazivanjem na pojedine poteškoće na koje nailazi prevoditeljka romana istaknu neki opšti problemi prevođenja. Analiza se prvenstveno bavi osnovnim zadacima prevodioca, to da pored vjernog prenosa značenja i forme književnog djela na strani jezik, prenese i sam stil pisanja određenog autora te da prepozna funkciju i uticaj koji ima određena riječ na čitaoca prevoda.

Kontekstualni okvir kojim će se napraviti uvod u analizu prevoda biće detaljan prikaz istorijskog proučavanja metoda, pristupa i tehnika teorije prevođenja, gdje se izdvajaju dva polariteta: metod slobodnog i metod direktnog prevođenja. Polazeći od teorije da se izbor metoda prevođenja svodi na odluku da li čitalac treba da se pomjeri prema piscu ili pisac prema čitaocu, u disertaciji će se pokušati pokazati prednost metoda direktnog prevođenja kada je u pitanju poetika Milorada Pavića. Osnovna prednost koja bi se postigla strategijama metoda direktnog prevođenja ogleda se u popularizaciji poetike i stila Milorada Pavića, kao i kulture iz koje pisac dolazi, u kojoj i o kojoj piše.

U radu se ispituje i uloga prevodioca kao kulturnog posrednika, odgovornog za uspješnu komunikaciju između polazne i dolazne kulture te za stvaranje funkcionalnog teksta u dolaznoj kulturi. Analiza će pokazati da zadržavanjem originalnih kulturoloških izraza srpskog naroda, ali i kulturoloških izraza drugih naroda, kojim obiluje Pavićev roman-leksikon, dolazi do bogaćenja i identifikacije kulture dolaska stranim izrazima i kontaktom sa drugom kulturom. Prednost metoda direktnog prevođenja pokušaćće se dokazati i primjerima korištenja tehnike neutralizacije pri prevodu kulturoloških i arhaičnih izraza, te izraza stranog porijekla, gdje se najizrazitije ogleda semantički gubitak u prenosu informacije sa jednog jezika na drugi.

Pored problema prevoda kulturoloških izraza, u radu se analiziraju i izrazi iz *Hazarskog rečnika* koji karakterišu jedinstven stil pisanja Milorada Pavića. Za izgradnju svog stila, Pavić koristi postojeće frazeološke izraze kao podtekst, ali im zamagljuje značenje mijenjajući njihovu formu. Prevodilac, kao spona između onoga koji šalje informaciju i onoga koji je prima, treba da takve jezičke konstrukcije prenese na strani jezik u njihovom izvornom obliku, čime pisca originalnog teksta približava čitaocu prevoda. Komparativnom analizom originala i prevoda Pavićevih stilskih izraza, u radu se dolazi do zaključka da su uspješni primjeri prevedenih izraza oni u kojima su sačuvani svi originalni elementi piščeve poetike, te se predlaže da metod direktnog prevođenja treba da ima prednost nad metodom slobodnog prevođenja.

Ključne riječi: traduktologija, Hazarski rečnik, Dizionario dei Chazari, analiza prevoda, prevodilački metodi, kulturno posredovanje, književnoumjetnički stil, imagologija.

TRANSLATION ANALYSIS OF THE *DICTIONARY OF THE KHAZARS* BY
MILORAD PAVIĆ FROM SERBIAN LANGUAGE INTO ITALIAN

SUMMARY

The dissertation aims to show some of the fundamental problems of translation activity through cultural-linguistic analysis of the translation of the novel *Dictionary of the Khazars* by Milorad Pavić into Italian language. The goal of this paper is to accentuate some general translation problems by pointing out particular difficulties that the translator of this novel was facing. The analysis deals primarily with the basic tasks of the translator, transfer of the literary style of an author and recognition of the function and influence that a particular word has on a reader, along with the faithful transfer of the meaning and form of a literary work into a foreign language.

The contextual framework for introducing translation analysis is detailed account of the historical study of translation studies methods, approaches and techniques, where two polarities stand out: free translation method and direct translation method. Starting with the theory that the choice of a translation method comes down to a decision whether the reader should be moved towards the writer or the writer towards the reader, the dissertation aims to show the advantage of the direct translation method when translating poetics of Milorad Pavić. The main advantage that would be achieved using the strategies of direct translation method is reflected in the popularization of poetics and style of Milorad Pavić, as well as the culture the writer comes from, in which and about which he writes.

This paper also examines the role of the translator as a cultural mediator, responsible for the successful communication between source and target culture, as for creating functional text in the target culture. The analysis will show that by retaining original Serbian cultural expressions, as well as the expressions of other nations, which this novel-lexicon is rich with, the target culture enriches and identifies itself by means of foreign expressions and through contact with another culture. The advantage of direct translation method will also be demonstrated with examples of the use of neutralization technique when translating cultural and archaic

expressions, as well as expressions of foreign origin, where semantic loss is most clearly reflected in transferring information from one language to another.

In addition to the problems of translating cultural expressions, the paper also analyzes the expressions from *Dictionary of the Khazars* that characterize the unique writing style of Milorad Pavić. For creating his style, Pavić uses the existing phraseological expressions as a subtext, but he obscures their meaning by changing their form. A translator, as a link between the sender and the receiver of the information, has to transfer those linguistic constructions into a foreign language in their original form, thus bringing the writer of the original text closer to the reader of the translation. Comparative analysis of the original and translated stylistic expressions will show that successful examples of the translated expressions are those in which all original elements of the writer's poetics are preserved and it is proposed that the direct translation method should have precedence over the free translation method.

Keywords: Translation studies, Dictionary of the Khazars, Dizionario dei Chazari, translation analysis, methods of translation, cultural mediation, literary style, imagology.

1. UVOD

Traduktologija kao relativno mlada disciplina proučava probleme književnog prevođenja sa jezičkog i komunikacionog stanovišta. Faktori koji imaju određenu ulogu u realizaciji prevodne jedinice na stranom jeziku i njenoj recepciji u dolaznoj sredini jesu originalni autor teksta, njegov prevodilac, čitaoci prevoda, kao i izdavač prevoda na stranom jeziku. Dakle, iako je prevodilac taj koji obavlja “glavni” dio posla, njegova uloga nije jedina ključna u procesu prevoda nekog književnog djela na strani jezik. Navedeni zaključak se najviše odnosi na uloge autora originalnog teksta i čitaoca prevoda, koji utiču na izbor prevodiočevog metoda rada, ali i na izdavača koji u konačnici uglavnom donosi odluku o tome kome će se prevedeni tekst više približiti – piscu originala ili čitaocu prevoda – te kako će izgledati njegova finalna forma.

Jezički aspekt prevoda, odnosno izbori pojedinih leksema ili sintaksičko-morfoloških struktura koje će u prevodu predstavljati ekvivalent originalnim formama, dodatno se komplikuje kada se u obzir uzme i njegova komunikacijska funkcija. Prevodilac pored problema jezika, vrši stalne izbore i u informacijama koje će prenijeti u jezik dolazne sredine te time otvoriti komunikacijski kanal između originalnog pisca i čitaoca prevoda, ali i između polazne i dolazne kulture. Komunikacijska uloga prevodioca je uloga posrednika, odnosno pregovarača, koji s jedne strane služi kao most za spajanje dvije udaljene obale, ali s druge i odlučuje koja od strana će u kojim situacijama imati prednost, odnosno prevlast nad drugom stranom, u stvaranju prevodne jedinice.

Proces kulturnog pregovaranja u književnom prevođenju nosi sa sobom određene probleme i kada se pregovaranje odnosi na dvije relativno bliske kulture, koje, iako sadrže mnoštvo individualnih specifičnosti, pripadaju istoj ili srodnoj tradiciji, religiji i običajima. Prevodilačko pregovaranje postaje dosta kompleksnije kada se ostvaruje komunikacija između geografski i sadržajno udaljenih kultura, koje ne dijele isto porijeklo te svaku od njih odlikuju specifičnosti za čiji se koncept ne može pronaći ekvivalent u drugoj kulturi. Pored takozvane “horizontalne” udaljenosti između dvije kulture, koja se odnosi na fizički prostor zbog kojeg se

razlikuju koncepti dvaju kultura, značajno je posmatrati i “vertikalnu” udaljenost kultura, odnosno njihovo udaljeno pozicioniranje na piramidalnoj liniji geopolitičke moći. To da li se kultura polaska kategoriše kao “manja” ili “veća”, odnosno činjenica da li pripada nekoj od poznatijih, uticajnijih, brojnijih ili moćnijih nacija i nacionalnih književnosti često donosi prevagu i pri izborima metoda prevođenja.

U slučajevima kada se radi o prenosu “veće” polazne kulture u bilo koju dolaznu sredinu, njena centralna pozicija moći uglavnom diktira očuvanje njenih jezičko-kulturoloških karakteristika i u jeziku prevoda. Jedan od primjera ove pojave je apsolutna nadmoć američke kulture u ostatku svijeta i pozicioniranje američkog engleskog kao dominantnog *lingua franca* jezika. S druge strane, jezici, kulture i nacionalne književnosti koje se mogu nazvati “manjima” na traduktološkoj sceni su se kroz istoriju tretirale kao kulture na perifernim pozicijama moći. Kao takve, one se često u dolaznoj sredini percipiraju kao Druge, strane i nepoznate, čiji kulturološki koncepti nisu jasni i poznati čitaocu dolazne kulture, te prema tome pri prenosu na jezik dolazne sredine treba da se pojednostave, podomaće, integrišu i asimiluju u dolaznoj kulturi da bi bile razumljive. Praktično, to dovodi do potpune neutralizacije kulturoloških specifičnosti originala u prevodu, odnosno njihovog poništavanja, te prevoda koji je sterilan i u kojem odlike polaznog teksta skoro pa i ne postoje.

S obzirom na to da se istraživanja raznih naučnih disciplina sve više bave potrebom vrednovanja različitosti i očuvanja kultura “manjih” nacija i zajednica, tendencije traduktologije treba da se okrenu u istom smjeru rada. Može se argumentovati da je potreba za očuvanjem kulturoloških karakteristika “manjih” nacionalnih književnosti u prevodu veća nego što bi to bio slučaj sa kulturama koje se nalaze na centralnoj poziciji moći. Kulture “većih” nacija svoje očuvanje mogu postići i na druge načine, prvenstveno zbog toga što im egzistencija nije ugrožena zbog njihove centralne uloge u geopolitičkim odnosima na svjetskom nivou. S druge strane, “manje” kulture imaju ograničeno polje djelovanja unutar kojeg mogu da promovišu i vrednuju svoju kulturu. To polje se najčešće svodi na umjetnička i književna ostvarenja, kojima svjetskoj sceni skreću pažnju ne samo na svoje specifične karakteristike, već i na samo svoje postojanje.

1.1. Korpus

Navedena problematika književnog prevođenja pokušaće se istražiti na italijanskom prevodu romana *Hazarski rečnik* Milorada Pavića. Milorad Pavić¹ (1929-2009) bio je jedan od najznačajnijih srpskih proznih pisaca, historičar srpske književnosti, stručnjak za barok i simbolizam, prevodilac i univerzitetski profesor. Iako svoju književnu karijeru počinje poezijom (*Palimpsesti*, 1967; *Mesečev kamen*, 1971), te je uspješno razvija zbirkama priča (*Gvozdena zavesa*, 1973; *Konji svetoga Marka*, 1976; *Ruski hrt*, 1979), Pavić stiže domaću i svjetsku slavu 1984. godine, kada objavljuje roman *Hazarski rečnik*, u izdanju beogradske “Prosvete”. Iako postoji neformalna priča da originalni rukopis nije lako našao izdavača, te je prije “Prosvete” odbijen u četiri izdavačke kuće (Pajić, 2010), objavljeni roman i kritika i publika oduševljeno prihvataju, a pisca svrstavaju u sam vrh svjetske postmoderne. Pavićeva djela su prevedena na više od trideset jezika i u više od tri stotine izdanja. Dobitnik je brojnih književnih nagrada, a bio je član Srpske akademije nauka i umjetnosti od 1991. godine pa sve do smrti.

Na svjetskoj književnoj sceni, *Hazarski rečnik* je Pavićev najpoznatiji roman i djelo po kojem se ovaj srpski pisac prepoznaje kod strane čitalačke publike. Dokaz uspjeha Pavićevog djela je NIN-ova nagrada za najbolji jugoslovenski roman, koju dobija iste godine kada roman izlazi, kao i “Deretina” nagrada za roman decenije, nekoliko godina poslije. Na evropskoj sceni, *Hazarski rečnik* po svom objavljivanju zauzima prvo mjesto na listi bestselera u Francuskoj, treće mjesto u Engleskoj, dok ga van evropskog kruga dnevni list “Njujork tajms” uvrštava među sedam remek-djela objavljenih 1988. godine u SAD-u (Živković, 2015: 78). U prilog njegovoj pozitivnoj svjetskoj recepciji govori i podatak da je u trideset šest godina od njegovog prvog izdanja na srpskom jeziku, roman preveden na trideset devet jezika, od kojih je posljednji prošlogodišnji prevod na tamilski, koji je objavio indijski izdavač “Itir velijedu”. Prvi prevodi romana na strane jezike su izdanja na slovenačkom (1985) i mađarskom jeziku (1987), te engleskom, francuskom, italijanskom, njemačkom i švedskom jeziku (1988). U većini ovih jezika roman je doživio samo jedno izdanje, ali postoje i kulture u kojima je Pavićeva poetika i te

---

¹ Za više podataka o Pavićevoj biografiji i bibliografiji vidi: *Biografija i bibliografija Milorada Pavića* (Mihajlović, 1992), podaci u literaturi.

kako pronašla pozitivan odziv te u kojima je roman doživio tri ili više izdanja, poput kineskog, ruskog, engleskog, francuskog, ukrajinskog i bugarskog jezika.²

Hazarski rečnik je prvo Pavićevo djelo objavljeno na italijanskom jeziku. Roman je u Italiji objavljen 1988. godine u izdanju kuće “Garzanti” i u prevodu Branke Ničije. Rođena u Beogradu, gdje je magistrirala italijanski jezik na Filološkom fakultetu, sa stalnim i dugogodišnjim prebivalištem u Rimu, Branka Ničija je pored *Hazarskog rečnika* na italijanski jezik prevela i Pavićeve romane *Predeo slikan čajem (Paesaggio dipinto con il tè*, Milano, Garzanti, 1991) te *Unutrašnja strana vetra ili roman o Heri i Leandru (Il lato interno del vento ossia Il romanzo di Hero e Leandro*, Milano, Garzanti, 1992). Između ostalih, za italijansku čitalačku publiku prevela je i djela Aleksandra Tišme i Mire Marković Milošević.

Recepcija Pavićevog djela u Italiji je značajna bilo da se radi o njegovom naučno-istraživačkom radu ili njegovim književnim ostvarenjima. Dok se prijem njegovog naučnog rada ograničava na uži krug akademskog svijeta, Pavić kao književnik u Italiji ima dosta širu publiku (Lazarević di Đakomo, 2006). Pozitivna recepcija *Hazarskog rečnika* među italijanskom kritikom i publikom javlja se neposredno poslije objavljivanja romana na italijanskom jeziku. Naime, roman iz štampe izlazi u maju 1988. godine, a već početkom juna o njemu izlaze članci u nekima od najznačajnijih italijanskih dnevnih novina. Od pomenutih članaka, značajno je navesti članak Irene Binjardi, italijanske filmske i književne kritičarke te saradnice dnevnog lista “Republika”, naslovljen *Il cacciatore di sogni* (‘Lovac snova’), objavljen 3. juna pomenute godine. Autorka ističe vrijednost Pavićevog romana u kontekstu postmodernističke tradicije koju nastavlja i Pavić svojim romanom lavirantom ukrštenim sa kriminalnim romanom, kao i novi način čitanja narativne proze kao čitanja enciklopedije (Bignardi, 1988). U junu iste godine u dnevnim novinama “Korijere dela sera” izlazi članak Klaudija Magrisa³ o Pavićevom romanu pod naslovom *Giostra di demoni nel mondo dei Chazari* (‘Vrteška demona u svijetu Hazara’). Magris u svom prikazu “modernog romana o nestalom narodu”⁴ opisuje Pavićev roman-leksikon

---

² Podaci o prevodima i izdanjima *Hazarskog rečnika* na stranim jezicima preuzeti su sa veb-stranice khazars.com, podaci u literaturi.

³ Claudio Magris (1939), italijanski pisac, kritičar i prevodilac.

⁴ “Il romanzo moderno di un popolo scomparso”.

kao “fascinantnu knjigu”⁵, “enciklopediju demonskog i svih prerusavanja kojima se ono predstavlja”⁶ (Magris, 1988: 3). Kao i drugi italijanski kritičari poslije njega, i Magris Pavićevu prozu poistovjećuje sa prozom Danila Kiša, te i pisca *Hazarskog rečnika* postavlja među klasike posmodernističke tradicije. I ostali članci i intervjui objavljeni u Italiji netom poslije objavljivanja italijanskog prevoda romana⁷ pišu u pozitivnom svjetlu o srpskom piscu te ga uglavnom smještaju rame uz rame sa ostalim italijanskim i svjetskim postmodernistima, poput Borhesa i Eka, koji se u svom djelu ne bave samo istraživanjem narativnih tokova djela, već i njegovom formom te novim načinima čitanja romana.

Zajednička tendencija za potragom novih načina čitanja, te samim tim i svojevrsna reinvenija književnosti, koja spaja pisce poput Eka i Pavića (Casanova, 2004: 101), obilježava Milorada Pavića kao postmodernističkog pisca. Iako su određivanja Pavića kao postmodernističkog pisca donekle jača kod zapadnoevropskih kritičara nego kod onih koji pripadaju domaćem kulturno-umjetničkom prostoru (Mihajlović, 1992), nesumnjivo je da ako se posmatraju pojedinačni elementi njegove poetike, Pavić pripada ovoj književnoj epohi. Neki od elemenata njegove poetike koji potvrđuju takav zaključak su izobličavanje stvarnosti sa ciljem njenog sagledanja u drugačijem svjetlu, odnosno reinterpretacija naučnih istina, te hibridna struktura teksta u žanrovskom i stilskom smislu, čime se napuštaju realistički modeli pripovjedanja, a čitaocu se daje aktivna uloga u izboru načina čitanja.

Za traduktološko proučavanje postmoderne književnosti, ova posljednja karakteristika Pavićeve proze izdvaja se kao naročito važna. “Otvorenost” Pavićevog romana, kao jedna od njegovih osnovnih postmodernističkih karakteristika, čini njegovog čitaoca aktivnim članom stvaranja romana, ne samo zbog slobode izbora redosljedja čitanja odrednica *Rječnika*, već i zbog činjenice da mu je ostavljena i sloboda dopisivanja novih odrednica (Olah, 2012: 146).

---

⁵ “[...] l’affascinante libro [...].”

⁶ “[...] un’enciclopedia del demonico e di tutti i travestimenti con i quali esso si presenta [...].”

⁷ Neki od ostalih članaka i intervjua objavljenih u italijanskim dnevnim novinama o *Hazarskom rečniku* 1988. godine su: *Dalla Jugoslavia romanzo a due versioni per lui e per lei* (Orengo, 1988), *Il galoppo dei misteriosi Chazari* (Altarocca, 1988), *E un popolo uscì dalle nebbie* (Venosta, 1988), *Vi presento i Chazari cacciatori di sogni* (Medail, 1988), *I Chazari: Siamo tutti come loro* (Maraone, 1988), *Sotto ognuno di noi si nasconde un chazaro* (Scaglione, 1988), *I misteriosi Chazari raccontati da Pavić* (Mischia, 1988), *Ma questi Chazari esistono davvero?* (Zandel, 1988), *I Chazari: Chi eran mai costoro?* (Valentinetti, 1988), *Leggere la storia di un dizionario* (Scaglione, 1988), podaci u literaturi.

Između ostalih zadataka, jedan od zadataka koje pisac nameće svom čitaocu je povezivanje ponuđenih fragmenata Rječnika, čime čitalac postaje i koautor romana (Damjanov, 2010: 14). Čitaocu nametnuto koautorstvo i aktivna uloga u stvaranju romana ogleda se i u Pavićevoj upotrebi jezika. Pisac svjesno radi na oneobičavanju jezičkih izraza da bi natjerao “jezik da pruži ne samo ono što mi od njega dobijamo i očekujemo svaki dan, već i nešto više od toga” (Šomlo, 1991: 54). Pomjerenom upotrebom jezika, Pavić stvara sopstveni idiom, jasno odvajajući narativne dijelove romana od lirskih dijelova, koji sadrže ključ za tumačenje fabule (Nedić, 1986: 80). Ovakva Pavićeva pomjereni upotreba jezika i postmoderni aktivno uključivanje čitaoca u fiktivni svijet djela zahtijevaju što bliže ispunjavanje navedenih elemenata piščeve poetike i u prevodu romana na strani jezik. Da bi se i u jeziku prevoda zadržale iste karakteristike književno-umjetničkog stila pisca, potrebno je da poput pisca i prevodilac radi na oneobičavanju dolaznog jezika istim sredstvima ili prema istom principu po kojem se ono vršilo i u originalnom tekstu. Cilj ovakvog prevodilačkog postupka, po kojem bi se prednost davala piscu polaznog teksta umjesto čitaocu prevoda, doprinijela bi tome da se i pred čitaoca prevoda romana na italijanski jezik postave isti postmodernistički principi koji su bili postavljeni i pred čitaoca romana na srpskom jeziku.

Pored izazova koje pred prevodioca postavlja prevod postmodernističkog romana, Pavićev roman je izabran za prevodni korpus na kojem će se lingvističkom analizom istaći opšti problemi prevodilačke djelatnosti i zbog njegove očigledne kulturološke dimenzije, a koja od prevodioca zahtijeva i komunikacijsku ulogu kulturnog pregovarača. Naglašenost kulturne dimenzije *Hazarskog rečnika* očigledna je već i pri prvom kontaktu sa romanom, gdje kao njegova osnovna formalna karakteristika isplivava njegova tročlana struktura. Pisac svoj roman dijeli na tri knjige metonimijski označene trima bojama koje predstavljaju tri najveće svjetske religije, a koje unutar samog romana-leksikona, svaka prema svojim istorijskim izvorima, nude različita tumačenja hazarske polemike, odnosno podatke o sudbini koja je zadesila ovaj nestali narod. Cjelokupna polemika je predstavljena kao spor između tri religije, odnosno tri “istine”, jer svaka nudi svoju verziju događaja (Olah, 2012: 38). Formalna podjela romana na tri različita istorijska izvora doprinosi nemogućnosti spoznaje univerzalne istine, jer svaka od strana pruža svoj vid istorijske istine, čime pisac sugerise da sam čitalac treba da iz tog “enciklopedijski sredenog nereda” izvuče sopstvenu istinu (Pijanović, 1998: 148). Iako je sam Pavić negirao

poređenja pitanja nestanka hazarskog naroda sa sudbinom srpskog naroda, mnogi kritičari u prijetnjama koje su dovele do nestanka Hazara vide metaforu za potencijalnu sudbinu Srba. Poveznica koja se sa sigurnošću može napraviti sa hazarskim narodom i južnoslovenskim narodima je pitanje multikulturalnosti sredine u kojoj žive. Kulturološka raznolikost *Hazarskog rečnika*, kao i kulturološka raznolikost Balkana, rezultat je istorijskog prisustva i uticaja koji su različite kulture ostavljale na ovom području. Jedinstvena mješavina kulturološkog bogatstva podijeljena na tri kraka, koja krase ovaj roman, jedna je od njegovih osnovnih karakteristika, zbog čega je od ključnog značaja i u prevodu na strani jezik prenijeti njegovu kulturološku raznolikost zadržavanjem kulturoloških karakteristika svake od triju knjiga.

1.2. Analiza korpusa

U početnom poglavlju ovog rada predstavice se osnovni pojmovi i modeli teorije prevođenja. Istorijski prikaz metoda, pristupa i tehnika teorije književnog prevođenja ima za cilj da da kontekstualni okvir prevodilačke teorije i prakse, kojim će se uvesti u samu analizu korpusa. Centralna tema poglavlja je prisustvo dva polariteta u prevodilačkom pristupu - metod indirektnog i metod direktnog prevođenja - kojim se u svom radu bave teoretičari poput Mounina (1965), Bassnett-Mcguire (1993), Folene (1994), Osima (2002), Delisla i Woodswortha (2012) i drugih. Polazna tačka za autore koji se bave problemom prednosti nekog od navedena dva pristupa jeste pitanje ko se nalazi u fokusu prevodilačke djelatnosti i ko treba da ima prednost prilikom prevodilačkih izbora za ostvarivanje ekvivalencije - pisac originalnog teksta (prototeksta) ili čitalac prevedenog teksta (metateksta).

Polazeći od Fridriha Šlajermahera⁸, teoretičara koji je prvi izrazio izbor prevodilačkog metoda prostornim poređenjem pomijeranja pisca prema čitaocu ili čitaoca prema piscu, u poglavlju se navode i stavovi ostalih teoretičara koji su tokom XX i XXI vijeka razvijali Šlajermaherovu teoriju - Benjamin, Ortega y Gasset, Steiner, Berman, Lefevere, Sontag, Seruya i Justo. Stavovi autora koji su u svojim istraživanjima davali prednost tehnikama metoda direktnog prevoda, prvenstveno tehnici potuđivanja ili ksenofilizovanja teksta (*foreignization*,

---

⁸ Friedrich Schleiermacher (1768-1834), njemački filozof i teolog, jedan od predstavnika protestantske teologije i utemeljitelj savremene filozofske hermeneutike.

straniamento), odnosno zadržavanja kulturoloških osobina originala i u prevodu, kao najveći problem upotrebe metoda indirektnog prevoda, prvenstveno tehnike podomaćivanja ili lokalizovanja teksta (*domestication, addomesticamento*), kojom dolazi do zamjene kulturoloških elemenata originala elementima dolazne kulture, vide u pitanju vidljivosti/nevidljivosti prevodioca u metatekstu (Venuti, 2004, 2013). U slučaju korištenja slobodnog prevoda i podomaćivanja, prevodilac ostaje nevidljiv jer je u tom slučaju cilj dobrog prevoda postizanje tečnosti i čitkosti teksta te metatekst treba da se čini kao da je originalno pisan na dolaznom jeziku (Nida, 2004). Autori čiji stavovi podržavaju strategiju potuđivanja, umjesto tečnosti teksta, predlažu strategiju otpornosti teksta, čime se sve strane osobine književnog djela u prevodu ne bi poništavale već bi se naglašavale i gdje bi se prevod čitao kao prevod, a ne kao original (Venuti, 1995; Lewis, 2004). Kao pregovarač između polazne i dolazne kulture (Bochner, 1981; Eco, 1995, 2011), upotrebom tehnika metoda direktnog prevoda prevodilac doprinosi bogaćenju dolazne kulture zadržavanjem stranih izraza iz polazne kulture, koja čitaoca privlači i svojom stranom enigmatičnošću (Terracini, 1983; Manferlotti, 1988; Katan, 1997). S druge strane, neutralizacija stranih osobina prototeksta u metatekstu njihovim podomaćivanjem dovodi do etnocentričkog nasilja koje se vrši nad originalnom kulturom njenim poništavanjem u dolaznoj sredini (Pannwitz, 1917; Lefevere, 1997; Appiah, 2004; Spivak, 2004).

Uzorak koji se prikupio u prvoj fazi istraživanja paralelnom analizom originalnog teksta *Hazarskog rečnika* na srpskom jeziku i prevoda Branke Ničije *Dizionario dei Chazari* na italijanski jezik, u trećem poglavlju rada se analitičkom metodom raščlanjuje na tri makrogrupe radi detaljnijeg proučavanja - na izraze stranog porijekla i arhaizme, izraze vezane za kulturu srpskog naroda i izraze vezane za književnoumjetnički stil Milorada Pavića. Korišteni metod za ispitivanje adekvatnosti i ekvivalencije originalnih srpskih izraza i italijanskog prevoda prve dvije makrogrupe bila je komparativna traduktološka analiza, dok se za treću grupu izraza koristio analitičko-interpretativni metod.

Prva grupa analiziranih izraza, onih koji u srpskom jeziku imaju strano porijeklo ili odliku arhaičnosti, nosioci su i jedne od osnovnih karakteristike Pavićeve poetike - multikulturalnosti. Posuđenice ustaljene u srpskom jeziku, naročito one turskog i jevrejskog porijekla, piscu služe za izgradnju “zaboravljenog kulturnog sloja jezika” na kome se zasniva njegov stil (Babić, 2000: 25). Samim tim, analizom će se pokušati pokazati da je za čitaочеvo

razumijevanje poetike romana, kao i kulturne sredine iz koje pisac dolazi, ključno i u prevodu zadržati islamske i hebrejske kulturološke izraze u što približnijem izvornom obliku. Analizom će se pokušati pokazati da je prevod navedenih izraza funkcionalan onda kada prevoditeljka koristi tehnike metoda direktnog prevoda, poput tehnike posuđenice ili realije, dok se proces prenošenja jedne kulture na strani jezik pokazuje kao neuspješan kada se kulturne karakteristike originala poništavaju upotrebom metoda indirektnog prevoda.

Druga grupa analiziranih izraza, koji se tiču kulture srpskog naroda, podijeljena je na nekoliko segmenata - na opšte kulturološke izraze, izraze vezane za pravoslavnu vjeru, onomastičke izraze i različite izgovore kao sredstva karakterizacije književnih likova. Kao i u slučajevima prisustva stranih kultura u *Hazarskom rečniku*, analizom će se pokušati pokazati da je i u slučajevima prevoda srpskih kulturoloških izraza uspješan prevod onaj u kojem se koriste tehnike metoda direktnog prevoda, kojima se teži očuvanju i naglašavanju originalne kulturološke osobine. Predložene tehnike direktnog prevoda, poput posuđenice, kalka, opisnog i doslovnog prevoda, prikazane su kao pozitivan primjer na prevodu *Hazarskog rečnika* na engleski jezik Kristine Pribičević Zorić.

Treća grupa analiziranih izraza tiče se karakteristika Pavićevog književnoumjetničkog stila. Komparativna analiza odabranih aspekata Pavićevog stila prvenstveno se fokusira na tri problematične grupe primjera - primjere Pavićeve jezičke igre koji su prevedeni običnim, nestilizovanim izrazima, primjere Pavićeve jezičke igre koji su prevedeni postojećim poslovicama ili frazeologizmima i primjere Pavićeve jezičke igre sa čitaocem, tzv. "ostrvacima", u kojima pisac u originalu postavlja svojevrzne zagonetke čitaocu, a koje su u prevodu dopunjene odgovorima. Analizom će se pokušati pokazati da se i u ovom slučaju upotrebom metode indirektnog prevoda gube sve osobnosti piščevog stilskog potpisa, a kao uspješno rješenje se prikazuju primjeri u kojima prevoditeljka koristi metod direktnog prevoda.

U četvrtom poglavlju rada sintetički se izlažu opšti rezultati do kojih se došlo prethodnim istraživanjem i komparativnom traduktološkom te analitičko-interpretativnom analizom uzorka izdvojenog iz ispitanog korpusa. U njemu se izvode zaključci o potrebi i prednosti upotrebe metoda direktnog prevoda pri prevođenju pisaca poput Milorada Pavića, koji dolaze i na karakterističan način pišu o specifičnoj kulturnoj sredini, a koja u kulturi dolaska ima

elemente “stranosti”. Takođe, izvode se zaključci i o potrebi korištenja metoda direktnog prevoda i u kontekstu aktuelnih geopolitičkih dešavanja koja utiču i na društvene promjene te time iziskuju i promjene na polju književnog prevođenja u kontekstu vrednovanja stranih, a naročito “manjih” kultura.

Važno je naglasiti da cilj ovog istraživanja nikako nije bio dati kritiku na rad Pavićeve prevoditeljke, već analizom njenih prevodilačkih izbora naglasiti potrebu za promjenom pogleda na književno prevođenje. Milorad Pavić se pedantno starao o svakoj svojoj knjizi sve do njenog konačnog objavljivanja. Jako puno vremena je trošio na prepisku sa svojim izdavačima i prevodiocima širom svijeta, a prevode svojih djela na jezike koje je poznavao - engleski, francuski, ruski i njemački - lično je pregledao onoliko puta koliko je to bilo potrebno (Mihajlović, 2010: 168-169). Iako sam Pavić nije poznavao italijanski jezik, kao profesionalni prevodilac je bio uključen u rad i onih svojih prevodilaca čije jezike nije poznavao, te i sam ističe svjesnost da je zbog namjernih “oneobičavanja jezika”, *Hazarski rečnik* teško prevodivo djelo. Takođe, Pavić ističe da je Ničijin prevod romana na italijanski jezik jedan od njegovih najboljih prevoda te da piščevi “prijatelji koji znaju italijanski, kažu u šali da zvuči bolje od originala” (Šomlo, 1991: 55).

Cilj ovog istraživanja je skretanje pažnje na potrebu promjene prevodilačke prakse kada se radi o književnom prevođenju. Dosadašnje favorizovanje metoda indirektnog prevoda i praksa neutralizovanja stranih osobina prototeksta u dolaznoj sredini rezultiraju prevodom koji je lišen individualnosti i lako se “integriše” u dolaznu kulturu. Ovakav prevod se takođe lakše čita, ne skreće pažnju čitaoca sa teksta na njemu strane i nepoznate pojmove, dok mu u isto vrijeme ne izaziva ni nesvjesne predrasude (*implicit bias*) (Greenwald & Banaji, 1995), gdje se na negativan način gleda na strano, nepoznato i tuđe na podsvjesnom nivou. Jedan od načina razbijanja predrasuda je upoznavanje stranog elementa te sticanje većeg poštovanja prema Drugom, čime se smanjuju implicitne i eksplicitne predrasude. Prilagođavanje prototeksta dolaznoj kulturi te poništavanje njegovih osobina slobodnim prevodom dovode do pojačavanja etnocentrične prakse u književnom prevođenju jer se zarad lakšeg čitanja promovišu blaži ili jači oblici kulturocida. Strategija književnog prevoda koja dovodi do eliminacije Drugog naročito je štetna za manje kulture i književnosti, poput srpske, koje način sopstvenog očuvanja i vrednovanja vide u književnom prevodu. Upotreba prevodilačke strategije kojom bi se zadržale kulturološke osobine

polazne sredine ključna je i za prevod Pavićevog *Hazarskog rečnika*, romana čija je kulturološka raznolikost jedna od osnovnih elemenata njegove književne vrijednosti.

Takođe, prve decenije XXI vijeka pokazuju se kao odgovarajuće vrijeme za uvođenje ovakve vrste promjene na polju književnog prevođenja. Sa jedne strane, nagli tehnološki razvoj društva dovodi do olakšane globalne komunikacije te brze dostupnosti informacijama i upoznavanju stranih i udaljenih kultura. S druge strane, promjena stava o Drugom, nepoznatom i tuđem u kulturnom kontekstu izdvaja se kao neophodna upravo u vremenu u kojem živimo, kada svjedočimo promjeni kulturološke slike Evrope usljed vala migracija kultura sa sjevera Afrike i Bliskog istoka, koje u sve većem broju kulturno heterogenizuju Evropu, a u isto vrijeme se u Evropi u sve većoj mjeri gradi otpor prema tim stranim kulturama. Sve veća kulturološka raznolikost Evrope podrazumijeva očuvanje identiteta njenih pojedinačnih kultura i na polju traduktologije, gdje bi se strategijama direktnog prevoda i pristupom potuđivanja metateksta zadržalo kulturološko bogatstvo i nasljeđe polazne sredine.

2. POJMOVI I MODELI TEORIJE PREVOĐENJA

Definicija prevođenja je doživjela evolucijski razvoj kroz različite kulture i vjekove. Načini posmatranja prevodilačke djelatnosti od antičkog do savremenog doba bili su uslovljeni različitim ciljevima koje su različite kulture postavljale ovoj aktivnosti. Počevši od antičkog doba, kada se prevođenje posmatra kao praktična djelatnost, korištena prvenstveno u komercijalne ili političke svrhe, ostvarivanje komunikacije između različitih naroda i jezika odnosi se na usmeno prevođenje, gdje se ono obilježava tumačenjem, odnosno kao *interpretatio*. U tradiciji pismenog prevođenja, ova djelatnost se posmatra kroz spektar umjetničko-književnog prevođenja, čiji cilj nije samo tumačenje nepoznatih pojmova već i retorička vježba kojom se ostvaruje i ljepota stila, čime prevodilac nije više *interpretes* već i besjednik, *orator*. Period srednjeg vijeka kao osnovni cilj prevođenja postavlja širenje hrišćanstva, odnosno širenje božije poruke i riječi. Prevođenje Biblije i svetih tekstova utiče na to da se sve veća pažnja posvećuje pitanjima “pravilog prevođenja”, kojim esencija božije riječi neće biti izgubljena ili promijenjena. Prevodilac je onaj koji na drugi jezik vjerno prenosi originalne riječi, čime se uvodi i novi termin kojim se obilježava ova djelatnost, preko *transfere* do *traductio*, što dovodi do razvoja današnjih oblika termina kojim se označava prevođenje u zapadnoevropskim jezicima – *tradurre, traduire, traducir, traduzir*.

Savremeno doba definiše prevođenje kao “prenos pismene poruke izvornog jezika u pismenu poruku dolaznog jezika”⁹ (Rega, 2001: 24). Ovom uopštenom opisu prevodilačke djelatnosti dodaju se i drugi činiooci koji igraju važnu ulogu u prenošenju pismene poruke, poput kulturne sredine iz koje ta poruka dolazi i one u koju se smješta, pa se prevođenje opisuje i kao proces transformacije prototeksta u metatekst posredstvom različitih jezičkih sredstava od onih korištenih u originalu sa ciljem interakcije sa različitom kulturom od one u kojoj je original proizveden (Bertazzoli, 2007: 15). Takođe, jedan od ključnih činilaca književnog prevođenja je i efekat koji prevedeni tekst ima na čitaoca prevoda, zbog čega se prevođenje definiše i kao “stvaranje dvostrukosti tekstualnog sistema koji, pomoću izvjesnog opisivanja, može da ostvari istovjetni efekat na čitaoca, kako na semantičkom i sintaksičkom, tako i na stilskom, metričkom i

---

⁹ “[...] transfer of a written message in a source language into a written message in the target language.”

fonosilabičkom planu, a da je pri tom u stanju da proizvede ista osjećanja kojima teži izvorni tekst” (Eko, 2011: 13). Dakle, moderne teorije proučavaju prevođenje kao multidisciplinarnu aktivnost, koja osnovni prenos poruke sa jednog jezika na drugi posmatra kroz spektar društvenih aspekata koji utiču i na stvaranje originalne poruke i na recepciju prevedene poruke u dolaznoj sredini.

Kao što je već naglašeno u uvodnom dijelu teze, teorija prevođenja je relativno mlada disciplina. Teorija prevođenja, traduktologija ili translatologija razvija se u posebnu naučnu disciplinu u drugoj polovini XX vijeka, kada se odvaja od lingvistike te predmet njenog proučavanja više ne predstavlja učenje jezika i proučavanje uporednih jezičkih sistema već prevođenje kao aktivnost i prevod kao rezultat te aktivnosti. Pritom, prevod kao rezultat prevođenja teži da različitim sredstvima od originalnih izrazi istu poruku koju izražava i original te da na taj način postigne ekvivalenciju između dva teksta. Iako je u samoj teoriji postizanje ekvivalencije širok i relativan pojam, jer može da se različito tumači u zavisnosti od procjene primarnih osobina prototeksta koje je neophodno prenijeti u metatekst, savremene prevodilačke teorije se uveliko oslanjaju na pojam ekvivalencije pri izražavanju osnovnih prevodilačkih tendencija. Takođe, iako posljednje decenije XX i početak XXI vijeka donose plodan razvoj traduktoloških teorija, koje probleme književnog prevođenja posmatraju kroz globalna društveno-politička pitanja, u njihovoj osnovi se i dalje javlja stara dihotomija upotrebe dva prevodilačka metoda, čija je suština davanje prednosti originalnom sadržaju i formi ili prevodu i sredini u kojoj se on smješta, u onim situacijama u kojima se mora odabrati jedna od navedenih strana.

Istorijski pregled upotrebe dva metoda prevođenja koji slijedi ima za cilj da detaljno prikaže viševjekovno prisustvo prevodilačke dileme između davanja prednosti sadržaju i značenju književnog djela ili njegovim formalnim karakteristikama. Počevši od razlikovanja dva pristupa kao “riječ po riječ” prevođenje i prevođenje smisla, ova prevodilačka dihotomija postaje centralna tema među teoretičarima prevođenja, koja se kroz istoriju nadopunjuje i proširuje posmatranjima iz uglova različitih oblasti izražavanja. Posmatranjem navedene dihotomije kroz istorijsku perspektivu dolazi se do zaključka da traduktološka teorija i praksa prednost daju indirektnom metodu prevođenja, čiji je cilj prenošenje smisla, ostvarivanje estetski lijepog i čitkog teksta, koji ni ne liči na prevod već izgleda kao da je originalno pisan na dolaznom jeziku.

2.1. Istorijski pregled upotrebe dva prevodilačka metoda

2.1.1. Antičko doba (od 1000. p.n.e. do 476. n.e.)

Prevođenje je kao vid međuljudske komunikacije postojalo i prije antičkog doba. U praistoriji je usmeni oblik prevođenja bio neophodan za ostvarivanje komunikacije između pripadnika različitih zajednica i plemena. Prvi slučajevi pismenog oblika prevođenja vežu se za treći i drugi milenijum prije nove ere, kada asirski kralj Sargon naređuje da se prevedu kraljevski proglašenja kako bi bili razumljivi svim njegovom podanicima, dok vavilonski car Hamurabije oformljava posebnu grupu pisara koja prevodi i ispisuje proglašenja na različitim jezicima carevine (Sibinović, 1979: 8).

Za razliku od usmenih i pismenih oblika prevoda, poput tumačenja prilikom plemenskih kontakata praistorijskih zajednica ili kraljevskih proglašenja starog vijeka, istorija književnog prevođenja veže se za IV vijek prije nove ere i pojavu prvog književnog prevoda jednog od najstarijih sumerskih tekstova *Epa o Gilgamešu*. Ep je preveden na više jezika, od kojih je sačuvan prevod na vavilonski, akadski, hetitski i huritski jezik (Krstić, 2008: 88).

Poslije IV vijeka i smrti Aleksandra Velikog pojačava se rimsko prisustvo u do tada helenizovanim zemljama poput Egipta, a naročito u Aleksandriji, gdje nastaje i prvi prevod Starog zavjeta sa hebrejskog na grčki jezik. Period rimskog osvajanja Egipta obilježen je i paralelnim prisustvom latinskog jezika i jezika osvojenih naroda, kao i jakim miješanjem grčke sa latinskom kulturom, do čega dolazi jer latinski autori “prisvajaju književne i jezičke forme već kodifikovane u grčkom svijetu”¹⁰ (Bertazzoli, 2007: 34).

Prvi latinski autor koji se bavi prevođenjem a koji se formira u grčkim kulturnim centrima je pjesnik Livije Andronik. U III vijeku prije nove ere, Andronik sa grčkog jezika na latinski prevodi Homerovu *Odiseju* koristeći saturnijski stih, antički latinski stih koji prethodi upotrebi grčkog heksametra. Značajno je pomenuti još neke latinske autore koji se pored Andronika u ovom periodu bave prevođenjem – pjesnik Enio sa grčkog jezika na latinski prevodi

---

¹⁰ “[...] l’assunzione di forme letterarie e linguistiche già codificate dal mondo greco [...]”

nekoliko Euripidovih tragedija i jedno prozno djelo, dok komediograf Plaut doprinosi razvoju latinske književnosti romanizovanjem modela grčke komedije (*ibid.*: 35).

Teoretičari poput Žorža Munena¹¹ početak istorije traduktologije vide u prvom vijeku prije nove ere, odnosno u pojavi Marka Tulija Cicerona. Pored toga što je bio državnik, filozof, pravnik, besjednik i književnik, Ciceron je i prvi autor koji teoretiše o dva metoda prevođenja, počevši na taj način raspravu o suprotstavljenim prevodilačkim strategijama, koja će trajati vijekovima. U svom retoričkom djelu *De optimo genere oratorum* ('O najboljoj vrsti govornika'), koje datira iz 46. godine prije nove ere, Ciceron postavlja teorijske osnove problema prevođenja. Autor u navedenom djelu prvi put uvodi razliku između vjernog prevoda po principu "riječ po riječ" i slobodnog prevoda "prema smislu", egzempflikujući ovu razliku prema sopstvenim prevodima govora atinskih besjednika Eshina i Demostena:

Prevodio sam kao govornik, a ne kao tumač nekog teksta, zadržavajući iste misaone izraze, kao i način njihovog stvaranja, ali sa leksikom koja odgovara prirodi našeg jezika. Pritom nisam smatrao potrebnim prenositi riječ po riječ, već sam zadržao sve osobine i ekspresivna dejstva samih riječi.¹² (Cicerone, 1993: 57-58)

Dakle, prema Ciceronu, prilikom prevođenja potrebno je precizno prenijeti originalnu misao u dolazni jezik upotrebom sredstava koja odgovaraju karakteru tog jezika. Ciceronov tumač (*interprete*) odnosi se na doslovnog, "riječ po riječ" prevodioca, dok govornik (*oratore*) prevodi smisao, ispunjavajući tako glavni zadatak prevodioca, "da pronade jezički izraz koji će imati takođe odgovarajuću ekspresivnu i impresivnu moć" (Sibinović, 1979: 11). Pri tom je potrebno napomenuti da se u Ciceronovo vrijeme koncept "riječ po riječ" prevođenje odnosilo na doslovan postupak, zamjenu svake pojedinačne riječi polaznog teksta sa njenim najbližim latinskim ekvivalentom, zbog toga što su Rimljani čitali prevod uporedo sa originalnim tekstom (Munday, 2001: 19). Ciceron se zalaže za davanje prednosti smislu i dolaznom tekstu putem prevoda koji originalni tekst približava dolaznom čitaocu upotrebom za to adekvatnog jezika.

---

¹¹ Georges Mounin (1910-1993), francuski lingvista, prevodilac i teoretičar.

¹² "Ho tradotto da oratore, non già da interprete di un testo, con le espressioni stesse del pensiero, con gli stessi modi di rendere questo, con un lessico appropriato all'indole della nostra lingua. In essi non ho creduto di rendere parola con parola, ma ho mantenuto ogni carattere e ogni efficacia espressiva delle parole stesse."

Još jedan autor koji se u prvom vijeku prije nove ere bavi razlikovanjem dva metoda prevođenja je Kvint Horacije Flak. U svom djelu *Ars poetica* ('Pjesničko umijeće'), Horacije govori o prevođenju te potvrđuje vrijednost slobodnog prevoda i njegovu prednost nad prevođenjem "riječ po riječ". Poput Cicerona, i Horacije smatra da prevod treba da bude usaglašen sa dolaznom kulturom, a ne da čuva formalne kvalitete originalnog teksta. Pritom, posebna pažnja treba da bude posvećena dobijanju estetski ugodnog teksta, bez pretjeranog imitiranja originala. Iako se Horacije zalaže protiv doslovnog prevođenja, rado savjetuje uvođenje novih riječi u prevod jer je tradicija upotrebe posuđenica i novih jezičkih kovanica bila vid obogaćivanja latinskog jezičkog sistema. Proces obogaćivanja jezika putem prevoda je i za Cicerona i za Horacija predstavljao prirodan i poželjan proces razvoja, ako se odvijao na osnovu principa izražavanja smisla, gdje je odgovornost prevodioca usmjerena prema čitaocima dolaznog teksta (Bassnett, 2002: 52).

Sveti Jeronim Stridonski (331-420 n.e.), zaštitnik prevodilačke profesije, zasigurno je jedno od najvažnijih imena antičkog perioda istorije traduktologije. Njegov značaj se prvenstveno duguje stvaranju *Vulgate*, prevoda Biblije za narod, koji mu povjerava rimski papa Damaz u želji da se u mnoštvu verzija i latinskih rukopisa stvori jedinstven tekst Svete knjige. Sveti Jeronim prerađuje postojeće verzije prevoda Novog zavjeta, nazvane *Vetus latina* i *Itala*, te nudi integralan prevod Starog zavjeta sa hebrejskog i starogrčkog na latinski jezik, koji će se formalno priznati kao zvanični tekst rimokatoličke crkve na Tridentskom saboru 1546. godine i kao takav koristiti sve do objavljivanja *Neovulgate* 1979. godine. Pored značaja zbog stvaranja *Vulgate*, Sveti Jeronim je u istoriji traduktologije ostavio trag i svojim angažmanom u kritici prevođenja. Pod optužbama za jeres zbog lošeg prevoda Biblije koji se umnogome razlikuje od prethodnih prevoda svetog teksta, Jeronim argumentuje svoju odbranu u tekstu *Liber de optimo genere interpretandi* ('O najboljem načinu prevođenja'), gdje se poziva na Ciceronove ideje i izjavljuje da je i on prevodio "prema smislu", a ne "riječ po riječ":

Lako se može vidjeti iz čitanja samog teksta da mu nisam nimalo promijenio smisao, ništa mu nisam dodao niti sam izmijenio ijednu dogmu [...] Ne samo da priznajem već i glasno izjavljujem da u mojim prevodima sa grčkog na latinski, sa izuzetkom svetih knjiga, gdje i red

riječi sadrži misteriju, ne ciljam da prenosim riječ po riječ već da u cjelosti pružim smisao originala. Ciceron mi je učitelj za ovaj moj metod [...].¹³ (San Gerolamo, 1993: 65-66)

Iako zagovornik slobodnog prevoda, koji za cilj treba da ima tačnost sadržaja i ljepotu stila izraženih cjelovitim prenosom specifičnih crta originalnog teksta, Jeronim pominje i metodologiju prevođenja svetih tekstova, u kojima sve treba da ostane vjerno originalu, čak i sintaksički raspored rečenice, jer i taj element u sebi sadrži božiju misao. Bruno Ozimo¹⁴ (2002) ističe da pored citiranja Cicerona kao modela za ugledanje, Jeronim kritički posmatra i navodi moguće modifikacije prototeksta prilikom njegovog prenosa u metatekst – izmjene, dodavanja i oduzimanja originalnih elemenata u prevodu. Međutim, Jeronim zagovara i zadržavanje stranog elementa u prevodu, njegovo prenošenje u netaknutom obliku, bez transpozicijsko-jezičkih izmjena, čime se naznačava prisustvo stranih kulturoloških elemenata te se elementi drugosti ne homogenizuju već čuvaju sopstvenu stranost (Osimo, 2002b: 16).

Jedan od autora koji su bili oštri protivnici prevoda Biblije Svetog Jeronima je Sveti Avgustin Hiponski. Teolog i filozof koji stvara pod jakim uticajem Platona i njegove škole, Sveti Avgustin se u svom radu bavi pitanjima koncepta znaka u kontekstu lingvističke analize, nudeći ideje slične problemima koje proučavaju savremene teorije semiotike. Iako je slabo poznavao jezike sa kojih je prevodio Jeronim, zamjerao mu je nemarnost kojom se u prevodu ophodio prema formi teksta, te nije naročito cijenio jasnost stila koju podražava Jeronim, sa ciljem postizanja veće razumljivosti (Nergaard, 1993: 30).

2.1.2. Srednji vijek (od 476. do 1492. godine)

Period srednjeg vijeka donosi sve oštiju podjelu između dva prevodilačka metoda ustanovljena u prethodnom periodu. S jedne strane, književno prevođenje, a naročito prevođenje

---

¹³ “È facile vedere dalla lettura della stessa lettera che io non ne ho affatto cambiato il senso, e nulla vi ho aggiunto, e nessun dogma vi ho alterato [...] Io per me non solo confesso, ma dichiaro a gran voce che nelle mie traduzioni dal greco in latino, eccezion fatta per i libri sacri, dove anche l’ordine delle parole racchiude un mistero, non miro a rendere parola per parola, ma a riprodurre integralmente il senso dell’originale. E di questo mio metodo ho a maestro Cicerone [...]”

¹⁴ Bruno Osimo (1958), italijanski pisac, profesor i teoretičar prevođenja.

poezije, u toku ovog perioda zadržava ciceronski model kreativnog i slobodnog prenošenja prototeksta u metatekst, a sa druge je prisutno vjerno prenošenje originalnih elemenata, naročito u prevođenju svetih tekstova.

Najaktivniji centri za teorijsko proučavanje i praktično bavljenje prevodom se u ovom periodu izmještaju iz Rima prema arapskom i španskom svijetu. U tom smislu, značajna je pojava prve prevodilačke škole u španskom Toledu u XII vijeku, mjesto okupljanja prevodilaca i to prvenstveno sa arapskog jezika na latinski, a kasnije i na kastiljanski jezik. U periodu od jednog vijeka u Toledskoj prevodilačkoj školi nastaju značajni prevodi poput arapske verzije Euklidovih *Elementa* Adelarda Batskog i prvog prevoda *Kurana* Roberta de Retinesa, kao i Aristotelova djela sa komentarima arapskih filozofa Ibn Sine i El Farabija. Između ostalih, teorijskim proučavanjem prevođenja se u Toledskoj prevodilačkoj školi bavio Mojsije Majmonid, jevrejski filozof i teolog, koji u ciceronskom maniru analizira dva prevodilačka metoda, tvrdeći da je rezultat “riječ po riječ” prevođenja nesiguran i konfuzan tekst, dok pravilno prevođenje predstavlja ono u kojem se razjašnjava misaoni tok i prenosi na način kojim će “sama misao postati jasna i razumljiva na drugom jeziku”¹⁵ (Mounin, 1965: 34).

U pogledu kulture, srednji vijek karakteriše prozelitizam u usmenom i pisanom širenju hrišćanstva, što dovodi i do drugačijih stavova prema prevodilačkoj metodologiji. Uočava se znatno zanemarivanje ljepote dolaznog teksta zarad vjernosti polaznom tekstu, s obzirom na to da je polazni tekst u najvećem broju slučajeva sama Biblija. U tom kontekstu, ključnu ulogu u teorijskom proučavanju prevodilačkog metoda ima crkva, koja se u ulozi zaštitnika razumijevanja svetih spisa zalaže za što autentičnije čitanje božije riječi.

Pošto je Biblija najvažniji tekst za prevođenje u ovom periodu, na polju književnih prevoda uočava se veliki broj tekstova koji imaju više karakter obrada i adaptacija nego pravih prevoda, poput adaptacija viteških romana. Zbog ove činjenice, “koncept prevođenja se proširuje

---

¹⁵ “[...] lo stesso pensiero divenga chiaro e comprensibile nell’altra lingua.”

na čisti prenos sadržaja, obrade i preobražaja teksta”¹⁶, čime dolazi i do nedostatka umjetničkog elementa u prevodu (Folena, 1994: 10).

Poezija se nalazi u okvirima teorijskog proučavanja prevođenja tokom kasnog srednjeg vijeka i nastanka sicilijanske pjesničke škole. Najveći italijanski pjesnik ovog vremena Dante Aligijeri, pored poetskog rada, piše i filozofske traktate u kojima se prvenstveno bavi pitanjem prednosti prirodnog narodnog jezika nad vještačkim latinskim. U svom traktatu *Gozba*, Dante se dotiče i pitanja prevođenja, gdje obrazlaže ideju o nemogućnosti prevođenja poezije, naročito ako bi se ona prevodila metodom “riječ po riječ”. Razlog za neprevodivost poezije leži u činjenici da se ljepota stiha krije u muzikalnosti i harmoniji jezika na kojem je ona pisana, što se gubi njenim prenosom na neki drugi jezik.

2.1.3. Humanizam i renesansa (od XIV do XVI vijeka)

Period humanizma donosi povratak umjetničkim i filozofskim vrijednostima starih kultura Grčke i Rima. Jedna od osnovnih karakteristika prevođenja u ovom periodu jesu brojne obrade književnih djela, prvenstveno sa grčkog jezika. Zbog razvoja univerziteta kao mjesta okupljanja umjetnika i naučnika, na kojima se prvenstveno proučavaju djela grčkih i latinskih autora, sa grčkim jezikom se upoznaje sve više autora, što rezultira i posvećivanjem veće pažnje vjernosti i tačnosti prevoda.

Petnaesti vijek donosi i pojavu prvog teoretičara prevođenja Leonarda Brunija¹⁷, koji sa grčkog jezika na latinski prevodi retorička, filozofska i istorijska djela. Rezultat njegovih opažanja prilikom prevodilačke prakse je traktat *De interpretatione recta* (‘O pravilnom prevođenju’), u kojem Bruni formuliše prvu modernu teoriju prevođenja sa jasno naznačenim pravilima o tome šta treba da sadrži pravilan prevod. Kako piše Bruni (2004), prevodilac prvenstveno treba savršeno da vlada kako polaznim tako i dolaznim jezikom prevoda, da bi se precizno razumjelo značenje riječi, kao i piščeva poetika. Bruni se u svom traktatu zalaže i za

---

¹⁶ “[...] il concetto del tradurre si allarga a quello della pura trasmissione di contenuti, del rifacimento e della metamorfosi del testo.”

¹⁷ Leonardo Bruni (1370-1444), italijanski naučnik, filozof i političar.

očuvanje formalnih karakteristika originalnog teksta, poput ritma i muzikalnosti prototeksta, te zalažući se za retoričko prevođenje poentira da se prevodilac mora u potpunosti identifikovati sa piscem te postati nevidljiv, čime se stvara savršena kopija originala (Morini, 2007: 40). Takođe, jedan je od prvih naučnika koji pokreće pitanje zadržavanja piščevog stila u prevodu. Analogijom sa kopiranjem nečijeg djela u slikarstvu, Bruni naglašava da i prilikom prevođenja treba da dođe do potpunog oponašanja (*imitatio*) piščevog stila, što izaziva potrebu za potpunom vjernošću originalnom tekstu, zbog čega je pravi prevod (*interpretatio recta*) težak za ostvarivanje (Folena, 1994: 62-63).

Srednjovjekovni dominantni princip doslovnog prevođenja sakralnih tekstova, sa ciljem ostvarivanja maksimalne vjernosti originalu te izbjegavanje mogućnosti ličnog tumačenja Božije riječi, u periodu humanizma nailazi na oštra protivljenja. Pojava crkvenih reformatora koji svete tekstove koriste za političku borbu protiv apsolutne moći pape dovode do potpune zabrane prevoda Biblije na narodni jezik na Tridentskom saboru. Nasuprot tome, ovaj period svjedoči i pojavi mnogobrojnih prevoda Biblije u Evropi, naročito na engleski jezik, gdje se izdvajaju imena poput Džona Viklifa, Vilijama Tindejla, Džona Rodžersa, Majlsa Koverdejla, čiji prevodi imaju cilj da učine razumljivom božiju riječ što većem broju ljudi.

Diskusija o različitim metodama prevođenja Biblije svoj vrhunac dobija sa pojavom njemačkog teologa Martina Lutera. Pored toga što uzrokuje raskol između njemačke i rimske crkve, Luterov prevod se suprotstavlja dotadašnjoj praksi prevođenja svetih tekstova, koja teži da što vjernije sačuva formalne osobine originalnog teksta. Koristeći latinske, grčke i hebrejske izvore, Luter zagovara germanizaciju svetih spisa, sa ciljem postizanja što većeg razumijevanja teksta približavajući ga što je to više moguće njemačkom govornom jeziku:

Ne treba da se pozivamo na latinski jezik da bismo znali kako da govorimo njemački, kao što to rade ovi magarci. Radije to treba da pitamo majku u kući, djecu na ulici, običnog čovjeka na pijaci. Treba da se vodimo njihovim jezikom, njihovim načinom govora, i da stvaramo naš prevod u skladu s tim. Tek će ga tada razumjeti, te će shvatiti da im se obraćamo na njemačkom.¹⁸ (Osimo, 2002b: 23)

---

¹⁸ “Non dobbiamo rifarci al latino letterale per sapere come dobbiamo parlare tedesco, come fanno questi asini. Dobbiamo piuttosto chiederlo alla madre in casa, ai bambini in strada, al cittadino al mercato. Dobbiamo farci

Luterov prevod Biblije nije bio značajan samo za protestantsku reformaciju, već i za evoluciju do tada slabo razvijenog njemačkog književnog jezika, što je ključni korak i za formiranje njemačkog kulturnog identiteta. Germanizacijom latinskog jezika u prevodu, Luter zagovara prevodilačku strategiju kojom se apsolutna prednost daje čitaocu dolaznog teksta, gdje se kulturološki elementi originala gube i zamjenjuju novim elementima dolazne kulture. Luterov prevodilački metod predstavlja svojevrsnu preteču strategije podmaćivanja prevoda, koja je legitiman i razumljiv rezultat vremena i prostora u kojem autor živi.

Doprinos razvoju teorijske prevodilačke misli humanizma i renesanse donijelo je i djelo francuskog filologa Etjena Dolea¹⁹. U kratkom traktatu naslovljenom *La maniere de bien traduire d'une langue en autre* ('Način dobrog prevođenja s jednog jezika na drugi'), Dole nudi pet pravila koja svaki prevodilac treba da poštuje da bi došao do dobrog prevoda. Pored razumijevanja sadržaja i odličnog poznavanja oba jezika, značajan je autorov stav o potrebi izbjegavanja prevođenja "riječ po riječ" i korištenje francuskog narodnog jezika umjesto upotrebe latinizama.

Period humanizma i renesanse je za teoriju prevođenja značio kraj srednjovjekovne prakse doslovnog prevođenja i veću dominaciju slobodnog prevođenja. Sve veći razvoj i povećana autonomija narodnih jezika u Evropi dovodi do neprihvatanja stranih elemenata u prevodima, što obično sa sobom nosi metod direktnog prevođenja. Ipak, ovaj period bilježi i slučajeve poput njemačkog prevodioca Niklasa fon Vilea, koji vidi mogućnost bogaćenja i razvijanja njemačkog jezika u doslovnom prevodu italijanskih renesansnih pisaca sa latinskog, poput Petrarke, Bokača i Bračolinija.

2.1.4. Klasicizam (od 1636. do 1789. godine)

Klasicizam u oblasti prevođenja donosi iste ideje koje se razvijaju i u književnosti te potvrđuje prevlast francuskog racionalizma, zahtijevajući razumljivost i jasnost izraza, kao i

---

guidare dalla loro lingua, dal loro modo di parlare, e fare la nostra traduzione di conseguenza. Allora la capiranno, e si renderanno conto che stiamo parlando loro in tedesco."

¹⁹ Étienne Dolet (1509-1546), francuski naučnik, prevodilac i izdavač.

poštovanje strogih estetskih pravila. Francusku dominaciju u ovom periodu potvrđuje i stvaranje kovanice koja će se i vjekovima poslije koristiti za opis metoda indirektnog prevoda – *belle infidèle*, koju uvodi Žil Menaž²⁰ za opis D'Ablankurovih književnih prevoda. Koncept “lijepog i nevjernog” metateksta obilježava klasicistički prevod kao onaj koji kao osnovno načelo ima ljepotu teksta, što često uzrokuje i ekstremne modifikacije i adaptacije originala zarad prijatnosti prevoda i zadovoljavanja ukusa epohe.

Klasicistička književnost kao ideal zadržava klasičnu umjetnost Grčke i Rima, te se grčki i latinski doživljavaju kao savršeni jezici, naspram njima inferiornih modernih jezika. S druge strane, javlja se i ideja o francuskom ukusu ovoga vremena kao vrhuncu razvoja ljudske prirode i intelekta, što paradoksalno izdiže moderna shvatanja i običaje iznad onih antičkih. Tako Gaspar de Tond u svom djelu *Art de traduire* (‘Umijeće prevođenja’) tvrdi da francuski prevodi njegovog vremena mogu čak i da poboljšaju original, De la Veltri ističe da je prilikom prevođenja Homera na francuski potrebno približiti antičke običaje onima XVII vijeka, dok La Mot-Udar predlaže zamjenu popularnih ideja u Homerovom periodu sa adekvatnijim idejama trenutne epohe (Mounin, 1965: 48).

Iako se adaptacija kao tehnika slobodnog prevođenja izdvaja kao dominantna epohe klasicizma, Krstić (2008) navodi i primjere francuskih teoretičara poput Žaka Peltjea i Etjena Paskjea, koji oba prevodilačka metoda smatraju neprihvatljivim. Takođe, značajna je i pojava Pjera Danijela Ijea i njegovog traktata o prevođenju, u kojem se savjesnim odnosom prema originalnom tekstu dobar prevod opisuje kao prevod bez ublažavanja i povećavanja, “koji čitaocima donosi kompletnog pisca, okarakterisan bojama koje su svojstvene originalu” (Krstić, 2008: 94).

Van granica Francuske, za istoriju traduktologije značajne su pojave dva engleska teoretičara, Džona Drajdena i Aleksandra Frejzera Tajtlera. Iako primarno pjesnik, Drajden je ostvario značaj u istoriji teorije prevođenja zbog predgovora svojim prevodima latinskih klasika, u kojima se, komentarišući svoj prevodilački proces, uveliko bavi i pitanjima prevodilačke teorije. U predgovoru prevoda Ovidija, Drajden pravi distinkciju između tri različite prevodilačke metode: metafraza, koja odgovara doslovnom ili “riječ po riječ” prevođenju;

---

²⁰ Gilles Ménage (1613-1692), francuski pjesnik, naučnik i filolog.

parafraza, koja zahtijeva prenos smisla, ne koristeći nužno iste konstrukcije kao original; i imitacija, koja predstavlja korak dalje od slobodnog prevođenja time što više liči na obradu djela nego na njegov prevod. Drajden savjetuje da se prilikom prevođenja izbjegavaju tehnike metafraze i imitacije, te preporučuje metod parafraze kao najbolji prevodilački postupak. Osuđujući prevodioce koji previše mijenjaju originalni tekst, i Drajden, poput Leonarda Brunija, prevođenje poredi sa slikarstvom:

Kada slikar kopira iz života, on nema privilegiju da mijenja izgled i oblike pod izgovorom da će njegova slika izgledati bolje: možda bi lice koje je nacrtao bilo preciznije ako bi se promijenile oči ili nos; ali njegova je dužnost da ih učini sličnima originalu.²¹ (Osimo, 2002b: 32)

Na isti način kao što slikar prenosi na platno prirodu, i prevodilac treba što više da ostane vjeran originalu, bez nepotrebnih uljepšavanja teksta. Drajdenovi stavovi o dodavanjima i oduzimanjima originalnih elemenata u prevodu predstavljaju svojevrсну preteču prevodiočeve hiperkorekcije originalnog autora, prevodilačkog problema koji će svoj vrhunac u teoriji književnog prevođenja vidjeti u savremenim prevodilačkim teorijama XX vijeka.

Epohu klasicizma zaključuje pojava engleskog teoretičara Aleksandra Frejzera Tajtlera i njegovog djela *Essay on the Principles of Translation* ('Esej o principima prevođenja'), objavljenog 1790. godine. Tajtlerov rad predstavlja prvu sistematsku studiju prevođenja koja na naučnim osnovama proučava prevodilačku djelatnost. Poput Dolea, i Tajtler navodi nekoliko pravila koja treba da se poštuju prilikom prevođenja: odlično poznavanje autorove namjere i prenos ideja originala u prevedeni tekst; karakter prevoda treba da ima isti stil i manir kojim je pisan original; prevod treba da sadrži istu lakoću kompozicije originala. Za razliku od svojih prethodnika, Tajtler ova tri prevodilačka pravila navodi prema hijerarhijskom redoslijedu, gdje u slučajevima u kojima nije moguće ispoštovati sve tri norme, prenos ideja treba da ima prednost nad stilom originala, odnosno prenos stila treba da ima prednost nad lakoćom i elegancijom originalnog teksta. Kako se prva dva Tajtlerova pravila mogu posmatrati i kao dva polariteta izražena metodama indirektnog i direktnog prevođenja, jasno je da Tajtler prednost daje

---

²¹ "When a painter copies from the life, I suppose he has no privilege to alter features and lineaments, under pretence that his picture will look better: perhaps the face which he has drawn would be more exact, if the eyes or nose were altered; but 'tis his business to make it resemble the original."

slobodnom prevođenju, jer vjernost sadržaju po redoslijedu važnosti postavlja ispred vjernosti formi prototeksta.

2.1.5. Romantizam (od 1789. do 1850. godine)

Romantizam u umjetnosti donosi kraj racionalizma i klasicističkih vrijednosti te ističe individualnost i nacionalni osjećaj. Procvat nacionalnih jezika i buđenje nacionalnog osjećaja važne su pojave i za razvoj teorijske misli o književnom prevođenju jer zajedno sa kritikom francuskog ukusa dovode do prihvatanja razlika koje postoje između različitih naroda i kultura. Uz to, koncept *belle infidèle*, koji vrednuje lijep ali nevjeran prevod, ne predstavlja više uzor za pravilan način prevođenja.

Period romantizma je epoha koja prva donosi vrednovanje vjernosti originalu i približavanje metodu direktnog prevođenja u književnim prevodima i na teorojskom nivou. Sve više pisaca, prevodilaca i filozofa uključuje se u razvijanje prevodilačke teorijske misli i pružanje novog i drugačijeg koncepta dobrog prevoda, koji se umnogome razlikuje od koncepta koji nudi period klasicizma. Prevodeći Miltonov *Izgubljeni raj* na francuski jezik, Šatobrijan vrednuje direktno prevođenje kao adekvatan prevodilački metod, ističući da, nakon “mnogobrojnih ne tako lijepih i nevjernih prevoda, možda se može konstatovati da, iako lišena ljepote, vjernost ipak ima svoj značaj”²² (Mounin, 1965: 53).

Razvijajući teorijsku misao o književnom prevodu, Gete nudi prvi moderni pokušaj stvaranja teorije prevođenja. Za njega se u književnom prevođenju mogu razlikovati tri tipa prevoda. Prvi tip, koji za Getea nema nikakvu estetsku vrijenost, onaj je prevod u kojem se čitalac upoznaje sa stranim elementom opštim pojmovima dolazne sredine. Drugi tip je parafrazični slobodni prevod u kojem prevodilac prisvaja strani koncept te ga potom ponovo stvara sopstvenim riječima. Ovaj tip prevoda se odnosi na *belle infidèle* prevode, koje Gete naziva i parodijskim (*parodistisch*). Treći tip je onaj koji zagovara i sam autor. Prevod koji Gete naziva “integralni prevod” ostvaruje potpunu istovjetnost sa originalom, ne samo na nivou

---

²² “[...] numerose infedeli che non erano molto belle, [...] e forse si giungerà a constatare che la fedeltà, anche se priva di bellezza, ha il suo valore.”

značenja već i na nivou formalnih karakteristika, poput metrike ili ritma. Kako tvrdi Munen (1965), Geteov koncept integralnog prevoda predstavlja vrhunac romantičarske prevodilačke misli jer se njime teži zadržavanju formalnih osobina originala zadržavajući pritom njegovu jezičku atmosferu i jedinstveni otisak nacije, vremena i društva u kojem tekst nastaje.

Ključni momenat u razvoju teorijske prevodilačke misli predstavlja njemački teolog, filozof i prevodilac Fridrih Šlajermaher i njegov tekst *Über die verschiedenen Methoden des Übersetzens* ('O različitim metodama prevođenja', 1813), čiji će uticaj na teoretičare prevođenja biti prisutan i dva vijeka poslije njegovog nastanka. U navedenom tekstu, Šlajermaher pravi razliku između dva tipa prevodilaca. Prema njemu, tumač (*Dolmetscher*) se bavi usmenim i pismenim prevođenjem stručnih, komercijalnih tekstova, dok se prevodilac (*Übersetzer*) bavi komplikovanijim, naučnim i umjetničkim pismenim prevodom. U svojoj teoriji, dilemu koja se tiče polariteta slobodnog ili doslovnog prevođenja te primata vjernosti i ružnoće ili nevjernosti i ljepote izraza, Šlajermaher svodi na pitanje da li prevodilac treba da čitaoca približi piscu ili pisca čitaocu:

Kojim onda putem treba da pođe pravi prevodilac u namjeri da istinski spoji ova dva toliko međusobno udaljena lika, kao što su pisac i njegov čitalac, te da pomogne čitaocu, a da ga ne prisili da napusti maternji jezik, da što preciznije i potpunije razumije i uživa u piscu? Po mom mišljenju, postoje samo dva takva puta. Ili će prevodilac što više ostaviti na miru pisca i pomjeriti prema njemu čitaoca, ili će ostaviti na miru čitaoca i pomjeriti prema njemu pisca. Ova dva puta su toliko različita da, ako se krene jednim od njih, on mora da se pređe do kraja što je moguće preciznije.²³ (Schleiermacher, 1993: 153)

Šlajermaher daje prednost prvom putu, u kojem se čitalac pomjera prema piscu, odnosno prevodilački postupak koji podrazumijeva prednost originalnog teksta nad prevedenim tekstom te zadržavanje njegovih stranih osobina i u prevodu, kako bi ih čitalac mogao upoznati. Prevodilački proces u kojem se osobine originala zamjenjuju osobinama dolaznog jezika i kulture prema Šlajermaheru je falsifikacija koja daje lažnu sliku realnosti. Stvaranje tečnog

---

²³ "Quali vie deve allora percorrere il vero traduttore che intende realmente accostare questi due personaggi così separati tra loro, quali sono lo scrittore e il suo lettore, e venire in aiuto di quest'ultimo, senza tuttavia costringerlo a uscire dalla cerchia della lingua materna per poter capire e gustare il primo nella maniera più precisa e completa possibile? A mio avviso, di tali vie ce ne sono soltanto due. O il traduttore lascia il più possibile in pace lo scrittore e gli muove incontro il lettore, o lascia il più possibile in pace il lettore e gli muove incontro lo scrittore. Le due vie sono talmente diverse che, imboccatane una, si deve percorrerla fino in fondo con il maggiore rigore possibile."

prevoda koji izgleda kao da je pisan na dolaznom jeziku ne može da bude dobro ostvaren jer niko ne može da pretpostavi kako bi autor originala pisao na jeziku prevoda. Takođe, Šlajermaher vidi miješanje dvaju kultura, kao i miješanje njihovih jezika kao priliku za bogaćenje dolazne kulture, a ne kao napad stranog elementa koji teži da poništi domaći element:

Kao što je zahvaljujući brojnim presađivanjima stranih biljaka naše zemljište postalo bogato i plodno, a naša klima blaga i ugodna, tako mi sada osjećamo da i naš jezik [...] samo različitim kontaktima sa stranim jezicima može da ostane mlad i da razvija soptvenu snagu.²⁴ (Schleiermacher, 1993: 177)

U kulturnom i jezičkom kontaktu do kojeg neminovno dolazi prevodom koji teži očuvanju stranih osobina originala, Šlajermaher ne vidi prijetnju očuvanju identiteta i čistote sopstvenog jezika i kulture, već vidi samo mogućnost njegovog bogaćenja i daljeg rasta.

Pored Getea i Šlajermahera, njemačku teorijsku prevodilačku misao perioda romantizma karakteriše i pojava filozofa Vilhelma fon Humbolta²⁵. Poput dvojice navedenih autora, i Humbolt doprinosi razvoju teorije prevođenja posmatrajući ovu djelatnost kao susret jezika i kultura, koja čitaocu prevoda daje priliku da upozna polaznu, za njega stranu kulturnu sredinu. Za Humbolta, prevodilac treba da naglasi strane karakteristike originala, a čitalac prevoda je onaj od koga se očekuje razrješavanje eventualnih nedoumica.

Dok antičko doba svoje početke vidi u razlikovanju između pismenog i usmenog oblika prevođenja, sa pojavom Cicerona i Horacija počinje rasprava o izboru adekvatnog prevodilačkog metoda za rad na književnim tekstovima i razlikovanje koje navedeni autori formulišu kao “riječ po riječ” prevođenje i prevođenje “prema smislu”. Sa dolaskom srednjeg vijeka i fokusom na religijskim tekstovima, prvenstveno na prevođenju Biblije, u raspravu o vrstama prevođenja uvodi se i dimenzija vjernosti/nevjernosti originalnom tekstu i pitanje zadržavanja ili zamjene stranih riječi u prevodu. Navedena rasprava svoje uporište ima u što vjernijem prenosu božije riječi sa jedne strane i jasnost i razumljivost originalne misli u prevodu sa druge strane. Pitanja

---

²⁴ “Come, forse, solo in virtù di un molteplici innesto di piante straniere il nostro suolo è diventato più ricco e fecondo, e il nostro clima più ridente e mite, così ora noi sentiamo che anche la nostra lingua [...] solo attraverso i contatti più diversi con le lingue straniere può mantenersi giovane e sviluppare perfettamente la propria energia.”

²⁵ Wilhelm von Humboldt (1767-1835), njemački državnik, diplomata, filozof i lingvista.

adekvatnog prevoda Leonardo Bruni prenosi na oblast stilistike i vjernog imitiranja originalnog književnoumjetničkog stila, dok Martin Luter diskusiju o pravilnoj vrsti prevođenja koristi za formiranje njemačkog književnog jezika i kulturnog identiteta. Klasicistički period donosi vrednovanje ljepote dolaznog teksta i koncept *belle infidèle* prevoda, koja ne samo da podržava što slobodniji prevod već ovu misao razvija sve do pojave obrada originalnih djela u jezicima prevoda. Period romantizma prvi donosi ideje o potrebi veće naklonjenosti originalnom tekstu, a razvoj teorijske misli o prevođenju sa Geteom, Humboltom i naročito Šlajermaherom viševjekovnu dihotomiju posmatra iz perspektive davanja prednosti autoru originala ili čitaocu prevoda.

2.2. Savremene traduktološke teorije

Tokom druge polovine XIX vijeka umnogome se smanjuje tendencija prevodilaca da približavaju originalni tekst čitaocu umjesto da čitaoca pomjeraju iz njegove zone komfora prema piscu i njegovoj sredini, te sa književne scene skoro pa potpuno nestaju obrade i adaptacije originalnih djela na strani jezik. Ipak, u oblasti teorije književnog prevođenja, XX vijek ne donosi pomirenje između dvije suprotstavljene struje prevodilaca i teoretičara prevođenja. Iako su teorije književnog prevođenja koje prethode savremenom dobu mnogobrojne, XX vijek ne nudi sintezu ovih teorija niti nudi jedinstveno rješenje prevazilaženja dihotomije slobodnog i doslovnog prevođenja. Tokom XX vijeka, a naročito njegove druge polovine, u velikom broju se javljaju nove teorije o prevođenju, koje za razliku od teorijske misli koja im prethodi, prevodilačke probleme posmatraju iz interdisciplinarnе perspektive, i dalje razvijajući ideje o prednosti jednog od prevodilačkih pristupa, ali u okvirima društvenih, kognitolingvističkih ili kulturoloških tendencija.

Sa savremenim dobom, a naročito sa drugom polovinom XX vijeka, debata koja počinje sa Ciceronom i “riječ po riječ” prevođenjem ili prevođenjem smisla, posmatrana iz perspektive različitih naučnih disciplina dobija nove obrise, u kojima se javljaju i nove forme antičkog polariteta – direktno i indirektno prevođenje, slobodno i doslovno prevođenje, podomaćivanje i potuđivanje, formalna i dinamička ekvivalencija, adekvatnost i prihvatljivost, lokalizacija i

egzotizacija, aktualizacija i istorizacija, decentriran i anektirajući prevod, komunikativni i semantički prevod, skriveni i neskriveni prevod, vidljivost i nevidljivost prevodioca, itd. Iako svaki od navedenih polariteta ima za cilj posmatranje adekvatnog prevodilačkog pristupa iz perspektive različitih društvenih, kulturoloških i jezičkih oblasti, u njihovoj osnovi se nalazi Ciceronova podjela tipova prevođenja i Šlajermaherovo pitanje davanja prednosti autoru ili čitaocu.

Prva faza razvoja traduktologije u savremenom dobu posmatra prevodilačke probleme iz perspektive lingvistike. Teoretičari istočne Evrope proučavaju prevođenje pod uticajem ruskih formalista, a njima se zajedno sa njemačkim naučnicima pridružuju i anglosaksonski teoretičari. Prevođenje se prvenstveno posmatra kao jezička operacija, čiji je osnovni zadatak pronalaženje jezičko-funkcionalnih ekvivalenata originalnog jezika u prevodu. Načela strukturalne lingvistike proučavaju problem ekvivalencije u prevodu iz strogo naučne perspektive. Prema tim načelima, određena jezička struktura originala treba da se zamijeni odgovarajućom jezičkom strukturom u prevodu, pri čemu polazni jezik treba da ima prednost nad dolaznim, a prevod stoji u službi originala. Sa uključivanjem semiotike u razvoj teorijske prevodilačke misli, u središtu proučavanja prevodilačkih problema ne nalaze se više sintaktičko-gramatički elementi jezika već njegovi pragmatički fenomeni. Kulturni kontekst u kojem djelo nastaje i u koji treba da se procesom prevoda prenese postaje važan faktor za proučavanje traduktologije sedamdesetih i osamdesetih godina XX vijeka. Prevod se sve više posmatra kao razmjena između dvije kulture, a prevodilac kao kulturni posrednik, što za proučavanje teorije prevođenja znači veći fokus na njenu interdisciplinarnost i povezanost sa drugim naučnim oblastima i društveno-političkim kontekstima. Kraj XX i početak XXI vijeka u teoriju prevođenja uvodi i pitanje vidljivosti prevodioca u metatekstu i njegove etičke odgovornosti prema prevodu kao originalnom kulturnom proizvodu koji ima odgovornost i prema polaznom i prema dolaznom kulturnom kontekstu.

2.2.1. 1900 - 1940

U kontekstu razvoja teorijske misli o prevođenju, prve decenije XX vijeka obilježene su filozofskim pristupom problemima književnog prevođenja. Period počinje sa *Estetikom* (1902) Benedeta Kročea²⁶, u kojoj autor izlaže svoje stavove o teorijskim i praktičnim problemima prevođenja. Prvi važan Kročeov koncept je nemogućnost prevođenja književnih tekstova (*intraducibilità*), naročito kada se govori o poeziji. Drugi koncept je ekvivalencija (*equivalenza*), odnosno njeno nepostojanje kada se govori o prenosu izraza sa jednog jezika na drugi. Prema Kročeu, prevod ne može da se posmatra kao reprodukcija originalnih izraza, već samo kao produkcija sličnih izraza koji su manje-više približni originalnim. Stoga prevedeni tekst može samo da bude aproksimacija originala i ima vrijednost samostalnog književnog djela (Croce, 1993: 213).

U svom kapitalnom djelu o istorijskom pregledu teorija prevođenja, Džordž Štajner²⁷ (1975) dijeli periodizaciju traduktologije na četiri velike epohe. Druga epoha, koja prema Štajneru predstavlja vrijeme hermeneutičkog proučavanja prevođenja, počinje sa Šlajermaherom, a završava se 1923. godine sa Valterom Benjaminom i njegovim esejom *Die Aufgabe des Übersetzers* ('Zadatak prevodioca'). Benjamin se u svom djelu otvoreno poziva na Šlajermaherove ideje o pravilnom prevođenju kao onom u kojem se čitalac približava piscu ne udaljavajući se od originalnog teksta. Ideja o davanju prednosti čitaocu dolaznog teksta prilikom prevođenja za Benjaminu je besmislena jer se nikada nije pokazala kao plodonosna. "Koncept idealnog primaoca je štetan u teorijskom razmatranju umjetnosti"²⁸, s obzirom na to da "nijedna pjesma nije namijenjena čitaocu, nijedna slika posmatraču, nijedna simfonija slušaocu"²⁹ (Benjamin, 2004: 15). Autor prvenstveno istražuje međusobnu povezanost i skrivene veze između dva jezika, koje prevodom obogaćuju jezik dolaska te stvaraju čisti jezik (*pure language*) prevoda koji je transparentan i koji ne sakriva niti zamračuje original, što se postiže doslovnim prenosom riječi (*ibid.*: 21). Iako se u nekim dijelovima eseja Benjaminovo posmatranje prevođenja previše približava mistici i metafizičkim filozofskim konceptima, za istoriju traduktologije ono ostaje jedno od opštih mjesta jer se zalaže za potuđivanje prevoda

---

²⁶ Benedetto Croce (1866-1952), italijanski pisac, filozof, naučnik i političar.

²⁷ George Steiner (1929-2020), francusko-američki književni kritičar, pisac i filozof.

²⁸ "[...] the concept of an 'ideal' receiver is detrimental in the theoretical consideration of art [...]."

²⁹ "No poem is intended for the reader, no picture for the beholder, no symphony for the listener."

(*foreignization*) i vrednovanje originalnog autora i teksta prilikom njegovog prenosa na drugi jezik.

Filozofski pristup prevođenju prisutan je i u prevodilačkoj kritici i praksi američkog pjesnika Ezre Paunda. U eseju *Guido's relations* ('Gvidovi odnosi'), autor proučava ekspresivne kvalitete jezika analizirajući sopstvene prevode italijanskog pjesnika iz XIII vijeka Gvida Kavalkantija. Osnovni problem prevođenja poezije Paund ne vidi u prenosu smisla već u prenosu formalnih karakteristika poezije na strani jezik, poput ritma i forme stiha. S obzirom na to da su za autora rijetki čitaoci koji imaju strpljenja i zanimanja da konsultuju i originalni tekst pjesme da bi se upoznali sa zvučnošću njima nepoznatog jezika, on zagovara interpretativno prevođenje poezije (*interpretative translation*), kojim bi prevodilac sredstvima arhaizacije i potuđivanja upoznao čitaoca sa originalnim djelom, "pokazao mu gdje se nalazi blago"³⁰, a ne da mu ponudi novu verziju djela ili gotovim objašnjenjima "uradi sav posao za jezički lijenog čitaoca"³¹ (Pound, 2004: 33).

Navedenim filozofskim pogledima na teoriju prevođenja priključuje se i filozof Hose Ortega i Gaset³² sa esejom iz 1937. godine naslovljenim *Miseria y esplendor de la traducción* ('Bijeda i sjaj prevođenja'). U njemu Ortega nudi kritički pogled na prevodilačku teoriju i praksu ne obraćajući toliko pažnju na tehničke jezičke elemente, koliko na pitanja suštinskog cilja prevoda gledana sa filozofske strane. Pitanje autorovog ličnog stilskog potpisa prvi je element koji Ortega ističe kao ključan u prenosu književnog djela sa jednog na drugi jezik, s obzirom na to da je piščeva upotreba jezika uvijek devijantna u poređenju sa standardom. Podržavajući Šlajermaherovo prostorno poređenje prevodilačkih strategija, Ortega ističe da je pravo prevođenje ono u kojem se čitalac pomijera prema piscu, dok su drugi oblici samo pseudoprevodi. Prema njemu, "imperativ prevođenja je da ostavljamo naš sopstveni jezik i da se krećemo prema tuđem jeziku, a ne obratno, kako se to obično radi"³³ (Ortega y Gasset, 2004: 63). Autor takođe navodi primjer Šlajermaherovih prevoda Platona kao najuspješniji prevod

---

³⁰ "[...] show where the treasure lies [...]."

³¹ "to do all the work for the linguistically lazy reader."

³² José Ortega y Gasset (1883-1955), španski pisac, sociolog i filozof.

³³ "What is imperative is that, in translating, we try to leave our language and go to the other - and not the reverse, which is what is usually done."

grčkog filozofa jer nema za cilj ljepotu već vjerodostojnost teksta. Za njega prevod ne može da bude kopija originala pošto oni čak ne pripadaju ni istom književnom žanru, jer “prevod nije djelo već put prema djelu”³⁴ kojim vremenski udaljene kulture treba da “naglase svoj egzotični, daleki karakter”³⁵, da bi se čitalac sa njima upoznao i “neko vrijeme se zabavljao bivajući neko drugi”³⁶ (*ibid.*: 61-63).

Prve decenije XX vijeka obilježene su filozofskim pristupima razvoju teorijske misli o prevođenju. Bilo da se radi o pitanjima neprevodivosti poezije, nemogućnosti pomirenja razlika između jezika ili prevoda kao interpretacije originala, autori koji sa filozofske strane posmatraju probleme prevođenja u prvim decenijama XX vijeka reinterpretacijom Šlajermaherove prostorne metafore o prevodilačkim strategijama formiraju zajednički stav o vrednovanju karakteristika originalnog teksta sa kojima treba što približnije upoznati čitaoca prevoda.

2.2.2. 1950 – 1970

Od pedesetih do sedamdesetih godina XX vijeka u razvoju teorije prevođenja javljaju se različiti pristupi prevodilačkim problemima. Među njima, oni koji se izdvajaju prvenstveno po svom uticaju na budući razvoj teorijske misli su jezički pristupi, koji sa jedne strane nude detaljno razrađenu taksonomiju za proces prevođenja, a sa druge istražuju ključna jezička pitanja poput značenja i ekvivalencije.

2.2.2.1. Taksonomija Vinea i Darbelnea

Najuticajnije djelo za razvoj teorije prevođenja objavljeno u ovom periodu je *Stylistique comparée du français et de l'anglais. Méthode de traduction* (‘Uporedna stilistika francuskog i engleskog. Metodologija prevođenja’) kanadskih lingvista Žan-Pola Vinea i Žana Darbelnea iz

---

³⁴ “[...] translation is not the work, but a path toward the work.”

³⁵ “[...] emphasize their exotic, distant character [...]”

³⁶ “[...] for a while is amused at being another.”

1958. godine. Komparativnom stilističkom analizom francuskog i engleskog jezika, autori identifikuju različite metode i procedure prevođenja te nude teorijsku bazu za književne prevode koja će predstavljati osnovu za razvoj traduktološke misli i prakse decenijama poslije objavljivanja djela. Vine i Darbelne u svojoj detaljno razrađenoj studiji na osnovu antičke dihotomije slobodnog i doslovnog prevoda nude novi model prevodilačkih strategija koji oni nazivaju direktno i posredno prevođenje (*direct and oblique translation*).

Strategija direktnog, odnosno doslovnog prevođenja koristi se ako su u tekstu prisutni primjeri strukturalnog ili metajezickog paralelizma te postoji mogućnost prenosa elementa po element iz polaznog jezika u dolazni (Vinay & Darbelnet, 1995: 31). Od ukupno sedam predloženih procedura, prve tri sačinjavaju strategiju direktnog prevoda: posuđenica, kalk i doslovno prevođenje (*borrowing, calque, literal translation*). Posuđenica je najjednostavnija prevodilačka metoda koja se koristi prvenstveno za popunjavanje semantičkog jaza u prevodu. Ona se takođe koristi za postizanje stilskog efekta te radi unošenja lokalne boje polazne kulture u prevod. Takvi primjeri su riječi poput “rublja”, “dača”, “parti”, “tekila”, a neke od njih dovoljno puta ponovljene gube svoj status posuđenica te ulaze u rječnik dolaznog jezika (*ibid.*: 31-32). Kalk je posebna vrsta posuđenice u kojoj se strani izraz i njegovi sastavni dijelovi doslovno prevode na dolazni jezik. Poput posuđenice, i kalk može da uđe u jezik prevoda i da postane njegov integralni dio (*ibid.*: 32-33). Doslovno prevođenje je procedura najbliža “riječ po riječ” prevođenju, te predstavlja direktan prenos polaznog teksta u dolaznu sredinu. Ovaj proces se najčešće odvija između jezika koji pripadaju istoj porodici, ali može da se koristi i za jezike koji nisu direktno srodni. Autori naglašavaju da je doslovno prevođenje procedura koja treba da se usvoji radi postizanja dobrog prevoda, osim u slučajevima gdje dovodi do suprotnog značenja ili odsustva značenja, strukturalno ju je nemoguće ostvariti, nema odgovarajućih izraza unutar metajezickog sistema dolaznog jezika ili ima odgovarajući izraz, ali unutar drugog registra (*ibid.*: 33-35).

U slučajevima kada nije moguće upotrijebiti strategiju direktnog prevoda, ako se stilski efekat ne može prenijeti zbog strukturalnih i metajezickih razlika u jezicima, Vine i Darbelne predlažu upotrebu strategije posrednog prevođenja, koja podrazumijeva ostale četiri prevodilačke procedure: transpozicija, modulacija, ekvivalencija i adaptacija (*transposition, modulation, equivalence, adaptation*). Transpozicija podrazumijeva zamjenu jedne leksičke strukture drugom

bez gubitka značenja. Morfosintaksičke promjene su uslovljene dolaznim jezikom i one mogu da budu obavezne ili fakultativne (*ibid.*: 36). Modulacija je varijacija izraza u prevodu uslovljena semantičkom promjenom dolaznog jezika. Poput transpozije, može da bude obavezna ili fakultativna, a karakteriše je razlika forme poruke u različitim jezicima, poput afirmacije i duple negacije, aktiva i pasiva ili inverzije termina (*ibid.*: 36-37). Ekvivalencija se odnosi na pojavu u kojoj jezici različitim stilskim ili strukturalnim sredstvima izražavaju istu poruku. Ona se najbolje vidi na primjerima idiomatskih izraza ili izreka koji imaju svoj ekvivalent u jeziku dolaska te tako različitim slikama prenose istu misao u prevod (*ibid.*: 38-39). Adaptacija je zamjena kulturološke reference u slučajevima u kojima u dolaznoj kulturi ne postoji ekvivalent za izraz polazne kulture. U tim slučajevima neophodno je da prevodilac pronade drugu kulturološku referencu dolazne kulture, koja bi se smatrala približnim ekvivalentom (*ibid.*: 39-40).

Primjena dvije ponuđene prevodilačke strategije i njihovih sedam pripadajućih procedura odnose se na sva tri jezička nivoa – leksiku, gramatičke strukture i poruku. Autori takođe ističu da je uloga prevodioca ključna u situacijama u kojima on ima izbor da vrši promjene teksta za koje ga ne uslovljava morfosintaksička struktura dolaznog jezika, već su one fakultativne. To su slučajevi koji treba da budu prevodiočeva glavna preokupacija, da između svih ponuđenih opcija prenosa teksta sa jednog jezika na drugi izabere onu koja najbolje oslikava nijanse originalne poruke.

2.2.2.2. Teorije ekvivalencije

Kraj pedesetih godina među lingvističkim teoretičarima prevoda donosi prvenstveno istraživanje o pitanjima neprevodivosti teksta i mogućnosti ostvarivanja ekvivalencije između različitih jezika.

Pokušaji pomirenja između udaljenih jezika i kultura u nekim slučajevima se ostvaruju ekstremnim preskriptivnim teorijama prevođenja u kojima se na naučnim osnovama obrazuju prevodilačke norme oblikovane prema pravilima strukturalne lingvistike. Logika koja stoji iza ovakvih teorija je da je za postizanje ekvivalencije u prevodu dovoljno pratiti formulu prema

kojoj se “određena jezička struktura mora odnositi na odgovarajuću jezičku strukturu”³⁷ u jeziku prevoda (Bertazzoli, 2007: 73). Prva od ovih teorija je ideja o radikalnom prevodu (*radical translation*) Vilarda Kvejna³⁸, prema kojoj svakom pojmu iz polaznog jezika odgovara pojam u dolaznom jeziku, te pošto je značenje jezičkih izraza društveno uslovljeno, metatekst treba da bude napisan prema pojmovima i vrijednostima dolazne kulture (Quine, 2004: 94).

Dalje razvijanje odnosa između značenja i ekvivalencije u prevodu donosi Roman Jakobson u eseju iz 1959. godine *On linguistic aspects of translation* (‘Lingvistički aspekti prevođenja’). Jakobson gleda na pitanja neprevodivosti iz perspektive semiotike, te oslanjajući se na De Sosirovu dihotomiju jezičkog znaka, pravi razliku između tri tipa prevoda:

Razlikujemo tri načina tumačenja verbalnog znaka: može da se prevede drugim znakovima istog jezika, na drugi jezik, ili na drugi neverbalni sistem simbola. Ove tri vrste prevoda treba da se različito označavaju: intrajezičko prevođenje [...], interjezičko prevođenje [...], intersemiotičko prevođenje [...].³⁹ (Jakobson, 2004: 114)

Interjezičko prevođenje se odnosi na prevođenje između dva različita jezika i ono je u sklopu kojeg Jakobson razmatra odnos između značenja i ekvivalencije. Za njega potpuna ekvivalencija između jezičkih kodova obično ne postoji, te prema tome interjezičko prevođenje ne podrazumijeva postizanje ekvivalencije u kojoj jedna poruka biva zamijenjena drugom, već podrazumijeva dvije ekvivalentne poruke na dva različita koda. Da bi te dvije poruke bile međusobno ekvivalentne, one u prevodu moraju biti ostvarene različitim kodovima. Jakobson ističe da se jezičke različitosti odnose se na gramatičke i leksičke forme, poput razlika u gramatičkom rodu dana u sedmici u ruskom jeziku, gdje su ponedjeljak, utorak i četvrtak muškog, a srijeda, petak i subota ženskog roda⁴⁰ (*ibid.*: 117). Ipak, navedeni primjeri razlika

---

³⁷ “[...] a una certa struttura linguistica deve riferirsi una struttura linguistica corrispondente.”

³⁸ Willard V. O. Quine (1908-2000), američki filozof.

³⁹ “We distinguish three ways of interpreting a verbal sign: it may be translated into other signs of the same language, into another language, or into another, nonverbal system of symbols. These three kinds of translation are to be differently labeled: 1. Intralingual translation [...], 2. Interlingual translation [...], 3. Intersemiotic translation [...].”

⁴⁰ Problem prevođenja navedene razlike između jezika, koja se odnosi na gramatički rod dana u sedmici, prisutna je i u Pavićevom *Hazarskom rečniku*. Kako i srpski jezik, poput ruskog, pravi razliku između gramatičkog roda pojedinih dana u sedmici, Pavićeva konstrukcija o bolesti koja “trese samo ženskim danima sedmice” (Pavić, 2011:

između jezika predstavljaju koncepte koji se mogu ostvariti interjezičkim prevođenjem. Za Jakobsona, samo je poezija istinski neprevodiva jer u poeziji forma izražava smisao, odnosno semantički element je izražen paronomazijom, tako da je u tom slučaju jedina moguća vrsta prevoda kreativna transpozicija (*ibid.*: 118).

Problemi neprevodivosti, prenosa značenja i postizanja ekvivalencije predstavljaju konstantnu temu za istraživanje traduktoloških pitanja i tokom šezdesetih godina XX vijeka. Autor čije ime i danas predstavlja jednu od prvih asocijacija kada se govori o problemu ekvivalencije u prevođenju je američki lingvista Judžin Najda. Najda počinje svoju karijeru kao lingvista unutar Američkog biblijskog društva, gdje dugo godina radi i nadgleda prevode Biblije. Ovaj rad autoru pruža potrebno praktično iskustvo iz kojeg proizilaze i njegova dva najznačajnija teorijska djela, *Toward a Science of Translating* ('Put do nauke o prevođenju', 1964) i *The Theory and Practice of Translation* ('Teorija i praksa prevođenja', 1969), u kojima Najda obrazlaže svoje stavove o prevodilačkim metodama.

Pod uticajem Noama Čomskog, Najda preko sintaksičkih struktura jezika istražuje naučne pristupe značenju, prema kojima riječ nema fiksno značenje već se ono stvara u zavisnosti od konteksta i kulture u kojoj postoji. Najda naglašava važnost konteksta za proces komunikacije, naročito kada se govori o kulturološkim razlikama između dva jezika, jer postizanje ekvivalencije i prevođenje uopšte za Najdu prvenstveno predstavlja prenos kulturološkog materijala u dolaznu sredinu, a ne samo jezičkog.

Staru podjelu prevodilačkih metoda "riječ po riječ" ili prevođenje prema smislu, odnosno slobodno i doslovno prevođenje, Najda zamjenjuje sa dva modela različitih tipova ekvivalencije, formalnu i dinamičku, koje definiše kao:

Formalna ekvivalencija posvećuje pažnju samoj poruci, i u pogledu forme i sadržaja. [...] Poruka na jeziku dolaska treba da se što više slaže sa različitim elementima izvornog jezika. To na primjer znači da se poruka u kulturi dolaska konstantno poredi sa porukom u izvornoj kulturi da bi se ustanovili standardi tačnosti i ispravnosti. [...]

---

27) na italijanski je prevedena doslovno *manifestandosi solo in quelli femminili* (Ničija, 1988: 19), bez dodatnog objašnjenja, što za italijanskog čitaoca znači da bolest napada samo nedjeljom, jer je u italijanskom jeziku samo nedjelja ženskog roda.

Suprotno tome, prevod koji teži dinamičkoj umjesto formalnoj ekvivalenciji zasniva se na “principu ekvivalentnog efekta”. [...] Poruka na dolaznom jeziku ne treba toliko da se poklapa sa porukom na izvornom jeziku koliko je važno postići dinamičan odnos [...] između primaoca i poruke bi trebalo da je u suštini isti kao onaj koji je postojao između originalnih primalaca i poruke.⁴¹ (Nida, 2004: 129)

Formalna ekvivalencija je okrenuta izvornom tekstu i teži tačnosti u prenosu informacije iz polaznog u dolazni jezik. Sredstvo kojim se prevodilac služi ovim pristupom je prevođenje glosama (*gloss translation*), gdje se upotrebom fusnota što je doslovnije moguće u dolazni jezik prenosi i forma i sadržaj originala. Dinamička ekvivalencija je okrenuta čitaocu prevoda i ima za cilj postizanje istog efekta na čitaoca dolaznog teksta kao što je to bio slučaj kod čitaoca polaznog teksta. Ovim pristupom se sredstvima adaptacije, na gramatičkom, leksičkom i kulturnom nivou, pokušava postići prirodnost izraza, koja je za Najdu ključni pojam u prevođenju. Pored prirodnosti izraza, osnove za postizanje dobrog prevoda su i ostvarivanje smisla, prenošenje duha i manira originalnog teksta i proizvođenje slične reakcije kod čitaoca prevoda, te u slučajevima kada dolazi do konflikta između forme i sadržaja, značenje mora imati prednost nad stilom (*ibid.*: 134). Davanjem prednosti dolaznom tekstu i kulturi, Najda se svojom teorijom zalaže za pristup prevođenju koji naturalizaciju izraza uvjerljivo stavlja ispred bilo kojeg oblika potuđivanja, koji veliča tečnost teksta i nevidljivost prevodioca, što potvrđuje zaključkom da “najbolji prevod ne zvuči kao prevod”⁴² (Nida & Taber, 1969: 12).

Najdina naklonjenost dinamičkoj ekvivalenciji i udaljavanje od bilo koje forme doslovnog prevođenja i kulturnog potuđivanja naišla je na oštre kritike autora poput Lefavra, Van den Bruka, i naročito Edvina Genclera (1993), koji smatra da je cilj Najdine dinamičke ekvivalencije u prevodu preobraćanje čitalaca u dominantnu hrišćansku kulturu, bez obzira na njihovo porijeklo. Ipak, i pored kritika na koje nailazi, Najdina teorija ekvivalencije nudi

---

⁴¹ “Formal equivalence focuses attention on the message itself, in both form and content. [...] One is concerned that the message in the receptor language should match as closely as possible the different elements in the source language. This means, for example, that the message in the receptor culture is constantly compared with the message in the source culture to determine standards of accuracy and correctness. [...] In contrast, a translation which attempts to produce a dynamic rather than a formal equivalence is based upon “the principle of equivalent effect”. [...] One is not so concerned with matching the receptor-language message with the source-language message, but with the dynamic relationship [...] between receptor and message should be substantially the same as that which existed between the original receptors and the message.”

⁴² “The best translation does not sound like a translation.”

sistematski naučan pristup analitičkim pristupima prevođenju, koja će u decenijama koje dolaze imati i svoje pobornike, poput teoretičara Vernera Kolera, Pitera Njumarka⁴³ i drugih.

2.2.2.3. Teorije prevodilačkih “pomijaranja”

U diskusiju o problemima postizanja ekvivalencije u prevođenju, sredinom šezdesetih godina XX vijeka uključuje se i škotski lingvista Džon Ketford (1965). Ketford posmatra prevođenje kao “operaciju izvedenu na jezicima: to je proces zamjene teksta na jednom jeziku tekstom na drugom jeziku”⁴⁴, zbog čega bilo koja teorija prevođenja mora da počiva na osnovama teorije jezika, odnosno generalne lingvističke teorije (Catford, 1965: 1). Proučavajući ekvivalenciju u prevodu, Ketford pravi razliku između formalne korespondencije i tekstualne ekvivalencije, gdje prva predstavlja bilo koju kategoriju polaznog jezika koja u tom jezičkom sistemu zauzima isto mjesto kao i određena kategorija u sistemu dolaznog jezika. S druge strane, tekstualni ekvivalent je bilo koji dio dolaznog teksta koji se posmatra kao ekvivalent izvornom dijelu teksta (*ibid.*: 27). Prema tome, tekstualna ekvivalencija se odnosi na uži pojam izražen u polaznom i dolaznom jeziku, dok se formalna korespondencija odnosi na generalne sisteme dva različita jezika. U situacijama u kojima dolazi do razilaženja navedena dva koncepta, dolazi i do pojave takozvanih “prevodilačkih pomijaranja” (*translation shifts*). Pri tom, postoji distinkcija između dva tipa “pomijaranja”, ona do kojih dolazi na nivou ravni i ona do kojih dolazi na nivou kategorija (*level and category shifts*). Pomijeranje na nivou ravni je situacija u kojoj pojam polaznog jezika ima ekvivalent u dolaznom jeziku na drugom gramatičkom nivou, poput razlike između glagolskog vida ruskog jezika i svršenog i nesvršenog perfekta engleskog jezika (*ibid.*: 73). Do prevodilačkih pomijaranja može doći na nivou četiri jezičke ravni (fonološke, grafološke, gramatičke i leksičke) te na nivou četiri različite kategorije (podijeljene prema strukturi, vrstama riječi, jezičkim jedinicama i jezičkim sistemima).

Kasniji teoretičari zamijeraju Ketfordovoj teoriji činjenicu da primjeri koje navodi za argumentovanje ne potiču od stvarnih prevoda, već su izmišljeni za potrebe potvrđivanja teorije,

---

⁴³ Peter Newmark (1916-2011), britanski profesor i teoretičar prevođenja.

⁴⁴ “Translation is an operation performed on languages: a process of substituting a text in one language for a text in another.”

što znači da su idealizovani, kao i to da njegove teorije ne obuhvataju probleme prevođenja teksta kao cjeline, jer se uglavnom zadržavaju na nivou rečenice.

Iako se termini prevodilačkih pomijaranja u literaturi prvi put pojavljuju kod Ketforda, njihova osnovna ideja je u teoriji prevođenja prisutna i prije pojave njegovog rada. Sličnosti u Ketfordovom razvoju teorijske misli o pomijeranjima do kojih dolazi na nivou ekvivalencije mogu se primijetiti i u već pomenutom radu kanadskih lingvista Vinea i Darbelnea. Iako autori ne pominju termin “pomijeranje”, može se napraviti paralela između nekih njihovih prevodilačkih procedura sa Ketfordovim teorijama – poput sličnosti između modulacije i pomijaranja na nivou ravni. Takođe, upotreba Ketfordove terminologije je prisutna i kod kasnijih autora, koji iako razvijaju sopstvene ideje o teorijskim osobinama prevoda, u osnovi koriste Ketfordovu terminologiju⁴⁵.

Razvoj teorije o prevodilačkim pomijeranjima u kontekstu književnog prevođenja donosi teoretičar Jirži Levi⁴⁶, koji u svom revolucionarnom djelu *Umění překladau* (‘Umjetnost prevođenja’, 1963) nudi drugačiji pogled na probleme prevođenja. Za Levija, prevođenje predstavlja i reproduktivnu i kreativnu aktivnost čiji je cilj postizanje ekvivalencije, ali kod Levija se ta ekvivalencija odnosi na estetski efekat. Negativna strana prevodilačkih pomijaranja je to što ona mijenjaju stil originalnog djela razjašnjavanjem značenja, jer prevodioci u svojim izborima često teže “postizanju maksimalnog efekta minimalnim trudom”⁴⁷ (Levý, 2004: 156). Prema tome, tokom prevođenja dolazi do semantičkih pomijaranja jer se prevodioci često zadovolje prvim izborom prevedene riječi, koja približno izražava originalno značenje, iako je vjerovatno da bi se pronašlo bolje rješenje ako bi se određenom izrazu posvetilo više vremena.

U pogledu kulturološkog odnosa polaznog i dolaznog teksta prilikom prevoda, Levi naglašava da prevodilac obavlja kreativnu aktivnost u granicama jezika te ima priliku da obogati sopstvenu kulturu upotrebom egzotizama i stvaranjem neologizama (Levý, 2011: 80). Ipak, Levi ističe da se originalna forma riječi treba zadržati u prevodu samo kada ona “ima značenje tipično

---

⁴⁵ Vidi: *Shifts of cohesion and coherence in translation* (Blum-Kulka, 2004) i *Translation and original: similarities and dissimilarities, I and II* (Leuven-Zwart, 1989, 1990), podaci u literaturi.

⁴⁶ Jiří Levý (1926-1967), češki historičar i književni teoretičar.

⁴⁷ “[...] a maximum of effect with a minimum of effort”.

za historijski kontekst originala”⁴⁸, poput kulturološki specifičnih primjera “rikša” ili “tomahavk”, gdje upotrebom navedenih izraza dolazi do bogaćenja dolaznog jezika, ali da se ova praksa treba izbjegavati tamo gdje nije neophodna (*ibid.*: 90).

Pedesete i šezdesete godine XX vijeka obiluju teorijama o prevođenju koje se prvenstveno bave problemima ekvivalencije iz perspektive strukturalne lingvistike. Navedeni period karakterišu pokušaji pružanja preskriptivnih sistematskih rješenja za prevodilačke probleme neprevodivosti i prevodilačka pomijeranja, odnosno gubitke i odstupanja od originalnog teksta do kojih dolazi pri njihovom prenošenju u metatekst. Stvaranjem precizne taksonomije prevodilačkih strategija i procedura Vine i Darbelne nude model za teorijsko pristupanje prevodilačkim problemima koji će i decenijama poslije služiti za njihovo rješavanje u teoriji i praksi. U središtu interesovanja kasnijih teoretičara nalazi se mogućnost ostvarivanja ekvivalencije izraza, bilo iz perspektive semiotike, poput Romana Jakobsona, ili Judžina Najde i njegovog komunikativno-funkcionalnog modela, čiji je glavni zadatak ostvarivanje prirodnosti izraza u prevodu i davanje prioriteta čitaocu dolazne kulture. Lingvistički pristup Džona Ketforda u teoriju prevođenja uvodi termine prevodilačkih pomijeranja, koje autori češke škole, naročito njen najznačajniji predstavnik Jirži Levi, prenose i na pitanja prevođenja stila i prevodilačkih izbora prilikom procesa prevođenja.

2.2.3. 1970 – 1980

Tokom sedamdesetih godina XX vijeka teorija prevođenja se udaljava od tendencije preskriptivnog određivanja univerzalnih normi za rješavanje prevodilačkih problema i kreće se prema razvoju deskriptivnih teorija, čiji cilj nije posmatranje apstraktnog tekstualnog modela već proučavanje postojećih tekstova i njihova recepcija u dolaznoj sredini.

Napuštanje lingvističkih tipologija prevodilačkih promjena donosi nove funkcionalne i komunikativne pristupe analizi prevoda. Udaljavanje od statičkih lingvističkih tipologija prisutno u funkcionalnim teorijama prevođenja počinje sa ranim radovima njemačke lingvistkinje i teoretičarke Katarine Rajs, koja pitanje ekvivalencije posmatra iz ugla djela, odnosno u svom

---

⁴⁸ “Only where a lexical unit carries meaning typical of the historical context of the original.”

radu povezuje jezičke funkcije sa vrstom i namjerom teksta te sa prevodilačkim strategijama. Za određivanje funkcije teksta ključno je odrediti njegovu namjeru (*intention*), jer samo kroz namjeru, koju određuje pisac, tekst dobija komunikativnu funkciju neophodnu za razumijevanje. Da bi odredio namjeru teksta, neophodno je da prevodilac prvobitno ustanovi kojem tipu i vrsti tekst pripada (Reiss, 2004: 161).

Određivanje tipa teksta kod Rajs se odnosi na komunikativne situacije u kojima se tekst koristi te se prema tome mogu razlikovati informativni, ekspresivni i operativni tip teksta (Munday, 2001: 73-74). Kada prevodilac prema jezičkoj funkciji odredi kojem tipu pripada tekst koji prevodi na strani jezik, tada određuje i na šta se tekst fokusira te koji prevodilački metod treba da koristi. Na primjer, ako pisac kreativnim pisanjem koristi estetsku dimenziju jezika, tip kojem pripada taj tekst je ekspresivni, njegova jezička dimenzija je estetska, fokus treba da bude na prenošenju forme originala, što znači da se u pogledu metoda treba usvojiti metod kojim se prikazuje perspektiva autora polaznog teksta.

Iako je rad Katarine Rajs naišao na brojne kritike, prvenstveno zbog minimalnog broja jezičkih funkcija, problema primjene predloženih prevodilačkih metoda na specifičnim tekstovima, te pitanja da li je zaista moguće praviti oštre razlike između tipova teksta, njen doprinos razvoju teorije prevođenja ogleda se prvenstveno u istraživanju drugih nejezičkih funkcija teksta prilikom utvrđivanja prevodilačkog metoda. Tema određivanja funkcije i namjere teksta koju u svom radu započinje Rajs, biće naročito važna osamdesetih godina, kada će, razvijajući je zajedno sa Vermerom⁴⁹, prerasti u uticajnu *skopos* teoriju.

Dalje razvijanje funkcionalističkih prevodilačkih teorija i davanje sve veće autonomije i vrijednosti dolaznom tekstu u središte prevodilačkih studija postavlja metatekst kao predmet istraživanja kroz deskriptivni analitički model. Ideje o vjernosti ili nevjernosti originalnom tekstu ostaju predmet istraživanja lingvističkih prevodilačkih teorija prethodnog perioda. Počevši u sedamdesetim i nastavljajući se u osamdesetim godinama XX vijeka, teorije prevođenja se sve više bave prevodom u kontekstu njegove recepcije u dolaznoj sredini, a naročito u kulturi u koju se prevedeni tekst smiješta.

---

⁴⁹ Hans Vermeer (1930-2010), njemački lingvist i teoretičar prevođenja.

Navedeni period je značajan za razvoj teorije prevođenja i zbog pojave Džejmisa Holmsa⁵⁰, jednog od osnivača moderne teorije prevođenja, koji 1972. godine objavljuje rad *The Name and Nature of Translation Studies* ('Naziv i priroda studija o prevođenju'). Holms u svom radu analizira porijeklo naziva discipline te pruža detaljno razrađenu mapu traduktoloških studija podijeljenu prema oblastima istraživanja. S druge strane, sedamdesetih godina se objavljuje i Štajnerova obimna studija *After Babel* ('Nakon Vavilona'), koja istorijsko-kritičkim pristupom rekonstruiše traduktološke teorije počevši od Cicerona do šezdesetih godina XX vijeka.

Teorije koje nastaju u ovom periodu i razvijaju se i tokom sljedećeg desetljeća, a koje ostavljaju značajan trag u istoriji traduktologije pomijerajući prevodilačka istraživanja prema čitaocu i dolaznoj sredini su teorije Gideona Turija i Itamara Evena Zohara⁵¹. Polazeći od stava da su književni prevodi pitanje sistema dolazne sredine, Turi razlikuje dvije prevodilačke strategije – onu koja je orijentisana prema prototekstu (*source-oriented*) i onu koja je orijentisana prema metatekstu (*target-oriented*). Turi takođe pravi razliku između adekvatnosti prevoda (*adequacy*), pristupa u kojem se prednost daje polaznom tekstu i kulturi, i prihvatljivosti prevoda (*acceptability*), gdje prednost ima dolazna kulturna sredina (Toury, 2004: 201). Turi naglašava da bez obzira koja se strategija odabere, prevodilačka pomijeranja se ne mogu izbjeći te da i u slučajevima u kojima prevodilac teži adekvatnosti, on mora da unese određene promjene originalnog teksta da bi prevod bio prihvaćen u dolaznoj sredini.

Even Zohar razmatra ulogu prevodne književnosti unutar književnog sistema dolazne sredine te prema centralnoj ili perifernoj ulozi koju ona zauzima unutar tog sistema razvija teoriju polisistema (*Polysystem Theory*) značajnu za razvoj teorije prevođenja. Polazeći od funkcije i aktivne uloge prevoda unutar književnog sistema, Even Zohar ističe da je centralna uloga prevoda uglavnom prisutna unutar sistema manje književnosti, dok unutar veće književnosti prevod zauzima perifernu ulogu. Centralna uloga prevodne književnosti podrazumijeva to da ona "aktivno učestvuje u oblikovanju centra polisistema"⁵², te da se elementi "iz stranog djela uvode u domaći književni sistem, u kojem oni nisu prethodno

---

⁵⁰ James S. Holmes (1924-1986), američko-nizozemski pjesnik, prevodilac i teoretičar prevođenja.

⁵¹ Gideon Toury (1942-2016) i Itamar Even-Zohar (1939), izraelski naučnici i teoretičari prevođenja.

⁵² "[...] it participates actively in shaping the center of the polysystem."

postojali”⁵³ (Even-Zohar, 2004: 193). Periferna pozicija prevoda unutar sistema veće književnosti znači da prevodna književnost “nema uticaja na njene glavne procese te se oblikuje prema normama koje su već konvencionalno uspostavljene po dominantnom tipu dolazne književnosti”⁵⁴ (*ibid.*: 195). Prevodilački metod koji će biti usvojen zavisi od centralne ili periferne pozicije prevoda unutar domaćeg književnog polisistema, odnosno, ako prevod zauzima centralnu poziciju unutar manje književnosti, strani elementi mogu biti uneseni u metatekst, dok će se oni neutralizovati ako je uloga prevoda u dolaznoj sredini periferna.

2.2.4. 1980 – 1990

Desetljeće osamdesetih godina u određenoj mjeri donosi nastavak pokušaja rješavanja prevodilačkih problema započetih u prethodnom desetljeću. Nov pogled na sveprisutan problem ekvivalencije nudi Piter Njumark, koji ekvivalenciju shvata kao nepremostiv jaz između polaznog i dolaznog jezika, koji ne može biti u potpunosti ostvaren te će prema tome uvijek biti jedan od problema teorije prevođenja. U svojim radovima *Approaches to Translation* (‘Pristupi prevođenju’, 1981) i *A Textbook of Translation* (‘Udžbenik iz prevođenja’, 1988), Njumark razvija Najdinu ranije postavljenu teoriju o prevodilačkim strategijama, zamjenjujući nazive dvaju strategija novim pojmovima:

Komunikativni prevod pokušava da proizvede što približniji efekat na čitaoce prevoda poput onog koji je izazvan u čitaocima originala. Semantički prevod pokušava da proizvede što sličnije kontekstualno značenje originala, koliko god mu to dozvoljavaju semantičke i sintaksičke strukture dolaznog jezika.⁵⁵ (Newmark, 1981: 39)

Njumarkovo komunikativno prevođenje prednost daje čitaocu prevoda, zbog čega se u njemu može prepoznati sličnost sa Najdinom dinamičkom ekvivalencijom, dok semantičko

---

⁵³ “[...] features are introduced into the home literature which did non exist there before.”

⁵⁴ “[...] it has no influence on major processes and is modelled according to norms already conventionally established by an already dominant type in the target literature.”

⁵⁵ “Communicative translation attempts to produce on its readers an effect as close as possible to that obtained on the readers of the original. Semantic translation attempts to render, as closely as the semantic and syntactic structures of the second language allow, the exact contextual meaning of the original.”

prevođenje prednost daje formi originala te je prema tome srodno Najdinoj formalnoj ekvivalenciji. U svom radu Njumark razlikuje denotativnu i konotativnu vrijednost izraza, naročito kada su u pitanju metafore ili kulturološki specifične riječi, pri čijem prevodu treba da se obraća pažnja na piščevu namjeru upotrebom određenih termina i svrha teksta, kao i jezički nivo prosječnog čitaoca (Newmark, 1988: 96). Njumark dijeli kulturološki specifične izraze na pet kategorija: ekološke termine, materijalna kultura, društvena kultura, političke, vjerske ili administrativne termine i termine koji se odnose na postupke i pokrete. Za svaku od navedenih kategorija, autor nudi pojedinačne preporuke o tome koja prevodilačka strategije treba da se usvoji za određenu situaciju.

Nastavak funkcionalističkog pogleda na prevodilačke probleme donosi dalji rad Katarine Rajs započet u prethodnom desetljeću, koji sada zajedno sa radom njemačkog lingviste Hansa Vermera prerasta u takozvanu *skopos* teoriju (*Skopostheorie*). Kako ističe Vermer, *skopos* je “tehnički termin kojim se označava cilj ili svrhu prevoda”⁵⁶, a o kojem se zajedno sa “načinom na koji će taj cilj biti realizovan”⁵⁷ pregovara sa klijentom koji taj prevod naručuje (Vermeer, 2004: 221). Za Vermera, prevođenje je proces interkulture komunikacije između dva teksta. S obzirom na to da je izvorni tekst stvoren unutar izvorne kulture, dok se prevod stvara sa namjerom smještanja u dolaznu kulturu, prirodno je da prototekst i metatekst nemaju zajednički *skopos* te da se prema tome značajno razlikuju, ne samo prema cilju, već i prema načinu na koji se u njima formuliše i distribuiše sadržaj (*ibid.*: 223).

Rad Gideona Turija i Evana Zohara u osamdesetim godinama nastavlja i dalje razvija teoretičar Andre Lefavr⁵⁸. Analitičkim pristupom prevodu, Lefavr istražuje pitanje kako prevod utiče na razvoj književnosti te ističe da on ne samo da širi piščev uticaj u dolaznoj sredini već utiče i na razvoj njene književnosti. Autor takođe skreće pažnju i na činjenicu da se “kultura ogleda u jeziku”⁵⁹ te “pošto se različite kulture ogledaju u različitim jezicima, prevod će skoro uvijek sadržavati pokušaje ‘naturalizacije’ različite kulture, da bi je više prilagodio navikama

---

⁵⁶ “[...] a technical term for the aim or purpose of a translation [...]”

⁵⁷ “[...] the mode in which it is to be realized [...]”

⁵⁸ André Lefevere (1945-1996), belgijski lingvista i teoretičar prevođenja.

⁵⁹ “[...] language reflects culture.”

čitaoca prevoda”⁶⁰, pri čemu su društvena ili kulturna ograničenja često veća i značajnija od jezičkih ili semantičkih ograničenja teksta (Lefevre, 2004: 236-237).

Percepcija polazne kulture u dolaznoj kulturnoj sredini, u kojoj se smješta prevod, i pitanje zadržavanja ili neutralizacije njenih originalnih osobina dobija novu dimenziju u radu Antoana Bermana⁶¹. Slično kao i neki autori prije njega, poput Šlajermahera, Ortege i Gasete, Nabokova i Mešonika, Berman se u svom radu zalaže za prevodilačku strategiju koja čuva ne samo jezičke već i kulturne karakteristike originalnog teksta. Istražujući problem ekvivalencije iz etičkog ugla, Berman pravi razliku između etičkog i etnocentričnog prevoda, gdje druga vrsta predstavlja svako napuštanje originalne forme, što rezultira deformisanjem smisla.

U svom radu iz 1985. godine, Berman navodi dvanaest tendencija, prvenstveno prisutnih u zapadnoj prevodilačkoj tradiciji, koje dovode do deformacija originalnog teksta: racionalizacija, objašnjavanje, proširivanje, oplemenjivanje i popularizacija, kvalitativno i kvantitativno siromašenje, narušavanje ritma, narušavanje skrivenog sloja značenja, narušavanje jezičkih obrazaca, narušavanje kolokvijalnih elemenata ili njihova egzotizacija, narušavanje izraza i idioma, eliminacija jezičkih preklapanja (Berman, 2004: 288). Navedenim tendencijama Berman ističe pojavu ne samo stilskih gubitaka, već postavlja i etička pitanja deformacije stranog teksta i njegove asimilacije u dolaznu kulturu. Da bi se izbjegla “negacija, prilagođavanje, naturalizovanje”⁶² stranog elementa u prevodu, Berman zagovara doslovno prevođenje kao strategiju za njegovo očuvanje, čime bi se ispunio i etički cilj prevođenja – “prihvatanje stranog kao strano”⁶³ (*ibid.*: 285-286).

Pored već navedenih autora, za razvoj teorijske misli o prevođenju u osamdesetim godinama značajno je pomenuti i djelo *Translation Studies* (‘Traduktologija’, 1980) britanske teoretičarke i komparatiste Suzan Basnet, kojim se otvara desetljeće i koje nudi sažet prikaz istorijskog pristupa prevođenju te navodi teorijske strategije kojima su rješavani specifični

---

⁶⁰ “Since different languages reflect different cultures, translations will nearly always contain attempts to ‘naturalize’ the different culture, to make it conform more to what the reader of the translation is used to.”

⁶¹ Antoine Berman (1942-1991), francuski historičar, filozof, prevodilac i teoretičar prevođenja.

⁶² “[...] its negation, its acclimation, its naturalization.”

⁶³ “[...] receiving the Foreign as Foreign.”

prevodilački problemi od rimskog perioda do XX vijeka. Dihotomiju dva suprotstavljena pristupa prevođenju razvijaju i teoretičari Filip Luis (1985) te Džozef Maloun (1988), čiji set pravila za deskriptivni pristup prevodilačkoj teoriji i praksi podrazumijeva procedure poput izjednačavanja i zamjene, divergencije i konvergencije, amplifikacije i redukcije te širenja i kondenzovanja teksta. Za razliku od prethodnih teorija koje razdvajaju stručno od književnog prevođenja ili se bave samo problemima prevođenja književnih tekstova, britanska teoretičarka Meri Znel Hornbi (1988) predlaže integrisani pristup prevođenju, kojim ujedinjuje različite jezičke i književne koncepte u jedinstven sistem sa ciljem premošćavanja jaza između komercijalnog i umjetničkog tipa prevoda.

2.2.5. 1990 - 2000

Percepcija proučavanja prevodilačkih problema iz ugla kulturoloških studija započeta u prethodnom desetljeću doživljava svoj puni razvoj devedesetih godina XX vijeka. Navedeni period je obilježen istraživanjima koja se bave kulturnim razlikama i odnosom između izvorne i dolazne kulture te pitanjima prenosa ili neutralizacije kulturoloških osobina originalnog teksta u prevodu. I dalje je aktuelna rasprava o upotrebi dvije suprotstavljene prevodilačke strategije, u različitim aspektima započeta još kod antičkih teoretičara, ali ona u posljednjim godinama XX vijeka donosi nove poglede na ovo pitanje.

2.2.5.1. Venutijev vidljivi prevodilac

Teoretičar koji je svojim djelom uveliko obilježio ovo desetljeće je američki prevodilac i naučnik Lorens Venuti. Oslanjajući se na rad svojih prethodnika poput Šlajermahera i Bermana, Venuti diskusiju o upotrebi dva prevodilačka metoda prenosi na pitanje vidljivosti i nevidljivosti prevodioca u metatekstu. Prevodiočeva nevidljivost je termin kojim Venuti opisuje situaciju u kojoj se nalazi tipičan angloamerički prevodilac, u kojoj je sa jedne strane prisutan fenomen njegove manipulacije dolaznim jezikom, a sa druge fenomen dugotrajne angloameričke tradicije percepiranja vrijednosti prevedenog teksta:

Bilo da se radi o prozi ili poeziji, fikciji ili nefikciji, većina izdavača, recenzenata i čitalaca procjenjuje prevedeni tekst kao prihvatljiv ako je on čitak, ako se čini kao transparentan zbog odsustva lingvističkih i stilskih osobnosti, izgledajući kao da se u njemu ogleda piščeva ličnost ili namjera osnovnog značenja stranog teksta – drugim riječima, ako prevod ne izgleda kao prevod već kao “original”.⁶⁴ (Venuti, 1995: 1)

Dakle, vrijednosti koje dominiraju u književnom prevođenju su čitkost i transparentnost metateksta, često uzrokovane komercijalnim činiocima prevoda kao osnovnom ideologijom vrednovanja umjetnosti. Venuti ističe da za stanje u književnom prevodilaštvu, u kojem autorstvo prevodioca nema toliki značaj da bi ono bilo istaknuto, odgovornost snosi izdavaštvo, koje naručujući prevod od prevodioca često odlučuje koji će metod rada biti korišten i kakvu će recepciju on imati u dolaznoj sredini.

Dvije prevodilačke strategije koje diktiraju vidljivost ili nevidljivost prevodioca su podomaćivanje (*domestication*), kojim se elementi originalnog teksta neutrališu i zamjenjuju karakteristikama dolaznog jezika i kulture, i potuđivanje (*foreignization*), kojim se osobnosti prototeksta zadržavaju i u metatekstu. Podomaćivanje je za Venutija dominantna strategija u angloameričkom književnom prevodilaštvu, što autor osuđuje jer je, poput Bermána, vidi kao etnocentričnu operaciju svođenja osobina strane kulture na vrijednosti domaće kulture, koja rezultira njenom nevidljivošću. S druge strane, Venuti strategiju potuđivanja vidi i kao strategiju “otpornosti” (*resistancy*) teksta, za razliku od suprotstavljene “čitkosti” (*fluency*) teksta, kojom se “vrši etnodevijantni pritisak”⁶⁵ na domaće vrijednosti da bi se “zabilježile jezičke i kulturne razlike stranog teksta”⁶⁶ (*ibid.*: 68).

---

⁶⁴ “A translated text, whether prose or poetry, fiction or nonfiction, is judged acceptable by most publishers, reviewers and readers when it reads fluently, when the absence of any linguistic or stylistic peculiarities makes it seem transparent, giving the appearance that it reflects the foreign writer’s personality or intention or the essential meaning of the foreign text – the appearance, in other words, that the translation is not in fact a translation, but the ‘original’.”

⁶⁵ “[...] ethnodeviant pressure [...].”

⁶⁶ “[...] to register the linguistic and cultural differences of the foreign text.”

I u svojim kasnijim radovima⁶⁷ Venuti zastupa strategiju potuđivanja u književnom prevođenju, navodeći i praktične primjere svojih i tuđih prevoda u kojima se zadržavanjem stranih elemenata u metatekstu prevodiocu daje vidljiva pozicija te se čitalac uvijek podsjeća na to da u rukama drži prevod djela koje pripada stranoj kulturi, napisano na stranom jeziku.

Venutijevo djelo je naišlo na značajan broj neslaganja, prvenstveno kod Antonija Pima (1996), australsko-španskog teoretičara, koji u prikazu Venutijeve knjige *The Translator's Invisibility* ('Prevodiočeva nevidljivost') na dosta sarkastičan način ističe nedostatke autorove teorije, argumentujući da se ona bavi ideološki utopijskim viđenjem književnog prevoda, bez praktične mogućnosti ostvarivanja izloženih pretpostavki.

2.2.5.2. Ostale teorije

Venutijev najglasniji kritičar Entoni Pim krajem devedetih godina ima dosta aktivnu ulogu u pomijeranju teorije prevođenja prema sferi kulturoloških studija, a prvenstveno prema kulturnom posredništvu, pojmu koji je prije njega razvio Stiven Bohner, a poslije njega se njime aktivno bavio i Umberto Eko. U svom djelu *Method in Translation History* ('Metod u istoriji prevođenja', 1998), Pim komentariše način na koji se istorijski doživljava traduktologija kao nauka i njeno mjesto među ostalim naučnim disciplinama. Pim vidi traduktologiju kao disciplinu koja pripada interkulturalnim studijama, sa važnom ulogom na polju semiotike kulture (Pym, 1998: 200).

Tradiciju funkcionalističkih teorija u ovom desetljeću nastavlja njemačka teoretičarka Kristijana Nord. Nord predlaže model zasnovan na tekstualnoj analizi, koji može biti primjenjiv i na stručnim i na književnim prevodima. Model se bazira na funkcionalnom konceptu prevođenja kao međujezičke komunikacije, prema kojem se određivanjem svrhe izvornog teksta određuje adekvatna strategija kojom će se ispuniti i svrha prevoda. U svojoj knjizi iz 1997. godine, Nord navodi tri funkcionalistička aspekta naročito važna za prevodilačku djelatnost: 1. važnost naručioca prevoda - odnosno pribavljanje ključnih informacija poput funkcija polaznog i

---

⁶⁷ Vidi: *The Scandals of Translation* (Venuti, 1998), *Translation Studies Reader* (Venuti, 2004) i *Translation Changes Everything* (Venuti, 2013), podaci u literaturi.

dolaznog teksta, ko su čitaoci oba teksta, vrijeme i mjesto recepcije prevoda, itd, da bi prevodilac i prije prevodilačke aktivnosti mogao da odredi prioritete informacije koje će unijeti u metatekst; 2. uloga analize polaznog teksta – detaljnom analizom originala prevodilac određuje funkcionalne prioritete teksta, prema kojima potom bira i prevodilačku strategiju; 3. klasifikacija i određivanje hijerarhije prevodilačkih problema – određivanje funkcionalnih elemenata polaznog teksta koji se moraju adaptirati u dolaznom tekstu ili određivanje davanja prioriteta polaznoj ili dolaznoj kulturi (Nord, 1997: 59-68).

2.2.5.3. *Pristup diskursne analize*

Prevodilački pristup Kristijane Nord, koji se zasniva na diskursnoj analizi funkcije teksta, u ovom desetljeću razvijaju i teoretičari poput Julijane Haus, Mone Bejker i dvojica Basila Hatima i Ijana Mejsona. Za razliku od modela tekstualne analize Kristijane Nord, diskursna analiza u prevođenju se ne bavi upotrebom jezika u sklopu određene funkcije ili svrhe teksta, već načinom na koji jezik izražava komunikativno značenje u kontekstu u kojem se diskurs odvija i sa funkcijama koje ispunjava (Munday & Zhang, 2017: 1).

Iako se na traduktološkoj sceni pojavila još sedamdesetih godina, teorije Julijane Haus⁶⁸ dobijaju svoj konačan oblik tek u njihovom “obnovljenom” izdanju 1997. godine, koji je i kasnije revidiran i objavljen integralno sa starim modelom 2015. godine. Traduktološki model Julijane Haus u osnovi komparativno analizira registar polaznog i dolaznog teksta u okviru njegovog korištenja u određenoj situaciji. Takozvane situacione dimenzije vezane za korisnika i način korištenja jezika predstavljaju parametre na osnovu kojih se analizira tekst na leksičkoj, sintaksičkoj i tekstualnoj ravni (House, 2015: 31). Analizom polaznog teksta određuje se i njegova funkcija, koja služi kao glavni parametar u procjeni kvaliteta prevoda, odnosno pri utvrđivanju da li je ta funkcija adekvatno prenijeta u prevod i da li su se pritom koristila ista sredstva u istim situacionim dimenzijama. Pri poređenju profila dolaznog teksta sa profilom polaznog teksta, utvrđuju se nepodudarnosti ili greške u situacionim dimenzijama koje predstavljaju takozvane “skrivenne greške” (*covertly erroneous errors*), a razlikuju se od

---

⁶⁸ Juliane House (1942), njemačka lingvistkinja i teoretičarka prevođenja.

“neskrivenih grešaka” (*overtly erroneous errors*), odnosno nepodudarnosti u denotativnom značenju na gramatičkom ili stilskom nivou (*ibid.*: 33).

Prema tipovima grešaka koje navodi, Haus u svom modelu kategoriše i dva različita metoda prevođenja - skriveni i neskriveni metod:

Neskriveni prevod nije “drugi original”. U *neskrivenom* prevodu original je na poseban način povezan sa zajednicom izvornog jezika i njegovom kulturom, te je često posebno usmjeren primaocima izvorne kulture, ali u isto vrijeme cilja dalje od zajednice izvornog jezika jer je, nezavisno od svog porijekla izvornog jezika, i od potencijalno uopštenog ljudskog interesa. [...]

Skriveni prevod je prevod koji ima status originalnog teksta u ciljanoj kulturi. [...] Prema tome, *skriveni* prevod je prevod čiji izvorni tekst nije posebno usmjeren specifičnoj publici izvorne kulture, tj. nije posebno vezan za izvorni jezik i kulturu.⁶⁹ (*ibid.*: 54, 56)

Dakle, neskriveni prevod je onaj u kojem se ogleda njegovo porijeklo polaznog jezika i kulture, za razliku od skrivenog prevoda, koji specifičnosti originalnog teksta neutrališe i zamjenjuje osobnostima dolaznog jezika i kulture. Haus ističe da je prevodilac taj koji analizom polaznog teksta utvrđuje da li da prednost da polaznom tekstu i njegovom autoru ili dolaznoj sredini i njegovoj publici. Prema tome treba i da odluči da li će i u kojoj mjeri da primijeni kulturološki filter, kojim će zadržati ili zamijeniti kulturološke specifičnosti originalnog teksta.

Mona Bejker⁷⁰ (1992) posmatra pitanje ostvarivanja ekvivalencije u prevodu na različitim jezičkim nivoima: na nivou riječi, iznad nivoa riječi, na nivou gramatičke ekvivalencije, tekstualne ekvivalencije (tematske i informacijske strukture te povezanosti) te nivou pragmatičke ekvivalencije. Autorka navodi i praktične primjere tekstova u kojima analizira diskurs na navedenim nivoima, ali naglašava da podjela na jezičke nivoe nije stroga jer se u nekim slučajevima prevodilački problem tiče dva različita nivoa. Takođe, odluke prevodioca na

---

⁶⁹ “An *overt* translation is not a “second original”. In *overt* translation the original is tied in a specific manner to the source language community and its culture, and is often specifically directed at source culture addressees but at the same time points beyond the source language community because it is, independent of its source language origin, also of potential general human interest. [...] A *covert* translation is a translation which enjoys the status of an original source text in the target culture. [...] A *covert* translation is thus a translation whose source text is not specifically addressed to a particular source culture audience, i.e. it is not particularly tied to the source language and culture.”

⁷⁰ Mona Baker (1993), britanska teoretičarka prevođenja.

bilo kojem od navedenih nivoa su uvijek uslovljene funkcijom i svrhom i originalnog teksta i prevoda, te su povezane sa diskursom u cjelini (Baker, 1992: 5).

Teoretičari Basil Hatim i Ijan Mejson se u dvjema objavljenim knjigama⁷¹ tokom devedesetih godina bave semiotičkim nivoom diskursa unutar sociolingvističkog konteksta. Autori stavljaju u drugi plan tekstualne funkcije prevoda te se prvenstveno bave interpersonalnim i idejnim funkcijama prevodilačkog procesa, odnosno načinom na koji specifične gramatičke strukture mogu da utiču na percepciju teksta. Takođe, autori vide prevod kao realizaciju kulturološkog diskursa, u smislu “načina govora i pisanja koji daju izraz specifičnim stavovima prema sociokulturnim aktivnostima”⁷² (Hatim & Mason, 1997: 120). Pritom, skreću pažnju na ideološku konotaciju određenih riječi u sociokulturnom kontekstu, bilo da je riječ o dijalektima ili idiolektima, koji upućuju na nacionalnu ili regionalnu zajednicu ili na individualne osobine govornika.

2.2.6. 2000 - 2020

Razvoj traduktologije u XXI vijeku karakteriše interdisciplinarnost u pristupima prevodilačkim problemima. Nove teorije i postojeće paradigme nastaju u kontaktu sa drugim naukama i naučnim disciplinama, poput kulturoloških studija, rodni i postkolonijalnih studija, te sociologije i lingvistike. U skladu s tim, i prevodilački problemi se posmatraju iz drugih uglova proučavanja te u središte istraživanja postavljaju pitanja jezičke i kulturne nejednakosti, nacionalnog i individualnog identiteta, globalizacije kao fenomena koji je uticao i na prevodilačku djelatnost, te političkih i etičkih dimenzija književnog prevođenja.

Jedno od ključnih imena za razvoj traduktoloških teorija krajem XX i početkom XXI vijeka je italijanski naučnik i pisac Umberto Eco. Nadovezujući se na teorije semiotičara poput

---

⁷¹ *Discourse and the translator* (Hatim & Mason, 1990) i *The Translator as Communicator* (Hatim & Mason, 1997), podaci u literaturi.

⁷² “[...] modes of speaking and writing which give expression to particular attitudes towards areas of socio-cultural activity.”

Jurija Lotmana⁷³, Eko se bavi problemima prevođenja iz ugla semiotike teksta, kao i semiotike kulture. U svom najpoznatijem djelu o prevodilačkoj teoriji i praksi *Kazati gotovo istu stvar*, autor proučava prevodilačku djelatnost kao semiotički zadatak, gdje se dublji smisao teksta može ostvariti različitim sredstvima i strategijama. Takođe, prevođenje ne posmatra samo kao poređenje dva jezika, već tumačenje teksta kao znaka ostvarenog unutar kulturnog sistema, čiji prenos na drugi jezik znači i prenos u drugi kulturni sistem, čime prevodilac nije više samo tumač jezika već i pregovarač između dvije kulture. Cilj prevodioca u tumačenju teksta kao znaka je pronalaženje “intencije samog teksta, to jest onog što tekst kazuje ili nagoveštava u odnosu na jezik kojim je izražen i kulturnu sredinu u kojoj je nastao” (Eko, 2011: 13). S obzirom na to da Eko prevođenje posmatra i “kao stvaranje dvostrukosti tekstualnog sistema”, u kojem je potrebno da se “ostvari istovetni efekat na čitaoca, kako na semantičkom i sintaksičkom, tako i na stilskom, metričkom i fonosilabičkom planu, a da je pri tom u stanju da proizvede ista osećanja kojima teži izvorni tekst” (*ibid.*: 13).

Posmatranje prevodioca kao posrednika između dvije kulture na prelazu između dva vijeka dovodi do većeg razvijanja traduktologije kao nauke koja se primarno bavi kulturnim posredovanjem. Kulturna i komunikativna funkcija prevoda teži ostvarivanju optimalnog dolaznog teksta unutar dolazne kulture, u kojem su ostvarene iste funkcije koje su postojale u polaznom tekstu i polaznoj kulturi. U tom smislu, važno je da prevodilac usvoji kulturnu perspektivu prevodilačke djelatnosti te da “podigne svijest o ulozi kulture u građenju, percepiranju i prevođenju stvarnosti”⁷⁴ (Katan, 1999: 1).

Porastu interesovanja za probleme prevođenja doprinosi i fenomen globalizacije, usljed čega se sve veći broj pojedinaca i zajednica nalaze u bliskom kontaktu. Takođe, rapidni razvoj informacionih tehnologija dovodi do razvijanja sve naprednijih softverskih programa za prevođenje, što s jedne strane prevodiocima olakšava i ubrzava rad, a sa druge strane utiče na promjenu njihove uloge od tradicionalnog prevodioca do kulturnog posrednika. Uticaj globalizacije na promjenu uloge prevodioca u kulturnog posrednika povezan je i sa političkim pitanjima nacionalnog identiteta i kulturnog identiteta, naročito kada se govori o manjim

---

⁷³ Vidi: *Universe of the Mind: A Semiotic Theory of Culture* (Lotman, 2001) i *Culture and Explosion* (Lotman, 2009), podaci u literaturi.

⁷⁴ “[...] raise awareness of the role of culture in constructing, perceiving and translating reality.”

kulturama koje se u procesu prevođenja integrišu u veću dolaznu kulturu, čime uloga prevodioca dobija još veći značaj u očuvanju i promociji kulturnog i jezičkog diverziteta⁷⁵.

Kao što je za traduktologiju važna pojava globalizacije, kojom se ostvaruje blizak međukulturološki kontakt između udaljenih pojedinaca i zajednica, isto tako na njen razvoj utiču i geopolitičke promjene u svijetu, čime “talasi migrirajućih naroda pretvaraju savremene države-nacije, a naročito njihove urbane centre, u globalna mjesta jezičkih i kulturnih raznovrsnosti”⁷⁶ (Bermann & Wood, 2005: 1). Globalizacija s jedne strane i svjetske, a naročito evropske migrantske krize s druge strane apeluju na potrebu promjene stava prema tretiranju stranih kultura kao “drugih” u književnim prevodima te naglašavaju potrebu za sve većim kulturnim posredovanjem i očuvanjem kulturnog integriteta i u prevodima.

Usljed sve brzih promjena koje donosi XXI vijek, bilo na društveno-političkom ili tehnološkom nivou, traduktologija kao nauka pokušava da ide u korak sa tim promjenama. Prema tome, problemi savremenih prevodilačkih istraživanja⁷⁷ ne tiču se više prevoda kao ponovnog stvaranja originalnog teksta, već kao proizvodnje novog teksta u kojem se susreću dvije kulture. U središtu istraživanja nalaze se i posljedice epistemicida u odnosu “manjih” i “većih” jezičkih zajednica u kontekstu migrantske i postkolonijalne prevodne književnosti, kao i pitanja identiteta na nivou pojedinca, koja razvijaju rodne studije. Sve veću pažnju traduktoloških istraživanja privlači i izdavaštvo i saradnja prevodioca i pojedinaca uključenih u objavljivanje i distribuciju književnih prevoda, gdje poseban problem predstavlja komercijalizacija prevoda koja zarad profita umanjuje književnu vrijednost teksta. Sa pomijeranjem fokusa sa stroge podjele teorije prevođenja na slobodni i doslovni prevod, postaju sve prisutnija i istraživanja o prevodilačkoj etici, koja nalažu visok nivo poštovanja u identifikovanju različitosti elemenata polazne kulture u prevodu.

---

⁷⁵ Više o pitanjima identiteta i uslovljenosti globalizacije i prevođenja u: *Translation and Globalization* (Cronin, 2003) i *Translation and Identity* (Cronin, 2006), podaci u literaturi.

⁷⁶ “Waves of migrating peoples have made the contemporary nation-state, and especially its urban centers, into global sites with multiplicities of languages and cultures.”

⁷⁷ Više o aktuelnim trendovima i novim pravcima u traduktološkim istraživanjima u: *A Companion to Translation Studies* (Bermann & Porter, 2014), podaci u literaturi.

3. ANALIZA HAZARSKOG REČNIKA MILORADA PAVIĆA

3.1. Prevodilac kao kulturni posrednik

Termin kulturno posredovanje je u oblast teorije prevođenja prvi put uveden 1981. godine u djelu Stivena Bohnera⁷⁸. Uloga prevodioca kao kulturnog posrednika u pomenutom djelu definiše se kao:

Kulturni posrednik je osoba koja olakšava komunikaciju, razumijevanje i djelovanje između pojedinaca ili grupa koje se razlikuju u odnosu na jezik i kulturu. Uloga posrednika podrazumijeva tumačenje izraza, namjera, opažanja i očekivanja svake kulturne grupe u odnosu na drugu, to jest ostvarujući i balansirajući komunikaciju među njima.⁷⁹ (Taft, 1981: 53)

Dakle, za razliku od dosadašnjeg razumijevanja prevođenja kao djelatnosti koja se u svojoj osnovi bavi prenošenjem riječi ili rečenica kao jedinica teksta sa jednog jezika na drugi, sve veći fokus na važnost kulture i komunikativne funkcije u prevođenju dovodi do toga da se prevodilac počinje posmatrati kao most između dvije kulture, odnosno kao posrednik odgovoran za uspješnu komunikaciju između različitih kultura te stvaranje funkcionalnog teksta u dolaznoj kulturi. Da bi ove dvije uloge bile uspješno ispunjene, neophodno je da prevodilac posjeduje izuzetno znanje i polaznog i dolaznog jezika i kulture, da prepoznaje funkcije koje originalni i prevedeni tekst ispunjavaju u tim kulturama, kao i da poznaje moguće prevodilačke strategije za uspješno postizanje kulturnog transfera.

Nakon lingvističkog pristupa prevođenju, koji posmatra riječ ili tekst kao osnovnu jedinicu prevođenja, autori poput Meri Znel Hornbi, Suzan Basnet i Andrea Lefevra zagovaraju kulturni pristup prevođenju, koji u središte istraživanja postavlja kulturološke elemente. Prevođenje se više ne posmatra samo kao jezički, već kao kulturni transfer, čiji je primarni

---

⁷⁸ Vidi: *The Mediating Person: Bridges between Cultures* (Bochner, 1981), podaci u literaturi.

⁷⁹ "A cultural mediator is a person who facilitates communication, understanding, and action between persons or groups who differ with respect to language and culture. The role of the mediator is performed by interpreting the expressions, intentions, perceptions, and expectations of each cultural group to the other, that is, by establishing and balancing the communication between them."

karakter komunikacijski. Takođe, element koji isplivava na površinu kao jedan od primarnih je pitanje funkcije dolaznog teksta u dolaznoj kulturi i upravo je ta funkcija ono što određuje koji prevodilački metod će biti usvojen za stvaranje metateksta. Ovakav funkcionalistički pristup prevođenju vidi prevod prvenstveno kao čin međukulturalnog transfera.

Najpopularnija među funkcionalističkim pristupima prevođenju je *skopos* teorija, koju krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih godina XX vijeka razvija njemački teoretičar Hans Vermer. Vermer (2014) vidi prevođenje prvenstveno kao čin kojim upravlja *skopos*, odnosno cilj, svrha prevoda. Izvorni tekst nastaje u sredini izvorne kulture, koja se uglavnom ne poklapa sa sredinom dolazne kulture. Prevod bi trebalo da nastaje u skladu sa ciljem koji postavlja dolazna kultura jer je to kultura prema kojoj je metatekst usmjeren. Prema *skopos* teoriji, potrebe čitalaca dolazne kulture su ono što određuje svrhu prevoda, te prema tome određuju i koje će se kulturne specifičnosti izvornog teksta prenijeti i u dolazni tekst, kao i način na koji će one biti prenesene.

Funkcionalista Kristijane Nord (1997) dodatno razvija osnovna načela *skopos* teorije, naglašavajući da je jednako važan element pored *skoposa* i lojalnost (*loyalty*) prevodioca prema njegovim partnerima – nefalsifikovanje namjera autora izvornog teksta i ispunjavanje očekivanja primalaca dolaznog teksta.

Venuti (2004) smatra da je prevod jezička zona kontakta između strane i dolazne kulture, koja unutar dolazne sredine stvara heterogenu zajednicu čitalaca sa zajedničkim interesom za strani element. Dolazni tekst, koji sadrži u sebi dijelove društvenog ili historijskog konteksta u kojem se javlja polazni tekst, stvara zajednicu koja upoznaje i razumije zajedničke elemente sa drugom kulturom i drugom tradicijom (Venuti, 2004: 477).

Ističući međusobnu povezanost etnografije i prevođenja, Žorž Munen naglašava da neophodne kompetencije prevodioca nisu samo odlično poznavanje jezika sa kojeg i na koji prevodi, već da on mora da bude i izuzetan etnograf, da bi čitaoce prevoda upoznao sa polaznom kulturom. Prema Munenu, jezički znakovi ne mogu nikada u potpunosti zamijeniti pojmove koje označavaju već na njih mogu samo uputiti. Čitalac i autor treba da zajedno pređu put od pojma prema znaku i od znaka prema pojmu da bi se mogli u potpunosti razumjeti. Prema tome,

prevodiočev zadatak je da čitaocima predoči ideju o udaljenim stvarima o kojima govori originalni tekst, a koje se odnose na njima djelimično ili potpuno stranu kulturu (Mounin, 1965: 123).

Pored osnovnih kompetencija prevodioca, odlično poznavanje jezika, istorije i kulture prototeksta te samih kompetencija pisanja, Bruno Ozimo izdvaja još jednu neophodnu kompetenciju prevodioca – utvrđivanje adekvatnog pristupa prevođenju na osnovu elemenata prototeksta koje je neophodno zadržati i u metatekstu, odnosno žrtvovati radi tečnosti teksta. Poredeći proces kulturnog posredovanja sa mostom na čijim se suprotnim krajevima nalaze pisac originala i čitalac prevoda, Ozimo tvrdi da je ključna prevodiočeva odluka do koje tačke mosta će se približiti čitaocu prevoda - što manje puta pređe prevodilac, to će ga više morati preći čitalac prevoda (Osimo, 2002a: 29). Opisujući navedenom metaforom dvije škole teorije prevođenja, pristup potuđivanja i pristup podomaćivanja prevoda, Ozimo dalje tvrdi da je dobijeni rezultat drugog pristupa “prevodiočeva lažna elaboracija originala, koji nemajući hrabrosti da izađe na vidjelo, koristi sopstvenu nevidljivost da manipuliše originalom u ime književnog zdravog razuma po kojem sve ono što je strano treba da bude uškopljeno”⁸⁰ (*ibid.*: 30).

Funkcionalistički pristupi prevođenju vide prevod kao kulturni transfer sa komunikacijskim ciljem kao primarnim načelom. *Skopos* teorija pri tom ističe da je potrebno analizirati polazni tekst unutar polazne i unutar dolazne kulture da bi se identifikovanjem namjere teksta odabrala adekvatna strategija za ostvarivanje komunikacije između dvije kulture, imajući na umu princip lojalnosti prevodioca prema dvjema stranama. U daljim poglavljima pokušaće se dokazati da se u realizaciji prevoda *Hazarskog rečnika* na italijanski jezik namjera pisca poklapa sa očekivanjima njegovih stranih čitalaca u onim slučajevima gdje se upotrebom metoda direktnog prevoda zadržavaju karakteristike polazne kulture. Pavićeva namjera je stvaranje teksta čija je osnovna karakteristika multikulturalnost, koja se ostvaruje jezičkim sredstvima poput upotrebe stranih izraza i arhaizama, da bi se adekvatno dočarala polazna sredina na određenom prostoru i u određenim vremenima, obuhvaćenim ovim dijelom Balkana

---

⁸⁰ “[...] un’elaborazione falsificante del traduttore che, senza avere il coraggio di mettersi in mostra, approfitta della propria invisibilità per manipolare l’originale in nome di un senso comune letterario secondo cui tutto ciò che è straniano va castrato.”

kroz različite vjekove. Uzimajući u obzir interes italijanskih čitalaca za strani element, prevodilac treba da ispuni i njihova očekivanja prenoseći i u prevod društveni i istorijski kontekst u kojem roman nastaje, gradeći na taj način most između dvije kulture, od kojih dolazna treba da bude upoznata sa polaznom kulturom.

3.1.1. Kulturološki mozaik *Hazarskog rečnika*

Jedna od strategija postmodernističkog pripovijedanja prisutna u prozi Milorada Pavića je fragmentarnost. Slika svijeta koju pisac opisuje u svojoj prozi imitira istoriju, koja je nestalna i promjenjiva. Istorijski tok događaja kod Pavića linearnu formu zamjenjuje kružnom, naglašavajući tako vječno vraćanje istih tema, događaja, situacija i lica, dajući na taj način i svom narativnom toku cikličan oblik kruženja motiva i beskrajnog ponavljanja priča. Postmodernistički postupak mozaika ili kolaža dovodi u pitanje izvornost romana, ujedno pokazujući kako prerađeni fragmenti starih priča i već viđenih motiva mogu dobiti novi oblik u “prikazivanju prikazanog” (Pijanović, 2010: 93). Fragmentarnost Pavićevog pripovijedanja vidljiva je i u Pavićevom najuspješnijem djelu – *Hazarskom rečniku*, u kojem čitalac sklapa mozaik od ponuđenih fragmenata, prepoznavajući u njima ranije ugrađene pripovijetke, motive i likove.

Osnovni elementi koji kod Pavića izlaze na površinu pripovjedačkim postupkom fragmentarnosti i isprekidane narativne strukture jesu krupni vremensko-prostorni okviri i kulturološki rasponi. U središtu Pavićevog mozaika nalazi se Balkan i njegova kulturološka raznolikost (Negrišorac, 2010: 79). Kao područje koje je istorijski predstavljalo glavni put između Evrope i Bliskog istoka, razna carstva su se otimala za prevlast nad ovom teritorijom, zbog čega ne čudi jako prisustvo uticaja raznih kultura, čije su tragove ti narodi ostavljali za sobom. Pored činjenice da je Balkan kao “bure baruta” istorijski često bio pozornica za ratove velikih sila, on je ostao i rasadnik brojnih kultura koje su na njemu širile svoj uticaj. Kao posljedica različitih kulturoloških uticaja, Balkan je prije ostatka Evrope postao “melting pot” bar triju velikih religija čije su se kulturološke različitosti integrisale sa postojećim kulturama i tako stvorile jedinstvenu mješavinu kulturološkog bogatstva koje karakteriše današnje srpsko-

hrvatsko govorno područje, teritoriju koju Milorad Pavić koristi kao kulise multikulturalnosti *Hazarskog rečnika*.

Kako objašnjava Jovan Delić (1991), Pavićev *Hazarski rečnik* je sastavljen iz tri knjige – “Crvene”, “Zelene” i “Žute”. Nazivi knjiga su metonimijske oznake za tri najveće svjetske religije koje su ostavile i najveći trag u sudbini Hazara, kao i na teritoriji Balkana i njegovih naroda. Svaka boja označava jednu od religija, a svaka knjiga interpretaciju hazarske polemike iz ugla svake religije pojedinačno – crvena boja označava hrišćanski svijet, zelena muslimanski, a žuta jevrejsko viđenje sudbine Hazara.

Pokretač radnje u romanu je problem hazarskog pitanja. Hazarski vladar, odnosno kagan, nakon što usni neobičan san, traži od tri različita filozofa (hrišćanskog, islamskog i jevrejskog) tumačenje tog sna, obećavajući svakome od njih, kao nagradu za najprihvatljivije tumačenje, preobraćenje svog naroda u njegovu religiju. U kaganovoj ljetnoj rezidenciji našla su se tri misionara, monah, derviš i rabin, koji su međusobno vodili raspravu o pitanju kaganovog sna sa stanovišta tri različite vjere. Rasprava koju su misionari međusobno vodili poznata je kao hazarska polemika. Ishod hazarske polemike te pitanje pobjednika je različit za svakog od tri učesnika, a informacije koje pružaju izvori koji vjekovima poslije izvještavaju o događaju stoje u oprečnom odnosu.

Prema hrišćanskim izvorima iz “Crvene knjige”, vrijeme radnje polemike bilo je 861. godine, a njen predstavnik Konstantin Filozof, odnosno Ćirilo. Prije dolaska na kaganov dvor, Konstantin je dobro naučio hazarski jezik i protivnike na dvoru pobijedio iznoseći svoje “Hazarske besede”. Pobjedom u polemici pridobio je kagana da preuzme hrišćansku vjeru, a u tome mu je pomogla princeza Ateh, koja je hrišćanstvo primila prije polemike. Prema islamskim izvorima u “Zelenoj knjizi”, tačno vrijeme polemike nije poznato, ali postoji izvor koji kaže da su Hazari prije drugih vjera primili islam 737. godine po Isi. Islamski predstavnik polemike bio je Farabi ibn Kora te je nadmašivši svoje protivnike u polemici privolio kagana da prihvati Božiju knjigu i pređe u islam. Princeza Ateh je pomogla i islamskom predstavniku u ostvarivanju pobjede. Prema jevrejskim izvorima, hazarska polemika na kaganovom dvoru dogodila se oko 731. godine, kada je jevrejski predstavnik Isak Sangari pobijedio protivnike u polemici, takođe uz pomoć princeze Ateh, čime su Hazari primili judaizam. Prema drugim jevrejskim izvorima,

hazarski kagan se i prije polemike priklonio praktikujućem judaizmu, a poslije polemike se judaizam kod Hazara samo dodatno utvrdio.

Navedene tri knjige, koje čine romaneskno jezgro romana, stoje u oprečnom odnosu jer svaka od njih čitaocu nudi različite informacije o istoriji Hazara. Iako historiografsko-leksikografskom formom romana Pavić svom čitaocu nudi dokumentarnu vjerodostojnost podataka o sudbini ovog postojećeg naroda, ta forma se postavlja samo kao privid istine, jer se izvori iz triju knjiga u potpunosti razilaze. Kao i u neknjiževnoj dokumentarnoj građi, istina se može pronaći samo u polemici, čitajući između redova istorije koju svaki pobjednik piše za sebe. Kako ističe Jovan Delić:

Sve tri knjige postoje naporedo, paralelno, u međusobnoj polemici, vječno nepomirljive, ali nijedna nije dobila pravo na konačnu istinu. Tri knjige su tri ravnopravna “glasa” u neobičnoj “polifonskoj” strukturi; svaki od tih glasova može biti nosilac konačne istine, ali nijedan to uistinu nije. [...] Na prvi pogled *Hazarski rečnik* jeste knjiga tolerancije i ekumenstva, knjiga u kojoj ravnopravno postoje tri knjige i tri svijeta. [...] svako ima pravo na svoje stanovište, svako stanovište je jednako vrijedno, i sve to može stati u jedne korice, jedno djelo. [...] Ne postoji način da se izmire stanovišta crvene, zelene i žute knjige. Najviše što je moguće u toleranciji postići jeste dopustiti da svaka knjiga pjeva svoj glas i svoju istinu, ali istinu koja isključuje i sebi podređuje preostale dvije. *Hazarski rečnik* je, dakle, i knjiga o nepomirljivosti svjetova. (Delić, 1991: 94-95)

Karakteristika koju Delić dodatno ističe je da je *Hazarski rečnik* knjiga koja se može shvatiti i kao upozorenje na opasnost od istorijskog zaborava, zbog čega je istoriju potrebno pamtit i prenositi (*ibid.*: 99). Potonuće u istorijski zaborav je lako ostvarljivo ne samo ako izostanu izvori koji o narodu i njegovoj kulturi prenose informacije budućim naraštajima, već i ako se tim informacijama manipuliše u korist neke druge kulture ili se one utapaju u kulturu dolaska. Misleći na zaboravljenu sudbinu nestalih Hazara, Delić tvrdi i da “onaj što je progutan može biti interesantan samo u funkciji ilustracije moći onoga ko ga je progutao” te da “davanje apsolutne prednosti tuđim intelektualcima znači i odricanje od sopstvenog duhovnog integriteta sve do njegovog poništenja” (*ibid.*: 95, 103).

Gore navedena Delićeva tvrdnja može da se posmatra kroz paralelu između opasnosti od istorijskog zaborava na primjeru Hazara i potonuća u zaborav koje se ostvaruje neutralizacijom kulturološkog bogatstva *Hazarskog rečnika* u primjerima korištenja metoda indirektnog prevoda. Kako nijedna od tri knjige *Hazarskog rečnika* ne pruža vjerodostojne informacije o istoriji Hazara, jedini način da se dođe do istorijske istine je dupuštanje trima stranama da iznesu svoje viđenje istine, kako bi se posmatrač, odnosno čitalac, upoznao sa svakim od njih. Kao i srpskom, i italijanskom čitaocu treba da bude dopušteno isto to pravo. Da bi se upoznao sa svakim od tri viđenja *Hazarskog rečnika*, treba da mu bude dozvoljeno da u potpunosti upozna i svaku od strana koja iznosi to viđenje, njihovu kulturu i religiju. Da bi mogao objektivno da posmatra informacije o narativnom toku koje mu roman pruža, potrebno je da se čitalac *Hazarskog rečnika*, na bilo kojem jeziku, što vjernije upozna sa sva tri “glasa” da bi mogao da razumije nepomirljivost svjetova o kojima Pavić piše, kao i kulturološko bogatstvo podneblja iz kojeg dolazi.

3.1.2. Izrazi sa odlikom arhaičnosti i izrazi stranog porijekla

Milorad Pavić gradi svoj stil na temeljima danas pomalo zaboravljenih riječi, riječi koje nose odliku arhaičnosti i koje, samim tim, u sebi nose duh nekih minulih vremena. Kako ističe Sava Babić⁸¹, Pavićev svijet je prihvatljiv za sve jer je univerzalan, ali on je ipak vezan za naše podneblje, našu prošlost (Babić, 2000: 13). Kulturna prošlost tog podneblja priča priču o prisustvu drugih kultura unutar kulture srpskog naroda, koja je zbog raznih osvajanja i stranih uticaja obogaćena kulturnim elementima tih drugih naroda. Svijet Pavićevih priča opisuje kulturu Istoka, prepunu fantastičnih osobina, koja stoji nasuprot racionalnog Zapada, a koji se prepoznaje i na nivou jezika. Riječi stranog porijekla, uglavnom preuzete iz grčkog i turskog jezika, posuđenice ustaljene u srpskom jeziku, kao i arhaizmi, služe u izgradnji Pavićeve fantastike, koja leži na temeljima “zaboravljenog kulturnog sloja jezika” (*ibid.*: 25).

U svom eseju iz 1923. godine, Valter Benjamin se oslanja na Šlajermaherovu teoriju o potuđivanju prevoda, u kojoj se čitalac približava piscu, te zaključuje da je prevod lošiji što se

---

⁸¹ Sava Babić (1934-2012), srpski pisac, prevodilac i profesor.

više udaljava od originala. Za Benjamin, nije pohvalno reći da je dobar onaj prevod koji se čini kao da je djelo originalno napisano na jeziku metateksta. Dobar prevod je transparentan, onaj koji ne sakriva original, već ga čini vidljivim, što se ostvaruje doslovnim prevođenjem sintaksičkih elemenata (Benjamin, 2004: 21). Takođe, u dodatnom potvrđivanju svojih tvrdnji, Benjamin citira njemačkog filozofa Rudolfa Panvica⁸², koji se zalaže za teoriju da prevodilac treba da proširi sopstveni jezik stranim jezikom:

Naši prevodi, čak i oni najbolji, kreću od pogrešne pretpostavke. Oni žele da pretvore hindi, grčki, engleski u njemački, umjesto da njemački pretvore u hindi, grčki, engleski. Naši prevodioci imaju daleko veće poštovanje prema upotrebi njihovog sopstvenog jezika nego prema duhu stranih djela... Osnovna greška prevodioca je ta što on čuva stanje u kojem se nalazi njegov sopstveni jezik umjesto da dozvoli da on bude snažno pogođen uticajem stranog jezika. Naročito kada prevodi sa jezika koji je značajno udaljen od sopstvenog, mora da se vrati izvornim elementima samog jezika te da prodre do tačke u kojoj se djelo, slika i ton susreću. On mora da proširi i produbi sopstveni jezik sredstvima stranog jezika.⁸³ (*ibid.*: 22)

S obzirom na to da prevod ne može biti savršen ekvivalent originalu, cilj kojem treba da teži je što veće približavanje originalnom tekstu. Potrebno je da metatekst što više upozna čitaoca sa prototekstom i protokulturom, a ne da nudi njegovu preradu na drugi jezik. Osnovna osobina kvalitetnog prevoda je prema tome vidljiva spona sa prototekstom, a ne iluzija originalnosti. Ako se ova teorija primijeni na prevod Pavićevog romana, svijet sagrađen na mješavini jezičko-kulturnih elemenata prevodilac treba da ostvari unutar svoga jezika i kulture. Kako se ovdje radi o italijanskom jeziku, dakle jeziku i kulturi Zapada, latinizacijom pojedinih izraza dolazi do razvodnjavanja, a time i do gubitka osnovnih osobina Pavićeve poetike. Iako prevod treba da bude prilagođen italijanskom čitaocu, on prvenstveno treba da približi njegovo

---

⁸² Vidi: *Die Krisis der europäischen Kultur* (Pannwitz, 1917), podaci u literaturi.

⁸³ “Our translations, even the best ones, proceed from a wrong premise. They want to turn Hindi, Greek, English into German instead of turning German into Hindi, Greek, English. Our translators have a far greater reverence for the usage of their own language than for the spirit of the foreign works... The basic error of the translator is that he preserves the state in which his own language happens to be instead of allowing his language to be powerfully affected by the foreign tongue. Particularly when translating from a language very remote from his own he must go back to the primal elements of language itself and penetrate to the point where work, image and tone converge. He must expand and deepen his language by means of the foreign language.”

čitanje upoznavanju drugog i drugačijeg te da zadovolji “njegovu radoznalost usmerenu ka zagonetnom i drugačijem Istoku” (Babić, 2000: 31).

3.1.2.1. Izrazi stranog porijekla

Posmatrajući pregled istorijskog razvoja teorije prevođenja, može se zaključiti da je argument koji je izazivao najviše interesa i najviše polemika kod teoretičara pitanje izbora prevodilačkog metoda, naročito kada je riječ o prevođenju vjerskih ili književnih tekstova. Osnovno pitanje koje se prilikom tog izbora javlja je pitanje zadržavanja ili zamjene strane osobine prototeksta i u metatekstu. Nakon detaljne analize prototeksta, prevodilac prije samog početka prevođenja bira koji će od dva prevodilačka metoda primijeniti u svom radu – metod direktnog ili metod indirektnog prevoda. Izbor jednog od navedena dva metoda zavisi od podataka dobijenih u fazi istraživanja koja prethodi prevođenju, gdje se kao dva najvažnija pitanja prema funkcionalističkoj teoriji izdvajaju pitanje cilja ili namjere originalnog teksta i pitanje očekivanja čitalaca prevedenog teksta. Ista pitanja se postavljaju i prilikom izbora adekvatnog pristupa prevođenju. Ako originalni tekst pripada kulturi koja se umnogome razlikuje od kulture u kojoj treba da bude dočekan prevod, da li originalne kulturološke elemente treba zamjenjivati kulturološkim elementima dolazne sredine ili ih treba zadržavati upoznavajući tako čitaoca sa sredinom iz koje polazni tekst proizlazi? Pristupi koji opisuju jedan od navedena dva izbora su pristup podomaćivanja ili lokalizovanja i pristup potuđivanja ili ksenofilizovanja teksta, pri čemu podomaćivanje predviđa zamjenu kulturoloških elemenata originala elementima dolazne kulture, dok potuđivanje predviđa njihovo zadržavanje upotrebom adekvatnih tehnika koje ovaj pristup podrazumijeva.

Pri analizi pristupa podomaćivanja i potuđivanja, Umberto Eko (2011) komentariše učinak “drugosti” koji donosi upotreba potuđivanja, gdje prevodilac čitaocu na neobičan način predstavlja prepoznatljiv element, iako ima utisak da ga prvi put vidi. Eko ovaj učinak “drugosti” poistovjećuje sa efektom oneobičavanja⁸⁴ ruskih formalista, kojim prevodilac navodi čitaoca da

---

⁸⁴ Termin “oneobičavanje” (rus. *остранение*, prevedeno i kao začudnost, očuđenje) u teoriju književnosti uvodi Viktor Šklovski 1916. godine u ogledu *Искусство как прием* (‘Umjetnost kao postupak’). Šklovski povezuje termin sa problemima književne evolucije i svrhe umjetnosti, koja se ogleda u razbijanju automatizma opažanja.

pojam koji posmatra sagleda iz druge perspektive te da ga time mnogo bolje shvati (Eko, 2011: 213).

U odjeljku koji slijedi pokušaće se prikazati problematika izbora jednog od navedena dva metoda i jednog od dva pristupa prevođenju na primjerima Pavićeve upotrebe izraza stranog porijekla i arhaizama u srpskom jeziku, koji igraju važnu ulogu u izgradnji piščeve poetike, kao i multikulturalne sredine u kojoj njegovo djelo nastaje i koja je jedna od glavnih karakteristika samog romana. Zaključci do kojih će se pokušati doći analizom određenih primjera je da izbor prevodioca u navedenim slučajevima treba da se svodi na metod direktnog prevoda i zadržavanja originalnih osobina polazne kulture, sa ciljem promocije i što boljeg upoznavanja italijanskog čitaoca sa osobinama polazne kulture. Upoznavajući se sa elementima polazne kulture u njihovom izvornom obliku, na čitaoca prevoda djeluje efekat oneobičavanja, koji ga navodi da strani element sagleda u drugom svjetlu i da ta tako bolje upozna i razumije.

Primjeri u kojima se ogleda problem prevođenja predstavljaju riječi stranog porijekla koje su u srpskom jeziku ili ustaljene ili posrbljene:

- dumendžija⁸⁵ (tur. - kormilar, krmanoš) > *la più forte* ('najjači');
- mamurluk (ar.-tur. - slabo osjećanje i glavobolja, bunovnost koja slijedi poslije pretjeranog opijanja alkoholom) > *sbornia* ('pijanstvo');
- teferič (ar. - mjesto u prirodi odakle je lijep pogled, gdje se može uživati promatrajući prirodu) > *viaggio in campagna* ('izlet na selo');
- tekijama (ar. - derviška zgrada u kojoj se obavljaju derviški obredi) > *osterie* ('gostionice');
- han (pers. - zgrada koja služi za svratište i prenoćište putnika) > *alloggio* ('smještaj');

Oneobičavanje je postupak kojim se ono što je poznato prikazuje kao nepoznato da bi se umjesto mehaničkog prepoznavanja omogućilo stvarno poimanje svijeta (Popović, 2010).

⁸⁵ Za podatke o turcizmima konsultovan je rječnik *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku* (Škaljić, 2015), dok je za izraze stranog porijekla konsultovan *Leksikon stranih reči i izraza* (Vujaklija, 1980), podaci u literaturi.

- duvar (pers. - zid) > *muro* ('zid');
- čakšire (tur. - vrsta istočnjačke muške donje odjeće sa dugim turom i uskim nogavicama koje se kopčaju sa strane) > *calzoni* ('pantalone');
- nanule (ar. - vrsta drvene otvorene obuće) > *zoccoli di legno* ('drvene cipele');
- čibuke (tur. - kamiš, cijev sa lulicom na jednom kraju koja služi za pušenje) > *lunghe pipe* ('duge lule');
- perčin (pers. - pramen ili čuperak kose na vrh glave ili na zatiljku kod muškaraca) > *capelli* ('kosa');
- ajvar (tur. - vrsta salate koja se pravi od samljevenih patlidžana, zelene paprike, gorušice i papra) > *pasticcio di peperoni arrosto* ('pečena mješavina od paprika');
- peva krakovjak (polj. - poljska narodna igra brzog tempa sa karakterističnim ritmom) > *cantare* ('pjeva');
- pilav (pers. - jelo od gusto svarenog pirinča, jerišta ili bungura) > *riso* ('riža');
- hegede (mađ. - violina) > *il violino* ('violina');
- šargija (ar. - vrsta tambure, slična bugariji, samo veća) > / (izostavljeno);
- deflije (ar. def - vrsta muzičkog instrumenta; na uskom drvenom obodu s jedne strane podapeta koža kao u bubnja) > *lituisti* ('lautisti');
- turbe (ar. - mauzolej, natkrivena grobnica) > *la tomba* ('grob');
- defter (tur.-grč. - bilježnica, registar, protokol; računski knjiga, trgovačka knjiga dugovanja i potraživanja) > *vocabolario* ('rječnik');
- đerdani (pers. - ogrlica, ženski nakit koji se nosi o vratu) > *collane* ('ogrlice');

- targum (aram. - prevod starozavjetne Biblije sa hebrejskog na aramejski jezik s tumačenjima) > *indice* ('indeks');
- elčija (tur. - poslanik na strani, poslanik inostrane države, poslanik, izaslanik) > *console* ('konzul');
- sabat (hebr. - subota, praznik odmora kod Jevreja, šabat) > *sabato* ('subota');
- tardema (hebr. - dubok, tvrd san) > *sonno* ('san');
- dolapi (pers. - nepomični ormar sa policama, pričvršćen uza zid ili uzidan u zidu) > *armadi* ('ormari').⁸⁶

Poseban problem u procesu neutralizacije izraza stranog porijekla u prevodu na italijanski jezik imaju turcizmi u srpskom jeziku. Pored činjenice da su ovi izrazi u srpskom jeziku ustaljeni te da se u njima ogleda i istorijska pozadina balkanske multikulturalnosti, neutralizacijom ovih izraza u prevodu gubi se i piščeva osnovna namjera podjelom romana na tri različite knjige:

Zanoćio je u jednom hanu kraj nekakva čoveka kome se lice nije videlo, ali se čulo da tiho pevuši neku pesmu. [...] Povremeno, čovek iz sna je prekidao posao i uzimao zalogaj pilava i svaki takav zalogaj udaljavo ga je od Masudija [...]. (Pavić, 2012: 139)

Pernottò in un alloggio accanto a un uomo di cui non si vedeva il viso, ma si sentiva che canticchiava piano una canzone. [...] Ogni tanto l'uomo del sogno interrompeva il lavoro per prendere una forchettata di riso e ogni boccone lo allontanava da Masudi [...]. (Pavić, 1988: 140)

Hazarski rečnik predstavlja sistem komplementarnih različitosti islamskih, hrišćanskih i jevrejskih izvora o hazarskom pitanju, ali osim uzajamnosti značenja njihovih izvora, potrebno je istaći i njihove subjektivističke perspektive, o kojima se posebno ističe "Zelena knjiga" (Živković, 2010: 291). U islamskim izvorima, Pavić sa jedne strane teži prikazivanju različitosti hrišćanskih i jevrejskih izvora, a sa druge intertekstualnim vezama islama sa hrišćanstvom i

⁸⁶ *Dizionario dei Chazari: Romanzo Lessico* (Pavić, 1988: 26; 38; 83; 141; 140; 230; 89; 160; 52; 84; 140; 98; 107; 151; 143; 204; 192; 199; 180, 198; 181).

jevrejstvom objedinjuje “sva tri sveta u jedinstveni semantički sistem *Hazarskog rečnika*” (*ibid.*: 297). Da bi Pavićeva namjera univerzalnosti triju svjetova bila ostvarena, njihove međusobne razlike moraju biti naglašene i ostvarene i u jeziku prevoda, da bi potom na makroplanu romana mogle biti i objedinjene.

Sredstva kojim bi se mogao riješiti problem semantičkog gubitka u metatekstu prevođenjem turcizama i drugih riječi stranog porijekla ustaljenih u jeziku prototeksta jesu tehnike metoda direktnog prevoda. Prema taksonomiji Vinea i Darbelnea, najjednostavnija tehnika direktnog prevoda je posuđenica. U slučajevima kada se u jeziku prevoda primijeti prisustvo semantičkog ili stilskog gubitka (*lacunae*), ova mjesta moraju biti popunjena odgovarajućim elementima, tako da sveopšti utisak ostane isti za obje poruke (Vinay & Darbelnet, 1995: 31). Posuđenica je tehnika prenošenja originalne riječi u njenom izvornom obliku i u jezik prevoda i njima se prvenstveno pribjegava da bi se savladali gubici i lakune u prevodu, te radi postizanja stilističkog dejstva, da bi se u jezik prevoda unio dah polazne kulture (*ibid.*: 32).

U gore navedenim izrazima, evidentna je razlika između prevoda i originalnog izraza, koja se može posmatrati kao semantička ali i stilaska lakuna. Upotrebom tehnike posuđenice metoda direktnog prevoda, navedeni gubici bi mogli biti izbjegnuti:

Pernottò in un *han* accanto a un uomo di cui non si vedeva il viso, ma si sentiva che canticchiava piano una canzone. [...] Ogni tanto l'uomo del sogno interrompeva il lavoro per prendere una forchettata di *pilaf* e ogni boccone lo allontanava da Masudi [...].

Isto važi i za ostale primjere: dumendžija – *dumengia*; teferič – *teferic*; duvar – *duvar*; čakšire – *chakshire*; perčin – *perchin*; hegede – *egede*; đerdani – *gerdan*; elčija – *elchi*; tardema – *tardema*; dolapi – *dolap*. Upotreba tehnike posuđenice je naročito opravdana u slučajevima riječi koje ne samo da su stranog porijekla u srpskom jeziku već se u svom originalnom obliku koriste i u savremenom italijanskom jeziku⁸⁷: ajvar – *ajvar*; pilav – *pilaf*; krakovjak – *krakowiak* ili

---

⁸⁷ Za podatke o izrazima savremenog italijanskog jezika konsultovani su rječnici *Vocabolario della lingua italiana* (Zingarelli, 1994) i *Grande dizionario Hoepli italiano* (Gabrielli, 2008), podaci u literaturi.

cracoviana; šargija – *sharki*; def – *daf*; turbe – *turbe*; defter – *defter*; targum – *targum*; sabat – *shabbat*.

Za analizu su zanimljiva i rješenja prevoditeljke koja neutralizacijom na italijanski jezik dobijaju pogrešno ili potpuno suprotno značenje od originalnog: mamurluk – *sbornia* – pijanstvo i tekija – *osteria* – gostionica. I u ovim slučajevima, posuđenica bi bila adekvatno rješenje, naročito u slučaju riječi “tekija”, čije je prvobitno značenje derviški manastir, odnosno bogomolja, a koja se kao vjerska realija koristi i u savremenom italijanskom jeziku – *tekka*. Tehnikom posuđenice za prevod riječi “čibuk” takođe bi se u prevodu postigao ekvivalent sa originalnim izrazom – *chibouk* ili *chibouque* – naročito zato što se u prototekstu na drugom mjestu javlja i riječ “lula”, koja je takođe prevedena savremenim italijanskim izrazom “pipa”. Kao što je već uočeno, upotreba riječi stranog porijekla u srpskom jeziku služi za izgradnju piščeve fantastike, i što je još važnije, za dočaravanje multikulturalnog svijeta iz kojeg dolazi. Zadržavanjem originalnog oblika riječi stranog porijekla, i u prevod bi se unio dah protokulture, čime bi se ispunili osnovni zadaci prevodioca kao kulturnog posrednika.

Dosta uspješnija rješenja u prevodu vidimo u izrazima koje Pavićeva prevoditeljka bira da ne prevodi na savremeni italijanski jezik, već ih ostavlja u originalnom obliku:

- paprikaš (mađ. - goveđe, teleće, svinjsko ili živinsko meso uprženo sa dosta luka i paprike) > *paprikash* (‘paprikaš’);
- karavansaraj (pers. - velika zgrada bez namještaja za sklonište putnika) > *caravanserraglio* (‘karavansaraj’);
- janičari (tur. - poznati rod turske vojske) > *giannizzeri* (‘janičari’);
- paša (tur. - titula visokih dostojanstvenika i vojnih lica) > *pascià* (‘paša’);
- nargile (pers. - vrsta istočnjačke naprave za pušenje posebne vrste duhana) > *narghilé* (‘nargile’);
- džehenem (tur.-ar.-hebr. - pakao) > *Gehenem* (‘džehenem’);

- abheham (hebr. - dom) > *comunità, abheham* ('zajednica', 'abheham');
- midraš-književnost (hebr. - zbirka rabinskih tumačenja Biblije) > *letteratura del Midrash* ('midraš-književnost');
- kir Avram (grč. kir - gospodin, gospodar) > *kir Avram* ('kir Avram');
- papas Avram (grč. papas - otac) > *papas Avram* ('papas Avram');
- Avram-efendija (tur.-grč. - gospodin, gospodar) > *effendi Avram* ('Avram-efendija').⁸⁸

Gore navedeni izrazi predstavljaju i najfunkcionalnije primjere prevoda, jer prevoditeljka i za italijanski prevod bira da zadrži originalni oblik riječi. Pretpostavljajući da je značenje izraza dovoljno poznato kao dio lokalne boje, s obzirom na to da su neki od njih ušli u italijanske rječnike (*paprika, caravanserraglio, giannizzeri, pascià, narghilé*), za rješavanje problema značenja u većini navedenih primjera prevoditeljka ne pruža dodatni vid objašnjenja u fusnoti, dok za jedan od njih dodaje objašnjenje direktno u tekst (abheham > *la sede della comunità ebraica, l'abheham* - sjedište jevrejske zajednice, abheham). Tretirajući neke od navedenih pojmova kao realije, prevoditeljka i u jezik prevoda prenosi njihovu izvornu formu. Realije su specifične kulturološke riječi koje u jeziku prevoda nemaju odgovarajući ekvivalent, te se stoga i u jezik dolaska prenose nepromijenjene. Kao jedno od sredstava semantičkog prevoda⁸⁹, književni prevodioci koriste realije da bi naveli čitaoca prevoda da ostane svjestan različitosti sa kojom se može upoznati zahvaljujući ovakvim tekstualnim elementima. S obzirom na to da realija u jeziku prevoda mora biti dopunjena nekakvim vidom dodatnog objašnjenja, obično informacijom u fusnoti, kao negativnu karakteristiku upotrebe realija, odnosno posuđenica u prevodu, teoretičari književnog prevođenja navode problem prekida toka čitanja stalnim konsultovanjem dodatnog objašnjenja u fusnoti (Rega, 2001: 169).

Jedno od mogućih rješenja koje bi pomirilo semantički gubitak izraza upotrebom slobodnog prevoda i prekida toka čitanja stalnim odvrćanjem fusnota sa teksta, koje

---

⁸⁸ *Dizionario dei Chazari: Romanzo Lessico* (Pavić, 1988: 96; 150; 154; 166; 147; 181, 199; 222; 33; 47; 152).

⁸⁹ Više o razlici između semantičkog i komunikativnog prevođenja u: *Approaches to translation* (Newmark, 1981), podaci u literaturi.

prouzrokuje upotreba tehnike posuđenice ili realije, moglo bi biti korištenje nekog drugog vida dopunskog objašnjenja za iskorištenu posuđenicu u tekstu. Pored dodatnog vida objašnjavanja u obliku fusnota na dnu stranice, nota na kraju poglavlja knjige i nota ili rječnika na kraju knjige, Piter Njumark preporučuje da se dodatne informacije o pojmu navode unutar samog teksta, tamo gdje je moguće upotrijebiti ovaj pristup, upravo da bi se izbjeglo prekidanje čitaočevog toka pažnje (Newmark, 1988: 92). Na taj način, posuđenica istaknuta kurzivom u prevodu bila bi praćena notom unutar teksta, zadržavajući tako svoju originalnu formu i davajući objašnjenje koje ne prekida čitaočevu pažnju. Nota unutar teksta može imati oblik pridjevske klauze ili sintagme, kao i apozicije, odvojena zarezom, zagradom ili crtom. Negativna posljedica upotrebe note unutar teksta je čitaočeva nemogućnost distinkcije teksta napisanog od strane pisca od teksta čiji je autor prevodilac (*ibid.*: 92).

Prema tome, strategija koja bi se mogla iskoristiti za prevođenje turcizama i drugih riječi stranog porijekla *Hazarskog rečnika* jeste tehnika posuđenice, kojom bi se sačuvale sve osobine polazne kulture, praćena upotrebom note integrisane u osnovni tekst, da bi se izbjeglo prekidanje toka čitanja stalnim odvrćanjem čitaoca na fusnote ili na rječnik stranih pojmova na kraju knjige:

Pernottò in un *han*, in un alloggio, accanto a un uomo di cui non si vedeva il viso, ma si sentiva che canticchiava piano una canzone. [...] Ogni tanto l'uomo del sogno interrompeva il lavoro per prendere una forchettata di *pilaf*, di riso, e ogni boccone lo allontanava da Masudi [...].

Isti postupak bi se mogao primijeniti i na ostalim primjerima: dumendžija > *dumengia*, il timoniere ('dumendžija, kormilar'); mamurluk > *mamurluk*, postumi della sbornia ('mamurluk, posljedica pijanstva'); teferič > *teferic*, il viaggio in campagna ('teferič, izlet na selo'); duvar > *duvar*, muro ('duvar, zid'); čakšire > *chakshire*, dei calzoni ('čakšira, pantalona'); čibuke > *chibouk*, lunghe pipe ('čibuke, duge lule'); perčin > *perchin*, la treccia ('perčin, pletenica'); hegedede > *egede*, il violino ('hegedede, violinu'); turbe > *turbe*, la tomba ('turbe, grob'); defter > *defter*, vocabolario ('defter, rječnik'); đerdani > *gerdan*, collane ('đerdani, ogrlice'); elčija > *elchi*, console ('elčija, konzul'); tardema > *tardema*, in un sonno ('tardemu, u san'); dolapi > *dolap*, di armadi ('dolapa, ormara').

Semantički gubitak u prevodu prisutan je i u izrazima vezanim za drugu kulturu ili vjeru, za koje često postoji riječ u stranom jeziku, ali koje prevoditeljka ipak bira da neutrališe prevodom na savremeni italijanski jezik:

- šejtan (tur.-ar.-hebr. - đavo) > *Satana, demone, il diavolo* ('Satana', 'demon', 'đavo');
- muhamedanskih (koji pripadaju Muhamedovoj vjeri, muslimani, muhamedanci) > *musulmane, maomettani* ('muslimanskih', 'muhamedanskih');
- u dženetu (ar. - raj) > *nel paradiso, nell'inferno islamico* ('u raju', 'u islamskom paklu').⁹⁰

Problem prevoda navedenih izraza na italijanski jezik koji prvi zapada za oko je greška u prevodu imenice "dženet", islamskog raja, koja je na jednom mjestu u romanu prevedena suprotnim značenjem *nell'inferno islamico* ('u islamskom paklu'). Greška je naročito značajna jer se nalazi u dijelu teksta koji izgovara Mustaj-beg Sabljak, objašnjavajući svoju bojazan da ne zna da li će i poslije smrti moći vidjeti svoju djecu kada ode u raj. Italijanski čitalac u ovom dijelu teksta dobija informaciju da Mustaj-beg Sabljak očekuje da će poslije smrti završiti u paklu, gdje bi trebalo da se nalaze i njegova djeca, što umnogome utiče na karakterizaciju ovog lika, a samim tim i na čitaočev doživljaj navedenog lika. Greške u prevodu ovog tipa su uglavnom opravdane jer su slučajne, uzrokovane su brzinom i trenutnom nepažnjom u radu te se kao takve dešavaju svakom prevodiocu i prisutne su u skoro svakom književnom prevodu. Izrazi koji su u središtu analize su promišljeni izbori prevodioca koji utiču na čitaočev doživljaj svijeta koji mu pisac dočarava. U tom smislu, za analizu je značajan izbor prevoditeljke da na drugim mjestima u romanu neutrališe imenicu "dženet", koja je prava realija jer pripada specifičnom kulturološkom podneblju islamskog svijeta, te je na italijanski jezik prenese savremenim izrazom "u raju" (*nel paradiso*), čime poništava kulturnu specifičnost koja u ovom dijelu romana treba da bude naglašena jer se nalazimo u "Zelenoj knjizi". Izbor neutralizacije navedenog izraza nije naročito opravdan jer se, kao i u ostatku svijeta, islamski izrazi koriste u svom originalnom obliku i u savremenom italijanskom jeziku. Dakle, imenica "dženet" je mogla biti prevedena metodom direktnog prevoda kao *Janna* ili *Ganna*, što bi bio opravdan izbor jer se time

---

⁹⁰ *Dizionario dei Chazari: Romanzo Lessico* (Pavić, 1988: 107, 123, 132, 176, 220; 45, 50; 159, 167).

zadržavaju i naglašavaju kulturne karakteristike ovog dijela knjige, što i jeste prvobitna Pavićeva namjera. Izbor da se riječ “dženet” prevede doslovno bi bio opravdan i zbog prevoditeljkinog prethodnog izbora da islamski pakao, odnosno “džehenem” zadrži u njegovom izvornom obliku i prevede ga kao *Gehenem*. Ako je izraz za pakao u “Zelenoj knjizi” na italijanski jezik prenesen kao realija, isti postupak treba da se upotrijebi i za izraz koji označava raj, jer obje riječi pripadaju istoj leksičkoj sferi.

Nedosljednosti prevoda izražene su i u primjeru riječi “muhamedanskih”, koja je na jednom mjestu prevedena kao “muslimanskih” (*musulmane*), a na drugom doslovno “muhamedanskih” (*maomettani*). Ako postoji ekvivalentni izraz srpskom izrazu i u savremenom italijanskom jeziku, nedosljednost prilikom izbora izraza za prevod je više nego upitna. Takođe, neopravdanim se čini i izbor neutralizacije imenice “šejtan”. Kako ona pripada istoj leksičkoj sferi kao i imenice “dženet” i “džehenem”, postavlja se pitanje zašto je prevodilački izbor svaki put kada se ova imenica pojavljuje u tekstu bio da islamsku karakteristiku poništi te da riječ prevede bez njenih kulturoloških karakteristika, kao “Satana”, “demon” ili “đavo” (*Satana, demone, il diavolo*). Kao i u slučaju riječi “dženet”, i za imenicu “šejtan” u savremenom italijanskom jeziku postoji potpuni ekvivalent, realija *Shaytan*.

Izbor da se gore navedeni specifični kulturološki i religijski izrazi prevedu na savremeni italijanski jezik korištenjem metoda indirektnog prevoda rezultira gubitkom njihovih posebnosti u metatekstu. Ako Pavić u “Žutoj knjizi” kaže “šejtan”, očigledna je potreba da naglasi prisustvo islamskog elementa u hebrejskim izvorima, što se gubi prostim prevođenjem kao *il diavolo*, odnosno “đavo”. Još je značajniji gubitak koji se slobodnim prevodom dobija i u izrazu “Hazarski rečnik”, koji se kod Pavića u tom obliku pojavljuje u “Crvenoj” i “Žutoj knjizi”, ali u “Zelenoj knjizi” je on “Hazarski defter”, a sva tri izraza su prevedena istim oblikom “rječnik” - *Dizionario dei Chazari*⁹¹. Dakle, ova mala ali važna distinkcija u italijanskoj verziji romana ne postoji.

Italijanski anglista i književni prevodilac sa engleskog jezika Stefano Manferloti (1988) iskazuje potrebu da procesom prevođenja različite kulture ostvare kontakt umjesto da se zamijene jedna drugom. Analizom pojedinih djela engleske književnosti, Manferloti izdvaja

---

⁹¹ *Ibid.*: 44, 143, 206.

primjere u kojima preporučuje zadržavanje izvornih oblika specifičnih kulturoloških pojmova i u njihovom italijanskom prevodu. Jedan od primjera koje navodi su riječi koje potiču iz indijske kulture u romanu *Djeca ponoći* Salmana Ruždija:

In those years, you see, the landowner's daughter Naseem Ghani contracted a quite extraordinary number of minor illnesses, and each time a shikara-wallah was despatched to summon the tall young Doctor sahib with the big nose who was making such a reputation for himself in the valley. (Manferlotti, 1988: 268)

Na primjeru navedenog pasusa iz romana, Manferlotti preporučuje zadržavanje originalnog oblika indijskih pojmova i u prevodu na italijanski jezik: “[...] l’addetto alla *shikara* [...] a chiamare il giovane ed alto dottor sahib dal grande naso, che si stava facendo un nome nella valle.” (*ibid.*: 269). Pošto je riječ “sahib” apelativ koji se koristi za Evropljane i uticajne ljude, preporuka je da se ona zadrži jer bi doslovan prevod “signor dottore” (‘gospodin doktor’) imao dosta slabije značenje (*ibid.*).

I u ostalim analiziranim književnim djelima, Manferlotti izdvaja primjere koji predstavljaju prave realije te, nemajući ekvivalent u kulturi dolaska, smatra da oni treba da budu preneseni nepromijenjeni u metatekst sa dodatnim objašnjenjem o pojmu u fusnoti: *Sidhe*, vile u irskom folkloru (Vilijam Batler Jejts, *The Man and His Boots*); *Khalsa*, doslovno “zajednica čistih”, dominantni red u zajednici Sika (Radjard Kipling, *Kim*); svi indijski pojmovi, od kojih su neki *shikara-wallah*, čuvar tipičnog kašmirskog čamca, *sahib*, gospodin, *chambeli*, vrsta cvijeta (Salman Ruždi, *Midnight's Children*); *Mujina*, japanski demon, *soba*, vrsta japanske tjestenine (Lafkadio Hirn, *Mujina*) (Manferlotti, 1988: 127, 142, 269, 271, 151, 152). Zanimljivi su i slučajevi riječi koje ne predstavljaju tipične realije te u jeziku dolaska imaju svoj ekvivalent, a za koje Manferlotti svakako preporučuje da se ostave u originalnom obliku. U već pomenutom djelu *Mujina* Lafkadija Hirna, za japanski izraz *O-jochū* (‘poštovana mlada damo’) Manferlotti predlaže ostavljanje originalnog izraza sa objašnjenjem u fusnoti pri njegovom prvom pojavljivanju u tekstu, a u kasnijim slučajevima prevod na savremeni italijanski radi tečnosti čitanja (*ibid.*: 151). Iste razloge očuvanja lokalne boje originalnog teksta Manferlotti navodi i za primjere njemačkih izraza u romanu *Goodbye to Berlin* Kristofera Išervuda, za koje takođe predlaže da se na italijanski jezik prenesu bez promjena, naročito zato što je i piščeva namjera

bila da u originalnom tekstu što vjernije prikaže atmosferu predhitlerovske Njemačke: *Leipzigerstrasse* – Lajpciška ulica, *Tiergarten* – zoološki vrt, *Kunstgeschichte* – istorija umjetnosti, *Fraulein Mayr* – gospođica Majr (*ibid.*: 210). U analizi prevoda Džojsove priče *The Dead Manferloti* ne samo da predlaže ostavljanje originalnog oblika engleskih riječi, poput riječi *pudding*, već preporučuje da se ovakve riječi ne izdvajaju ni kurzivom, kao što se to obično radi sa riječima stranog porijekla, jer su u pitanju posuđenice koje su već dovoljno ustaljene u italijanskom jeziku (*ibid.*: 160).

Postupak neutralizacije navedenih islamskih pojmova čini se još manje opravdanim ako se izoluju neki primjeri izraza koji pripadaju ovoj religiji a koji su prevedeni doslovno:

To je kao onaj sufija koji je izvršio *taubu*, pokajao se i našao svoj *makam* poštujući sve propise. Toliko može bilo ko. Ali, pravi uspeh u ovom poslu može imati samo onaj ko je rođen za to, kome sam Bog pomogne da dostigne nebesko prosvetljenje - *hal*. (Pavić, 2012: 133)

È come nel caso di quel *sufi* che aveva commesso la *tauba*, poi si pentì e trovò il suo *makam* rispettando tutte le regole. Qualsiasi uomo può farlo. Il vero successo, però, in questo mestiere può averlo soltanto colui che è nato per questo, che Dio stesso aiuterà a raggiungere l'illuminazione divina - *haal*. (Pavić, 1988: 134)

Iako se primjeri ovog tipa dosta rjeđe pojavljuju u romanu, oni predstavljaju prave realije i kod svih je zadržana originalna forma i u prevodu:

- *rebi-ul-evel* > *rebi-ul-evel* ('rebi-ul-evel', treći mjesec islamskog kalendara);
- *džemaz-ul-aker* > *gemaz-ul-aker* ('džemaz-ul-aker', peti mjesec islamskog kalendara);
- *šaban* > *shaban* ('šaban', osmi mjesec islamskog kalendara);
- *safer* > *safer* ('safer', drugi mjesec islamskog kalendara);
- *džuma ertesi* (podnevna svečana molitva koja se obavlja petkom u džamiji) > *giumma ertesi* ('džuma ertesi');
- sufija (pripadnik sufizma, mističkog pokreta unutar islama) > *sufi* ('sufi');

- tauba (pokajničko preobraćenje u sufizmu) > *tauba* ('tauba');
- makam (stepen duhovnog dostignuća u sufizmu) > *makam* ('makam');
- hal (duhovno stanje u sufizmu) > *haal* ('hal').⁹²

Isti slučaj zadržavanja originalne kulturološke osobine primjetan je i u prenosu realija koje pripadaju judaizmu:

- adar > *adar* ('adar', dvanaesti mjesec hebrejskog kalendara);
- elul > *elul* ('elul', šesti mjesec hebrejskog kalendara);
- ijar > *ijjar* ('ijar', drugi mjesec hebrejskog kalendara);
- nefeš, ruah i nešama (prva tri stepena duše u Kabali) > *nefesh, ruach e neshamah* ('nefeš', 'ruah' i 'nešama');
- kameš, holem i šurek (slova u hebrejskom jeziku - veliko, srednje i malo „u“ i srednje „a“) > *qamez, cholem e lo shureq* ('kameš', 'holem' i 'šurek');
- Pasha (glavni jevrejski praznik, proslavljanje uspomene na izlazak Jevreja iz Egipta) > *Pesah* ('Pasha');
- Tora (sveta knjiga Jevreja, Mojsijev zakonik) > *Torah* ('Tora');
- Mišna (prvi dio Talmuda) > *Mishna* ('Mišna');
- Talmud (jevrejski zakonik, zbirka jevrejskih predanja i zakona) > *Talmud* ('Talmud').⁹³

Tretirajući navedene pojmove kao realije i prenoseći ih u njihovom originalnom obliku i u prevod na italijanski jezik, Pavićeva prevoditeljka uspješno prenosi i duh samog romana na

---

⁹² *Ibid.*: 110; 131; 152; 151; 134.

⁹³ *Ibid.*: 206; 189; 190; 176; 225.

strani jezik. Zadržavanje kulturoloških islamskih i hebrejskih izraza i u prevodu od ključnog je značaja ne samo za doživljaj lokalne boje već i za razumijevanje romana. Upotreba navedenog prevodilačkog postupka bila bi uspješna i u slučajevima ostalih riječi stranog porijekla, a naročito turcizama, koji ukorijenjeni u polazni jezik daju i značajnu informaciju o istoriji opisanog podneblja. Neutralizacija izraza stranog porijekla u prevodu dovodi do čitaočevog udaljavanja od originalnog teksta i njegove kulture, dok isticanjem ovih izraza prevod čini original vidljivim, čime se čitalac istinski upoznaje sa njemu stranom kulturom, a čime se i dolazni jezik obogaćuju novim pojmovima iz drugih kultura.

3.1.2.2. Arhaizmi

Kao i u slučaju prevođenja izraza stranog porijekla ili kulturološki specifičnih izraza, za čiji se prevod može odabrati jedna od suprotstavljenih strategija, podomaćivanje ili potuđivanje, i za prevođenje arhaizama u teoriji književnog prevođenja postoje dva suprotstavljena pristupa problemu – modernizovanje ili arhaizovanje. Dok autori poput Umberta Eka (2011) prave razliku između oprečnih postupka modernizovanje/arhaizovanje i podomaćivanje/potuđivanje, kod drugih teoretičara prevođenja postupak modernizovanja ili arhaizovanja teksta potpada pod pristup podomaćivanja/potuđivanja. Kao što je već prethodno naglašeno, postupak podomaćivanja podrazumijeva zamjenu strane kulturološke osobine domaćom, ne samo na prostornom već i na vremenskom nivou (*attualizzazione*), kao što se na drugoj strani postupkom potuđivanja ove vremenske reference zadržavaju (*storicizzazione*) (Diadori, 2012: 52). Neki autori ističu i mogućnost korištenja srednjeg puta, pristupa univerzalizacije (*universalizzazione*), kojim bi se vremenske odrednice prototeksta neutralizovale (*acronizzazione*) (Osimo, 2004: 142). Prema tome, zamjena arhaičnih vremenskih referenci prototeksta njihovim savremenim oblicima predstavlja pristup modernizovanja, dok zadržavanje tih referenci opisuje pristup arhaizovanja metateksta.

Različiti prevodioci biraju jedan od dva navedena pristupa prevođenju, u zavisnosti od toga da li im je cilj prilagođavanje metateksta savremenom čitaocu, te u tom slučaju biraju da tekst modernizuju, ili imaju za cilj zadržavanje poetskog duha izvornog teksta, pri čemu su

naklonjeniji arhaizovanju. Ekova prevoditeljka *Imena ruže* na ruski jezik Elena Kostjukovič bira da podomaćivanjem arhaizuje originalne izraze prototeksta u kojima pisac koristi latinski jezik kako bi čitaoca više udubio u srednji vijek i ambijent tadašnjeg benediktinskog samostana. U nastavku teksta navodi se primjer pasusa iz Ekovog romana na italijanskom, ruskom i srpskom jeziku da bi se bliže pojasnio postupak ruske prevoditeljke:

Diceva Isidoro di Siviglia che la bellezza di un cavallo esige “ut sit exiguum caput et siccum prope pelle ossibus adhaerente, aures breves et argutae, oculi magni, nares patulae, erecta cervix, coma densa et cauda, unguarum soliditate fixa rotunditas”. (Eco, 1981: 25)

Но, безусловно, монахи должны в это верить. Сказано же Исидором Севильским, что лучшего коня „стать такова: невелика глава и плотно шкурою до кости облеплена, кратки и остры уши, очи зело громадны, широки ноздри, шея пряма, грива и хвост густы, подбитые копыта кругловидны“. (Eco, 2004: 17)

Isidor iz Sevilje je govorio da lepota konja iziskuje da “ut sit exiguum caput et siccum prope pelle ossibus adhaerente, aures breves et argutae, oculi magni, nares patulae, erecta cervix, coma densa et cauda, unguarum soliditate fixa rotunditas”.⁹⁴ (Eco, 2002: 28)

S obzirom na to da je Eko imao na umu italijanskog čitaoca, kome je latinski jezik dovoljno blizak da bi bio razumljiv, Kostjukovičeva je morala pronaći neko drugo sredstvo koje bi zamijenilo latinski jezik, jer on ruskog čitaoca ne podsjeća na crkvenu sredinu srednjeg vijeka. Ekova prevoditeljka umjesto latinskog koristi arhaizovani ruski jezik, a na drugim mjestima u tekstu i crkvenoslovenski jezik, koji se koristio u srednjovjekovnoj ruskoj crkvenoj sredini (Eco, 2011: 237). Postupkom arhaizacije ruski čitalac dobija isti osjećaj vremenske udaljenosti koji je imao i italijanski čitalac, čime se ostvaruje i piščeva namjera približavanja čitaoca atmosferi i običajima srednjovjekovne opatije.

I ostali Ekovi prevodioci biraju da tekst arhaizuju, jer bi proces modernizovanja podrazumijevao prevod na savremeni jezik svih 175 latinskih izraza originala, koji bi doveo do potpunog gubitka srednjovjekovne atmosfere trilera. Ekovi prevodioci biraju različite metode arhaizacije teksta s obzirom na to da se u različitim kulturama susreću sa različitim problemima.

---

⁹⁴ Srpska prevoditeljka romana na ovom mjestu nudi i dodatni prevod latinskog teksta u fusnoti: “... da glava bude mala i mršava, tako da kosti uz kožu prijanjaju, uši kratke i šiljate, oči velike, nozdrve raširene, vrat uspravan, griva i rep gusti, kopita čvrsta tako da ističu oblinu.” (Eco, 2002: 28).

Holandski, njemački i danski prevodioci zadržavaju većinu latinskih izraza u originalu, izbjegavajući fusnote i glose unutar teksta da se on ne bi činio skolastičan te nude pojašnjavaње značenja pojmova u rječniku na kraju knjige, da bi svaki čitalac mogao da izabere da li će konsultovati objašnjenje ili ne (Poulsen, 1993: 84). Nasuprot tome, engleski prevodilac objašnjenja izraza unosi direktno u tekst, u obliku parafraza koje prate original ili skraćujući i preporučavajući latinske dijelove na engleskom jeziku:

As Isidore of Seville said, the beauty of a horse requires “that the head be small, siccum prope pelle ossibus adhaerente, short and pointed ears, big eyes, flaring nostrils, erect neck, thick mane and tail, round and solid hoofs”. (Eco, 1986: 18)

Suočen sa izborom da li da tekst modernizuje ili arhaizuje, Judžin Najda naglašava da će prevodilac izabrati odgovarajući pristup u zavisnosti od naglašenosti istorijskih ili kulturnih okolnosti originala. Ako istorijske i kulturne okolnosti nisu naglašene, prevodilac može modernizovanjem približiti tekst čitaocu. Ako je pak svrha originalnog teksta da čitaocima približi događaje određenog istorijskog trenutka, prevodilac je dužan da zadrži što je više moguće originalnih karakteristika prototeksta. S druge strane, Rudolf Kasilke (1976) tvrdi da cilj prevoda u slučaju navedene dihotomije ne treba da bude taj da čitaocu zamijeni originalnu kulturološku osobinu već da postavi čitaoca u poziciju da razumije svijet koji se opisuje (Katan, 1993: 152).

Funkcionalističke prevodilačke teorije ističu da prilikom dileme izbora prevoda određenog izraza na strani jezik odgovor treba da se traži u funkciji koju taj izraz ima u tekstu, te da se prema tome odabere strategija za njegov prenos na strani jezik. Jedan od načina otkrivanja te funkcije za prevodioca može da bude otkrivanje cilja autora prilikom pisanja originalnog teksta i odgovor na pitanje šta je bila piščeva prvobitna namjera koju je ostvario upotrebom određenog izraza. Eko (2011) naglašava da ista riječ može da ima različit prevod kod dva pisca ako je njihova namjera bila različita za upotrebu te riječi, odnosno ako ona u originalnim tekstovima vrši različitu funkciju. Tako navodi primjer prevoda riječi “miš” kod Šekspira i kod Kamija. Eko preporučuje da se u Šekspirovom *Hamletu* originalna riječ *rat* (pacov) na italijanski prevede kao *topo* (miš) jer italijanski leksički ekvivalent *ratto* (pacov) ne bi odgovarao originalnom kontekstu (Eko, 2011: 105). Dok ovakva vrsta prevodilačkog pregovaranja može da

se upotrijebi kod Šekspira, čija je namjera da originalnim izrazom izazove efekat iznenađenja, koji se u italijanskom jeziku ne ostvaruje identičnim izrazom, kod Kamija je riječ “pacov” mogla da bude prenesena samo kao *ratto* jer je u pitanju Kamijev roman *Kuga*, iz čijeg je naslova jasno da je neophodno da se i u prevodu upotrijebi identičan izraz za glodara koji prenosi ovu bolest. Element koji diktira leksički izbor u prevodu je namjera autora koja se ostvaruje u originalnom tekstu. Ono što je ključno prenijeti i u prevedeni tekst je funkcija koju određeni izraz ostvaruje u originalu, a ne njegov leksički ekvivalent.

U Pavićevom slučaju, osnovna namjera pisca je opisivanje različitih vremenskih okvira koje obuhvata njegov roman. Njegova fantastika leži na temeljima “zaboravljenog kulturnog sloja jezika” (Babić, 2000: 25), koji se ostvaruju arhaizovanim leksičkim oblicima. U pitanju su staroslovenski oblici riječi, koji svojom formom održavaju živi kontakt sa prošlošću, a koji su prevedeni bez navednih specifičnosti savremenim italijanskim jezikom:

- vaspostavlja > *basarsi* (‘bazirati se’);
- ponedionik > *lunedì* (‘ponedjeljak’);
- utornik > *martedì* (‘utorak’);
- prekjučerašnji, nakjučerašnji, otoičnji > *dell’altro ieri, di tre giorni prima, di quattro* (‘od prekjuče’, ‘od prije tri dana’, ‘četiri’);
- otačnik > / (izostavljeno);
- grivne > *braccialetti* (‘narukvice’);
- dažde, dažd > *piovono, pioggia* (‘kiše’, ‘kiša’);
- tolmač > *interprete* (‘tumač’).⁹⁵

Idealna situacija u pronalaženju rješenja za prevod neprevodivih kategorija je postojanje bar približnog ekvivalenta u jeziku prevoda. Nakon identifikacije piščeve namjere prilikom

---

⁹⁵ *Dizionario dei Chazari: Romanzo Lessico* (Pavić, 1988: 28; 225; 36, 43; 157; 45; 159, 199, 204; 211, 181, 245; 261).

korištenja određenog izraza, prevodilac u jeziku prevoda pronalazi izraz koji svojim oblikom najpribližnije ispunjava isti cilj koji je u originalnom tekstu htio da postigne i pisac. U primjerima specifičnih kulturoloških izraza i izraza stranog porijekla, Pavićeva namjera je zadržavanje formalne karakteristike kulture svake od knjiga *Hazarskog rečnika*, zbog čega je potrebno pomenute izraze tretirati kao realije i u prevod ih prenijeti u njihovom originalnom obliku, da bi se na taj način istakla piščeva namjera i u metatekstu. Za razliku od kulturoloških izraza, koji svojom jedinstvenom i nepromjenjivom formom izražavaju piščev *skopos*, arhaizmi u jezik prevoda ne moraju biti preneseni u svom originalnom obliku. Pavićeva namjera prilikom korištenja arhaizama je “postarivanje” teksta te održavanje živog kontakta sa prošloću.

Kao što je već ranije pomenuto, korištenjem tehnike palimpsesta Pavić povezuje dva vremenski udaljena teksta, izgubljeno izdanje Rječnika iz 1691. godine i novo izdanje koje sastavlja pisac. Spajajući više tekstova naslaganih u vremenu, Pavić stvara skoro fizički kontakt ne samo između dvije verzije Rječnika već i između udaljenih tačaka u vremenu, odnosno između prošlosti i sadašnjosti. Jezička sredstva kojima se ostvaruje navedeno vremensko preklapanje je miješanje arhaizama sa izrazima savremenog srpskog jezika. Prema tome, ista poetička sredstva razrađena u prototekstu treba da budu ostvarena i u metatekstu.

S obzirom na to da je Pavićeva namjera za upotrebu arhaizama bila postarivanje teksta staroslovenskim izrazima ili riječima koje samo imaju prizvuk staroslovenskog jezika, kao pretka savremenog srpskog jezika, u metatekstu je ta namjera mogla biti ostvarena korištenjem latinskih izraza ili latinskog korijena određenih riječi, kao pretka savremenog italijanskog jezika. Na taj način bi se i u italijanskom prevodu romana prizvao duh arhaičnosti, čime bi se ostvarila Pavićeva namjera dijaloga različitih vremena naslaganih jedno na drugo i čime bi se i u italijanskom čitaocu izazvale iste reakcije kao i u srpskom čitaocu originalnog teksta.

Prilikom prevoda gore navedenih arhaizmima, Pavićeva prevoditeljka bira da ne upotrijebi tehniku postarivanja teksta, te da izraze u kojima pisac ostvaruje vezu sa prošloću modernizuje i prevede savremenim italijanskim jezikom, bez traga njihovih originalnih karakteristika. Kao i u drugim primjerima neutralizacije originalnih osobina teksta, primjena bilo kojeg prevodilačkog postupka kojim se originalne karakteristike teksta gube pribjegava se samo ako je ono jedino rješenje, odnosno ako neko drugo rješenje ne postoji. S obzirom na to da je

svaki savremeni jezik živ organizam koji je kao takav morao da ima svoje starije oblike, koji su etimološkim razvojem dobili svoju današnju formu, vraćanjem korak unazad skoro pa je uvijek moguće pronaći ili sastaviti riječ čija je forma dovoljno blizu savremenog oblika da bi čitaocu bilo jasno njeno značenje, a koja se u isto vrijeme dovoljno od njega razlikuje da podražava svoj stariji oblik. Efekat koji se time postiže je taj da čitalac prepoznaje značenje izraza, ali mu on u isto vrijeme zvuči arhaično.

Proces arhaizacije navedenih modernizovanih izraza je mogao biti postignut upotrebom latinskog korijena savremenih izraza. Pavić arhaizuje izraz “uspostavlja” upotrebom prefiksa srpske redakcije staroslovenskog jezika *vas-*, dobijajući tako oblik “vaspostavlja”. Arhaizovani oblik riječi svoj ekvivalent u italijanskom prevodu mogao je da postigne istim postupkom, promjenom oblika riječi savremenog italijanskog jezika *basare* ili njenog sinonima *fondare* u njegov stariji latinski oblik *fundare*. Dobijena forma na taj način ostaje dovoljno bliska savremenoj riječi da joj značenje ostaje jasno, a dovoljno promijenjena da ostvaruje kontakt sa prošlošću. Jednak efekat se postiže upotrebom istog postupka pri prevodu drugih riječi koje zadržavaju elemente svog staroslovenskog oblika, poput izraza “tolmač” i “dažde” ili “dažd”. Pored mogućnosti upotrebe postojećih arhaizama u italijanskom jeziku za riječ “tumač”, kao što su *dragomanno* ili *turcimanno*, savremeni izraz *interprete* je mogao biti zamijenjen svojim latinskim parnjakom *interpres*. Takođe, prevodom staroslovenskih oblika za kišu i padanje kiše (‘dažd’, ‘dažde’) latinskim oblicima (*pluvia*, *pluviis*) umjesto savremenim izrazima (*piovono*, *pioggia*) postigao bi se isti efekat kao i u originalnom tekstu.

U slučajevima u kojima Pavić ne koristi staroslovenski oblik riječi za postizanje efekta postarivanja, već pravi arhaizam, odnosno riječ koja je izašla iz savremene upotrebe te postala zaboravljena, uspješan proces prenošenja ovakvog izraza na italijanski jezik je pronalaženje jednako zaboravljenog pojma na stranom jeziku koji bi predstavljao pravi ekvivalent originalnom izrazu. Jedan od takvih pojmova je riječ *monile*, koja je prvenstveno označavala ukrasne predmete oko vrata, poput ogrlica, a kasnije se upotrebljavala za označavanje nakita u generalnom smislu. Danas se navedena riječ rijetko koristi u savremenom italijanskom jeziku, postala je arhaizovana, te je kao takva potpuni ekvivalent srpskoj riječi “grivna”. Dakle, prevođenjem “grivne” kao *monili* umjesto savremenog izraza koji koristi prevoditeljka

braccialetti ('narukvice') dobio bi se isti arhaizam u metatekstu kao onaj upotrijebljen u prototekstu.

Takođe, zanimljiv je i slučaj riječi "otačnik" koja u prevodu biva izostavljena, vjerovatno zbog nemogućnosti pronalaženja adekvatnog ekvivalenta u italijanskom jeziku. Otačnik je staroslovenska riječ koja označava žanr vizantijske asketske literature, sa pričama o monaškom životu i njihovim podvizima. Riječ je prevedena u vrijeme Ćirila i Metodija na staroslovenski jezik sa grčkog jezika, u kojem je imala doslovan oblik *πατερικόν* (*paterikon*) ili *πατερικόν βιβλίον* (*paterikon biblion*), odnosno "knjiga očeva". Na srpskom jeziku se otačnik današ česće naziva *paterik*, dok se u zapadnoevropskim jezicima za ime ovoga književnoga žanra koristi grčki naziv *paterikon* ili *patericon*. Prema tome, ostaje nejasna potreba za izostavljanjem navedene riječi iz italijanskog prevoda, s obzirom na to da za njen prevod postoji odgovarajuće rješenje - *paterikon* ili *patericon*.

Rješenja prevoda primjera starih ili zastarjelih naziva za vrijeme i dane u sedmici mogu da se pronađu prateći iste gore navedene prevodilačke postupke kao i za prevode drugih arhaizovanih izraza. Element čiji je prenos i u metatekst neizostavan je namjera pisca koja je upotrijebljenim izrazom trebalo da bude ostvarena, a koja kao takva treba da se ostvari i u metatekstu. U izrazima "prekjučerašnji", "nakjučerašnji" i "otoičnji", kao i u slučajevima drugih arhaizama, Pavićeva namjera je postarivanje teksta upotrebom zaboravljenih izraza srpskoga jezika. Ako prevodilac prati piščev proces rada, izrazi koji se dobiju prevodom na savremeni italijanski jezik treba da budu donekle promijenjeni i pomjereni prema prošlosti. Na taj način, i čitalac prevoda dobija informaciju da je izraz star, ili jednostavno drugačiji od današnjeg izraza za određeni pojam. Umjesto prevoda izraza "prekjučerašnji" na savremeni italijanski jezik (*dell'altro ieri*), adekvatniji izbor bi bio rjeđe upotrebljavani izraz *dell'avantieri*, koji zadržava isto značenje, ali mu je forma donekle pomjerenjena. Isti proces se može primijeniti i za izraz "otoičnji", koji i svojim oblicima "otoč" ili "otoič" znači prije izvjesnog vremena. Izbor *altrieri* ili još rjeđe *altroieri* prvenstveno je značio prije jučerašnjeg dana, ali je vremenom poprimio i značenje prije par dana, odnosno prije izvjesnog vremena, čime bi ovaj izbor bio savršeno adekvatan i svojim značenjem ali i nefrekventnom formom.

Pomjerena ili netipična forma riječi koju Pavić koristi za nazive dana u sedmici poput “ponedeonik” ili “utornik” takođe je arhaizovana. I u ovim slučajevima, piščeva namjera je da upotrebom zaboravljenih izraza ostvari kontakt između sadašnjeg vremena, vremena u kojem se nalaze i pisac, kada sastavlja novu verziju Rječnika, i čitalac, kada dopunjeno izdanje drži u rukama, i davno prošlog vremena, kada je sastavljana originalna verzija Rječnika. Arhaizovani oblici prva dva dana u sedmici idealno treba da budu prevedeni arhaizovanim oblicima ovih riječi u italijanskom jeziku. U slučaju da ne postoje pravi arhaizmi za navedene pojmove, kao što je to ovdje slučaj, njihova savremena forma može biti donekle promijenjena i pomjerena prema prošlosti, prema njihovom starijem obliku. S obzirom na to bi se u tom slučaju u prevodu koristile riječi koje nisu pravi arhaizmi, forma novoosmišljenog izraza treba da bude dovoljno bliska postojećem savremenom izrazu da bi on ostao i semantički i morfološki jasan čitaocu.

Nazivi za prva dva dana u sedmici u italijanskom jeziku sastoje se od dva dijela, od riječi *dì*, stare riječi za dan (*giorno*), i imena onoga kome je dan posvećen i po kome je dobio ime. U slučaju ponedjeljka i utorka, radi se o Mjesecu (*lunedì* – Luna) i o Marsu (*martedì* – Marte). Prema tome, ako bi se savremena forma riječi *lunedì* i *martedì* pomjerila prema prošlosti, ove riječi bi se mogle raščlaniti na svoje etimološki sastavne dijelove – *il dì della Luna* i *il dì di Marte* (‘Mjesečev dan’ i ‘Marsov dan’). Dobijena forma bi se mogla još dodatno “postariti” upotrebom antičkih oblika za riječi dan (‘die’) te za određeni član muškog roda *il* (‘lo’) i latinskog oblika za prijedlog *di* (‘de’). Dobijene forme za prevod riječi “ponedeonik” i “utornik” bi prema tome bile *lo die de Luna* i *lo die de Marte*, čime bi se forma dovoljno arhaizovala da bude “stara”, ali ne previše da ne bude prepoznatljiva čitaocu.

U prilog navedenom prijedlogu za prevod arhaizovanih oblika za prva dva dana u sedmici govori i izbor prevodioca Luke Krešencija *Doktora Faustusa* Tomasa Mana sa njemačkog jezika na italijanski, koji takođe koristi na isti način promijenjenu formu za prevođenje riječi “petak”. Iako originalno napisan na savremenom njemačkom jeziku, Manov roman obiluje upotrebom elemenata stranih jezika, poput latinskog i engleskog jezika. Međutim, najznačajnija jezička mješavina koja karakteriše *Doktora Faustusa* je upotreba ranog novog gornjonjemačkog jezika, takozvanog luteranskog njemačkog, koji je karakterisao razvoj njemačkog jezika od 1350. do 1650. godine. Najduži dio romana u kojem se imitira rani novi gornjonjemački jezik je pismo iz XVI poglavlja Adrijana Leverkina iz Lajpciga svom prijatelju i

kasnije biografu Serenusu Cajtblomu, u kojem opisuje svoj prvi susret sa prostitutkom Esmeraldom, koja će mu kasnije prenijeti sifilis i time označiti početak njegovog pada. Ton Adrijanovog pisma je šaljiv i podrugljiv. Bogatom upotrebom ranog novog gornjonjemačkog jezika Leverkin ostvaruje zastarjelu prozu kojom parodira stil govora gimnazijskog profesora teologije Ehrenfrida Kumpfa. Profesor Kumpf je popularan među studentima po svom arhaičnom stilu govora, kojeg njemački čitalac jasno prepoznaje kao rani novi gornjonjemački jezik, a čime Man od ovog književnog lika pravi karikaturu Martina Lutera. Dakle, Tomas Man koristi rani novi gornjonjemački jezik kao sredstvo arhaizacije književnog lika, njegova namjera je parodiranje postizanjem efekta zastarivanja, što istim ili različitim sredstvima treba da bude ostvareno i u prevodu djela na strani jezik. Kako se na različitim mjestima u Adrijanovom pismu koristi rani novi gornjonjemački jezik, italijanski prevodilac Luka Krešenci bira da prenese atmosferu zastarjelosti arhaizovanjem određenih izraza na mjestima na kojima je to bilo moguće ostvariti na italijanskom jeziku, čak i ako su ti izrazi u prototekstu bili napisani savremenim njemačkim jezikom. Jedan od navedenih slučajeva nalazi se na samom početku pisma, gdje originalnu riječ savremenog njemačkog jezika “Freitags” (‘na petak’) Krešenci arhaizuje pomijerajući joj formu prema latinskom obliku i umjesto savremenog izraza *venerdì*, koristi promijenjenu formu *lo die di Venere*⁹⁶ (‘Venerin dan’). Iako je za riječ “petak” u prototekstu bio iskorišten njen savremeni oblik (‘Freitag’), a ne oblik ranog novog gornjonjemačkog jezika (‘frijedag’), italijanski prevodilac arhaizuje oblike koje mu dopušta priroda italijanskog jezika sa ciljem prenošenja piščeve namjere, koja je u ovom slučaju, kao i Pavićeva, postarivanje teksta. Prevod “petka” kao “Venerinog dana” pokazuje se kao naročito uspješan u slučaju njemačko-italijanskog jezičkog para jer je u oba jezika ovaj dan u sedmici posvećen istoj boginji – nordijska boginja Freja pandan je rimskoj boginji Veneri. Navedenim prevodilačkim postupkom Krešencijeva pomjerena forma ostaje dovoljno bliska savremenom izrazu da je on semantički jasan italijanskom čitaocu, a istovremeno čitaocu pruža informaciju da je izraz stariji od današnjeg, čime u njemu izaziva upravo onaj efekat koji je namjeravao da izazove i sam pisac.

Uspješni primjeri prevoda arhaizama u *Hazarskom rečniku* prepoznaju se na mjestima na kojima prevoditeljka Pavićev arhaizovani izraz ne prevodi savremenim italijanskim izrazom, već za njega koristi stariju ili na neki drugi način prema prošlosti pomjerenu formu. Jedan od

---

⁹⁶ *Doctor Faustus: La vita del compositore tedesco Adrian Leverkühn narrata da un amico* (Mann, 2017: 199).

takvih primjera je Pavićeva upotreba staroslovenskog oblika genitiva imenice dan “dne”, za koji Ničija pronalazi savršeno rješenje *di*⁹⁷, stilski obilježen oblik imenice *giorno* (‘dan’), koji se u savremenom italijanskom jeziku danas ne koristi. Uspješno rješenje nalazimo i u primjeru riječi “stolpnik” (od staroslovenskog stolp, odnosno stub), gdje je prevoditeljka za ekvivalent iskoristila grčku riječ istog značenja “stylos”, riječ je prevela kao *stilita*⁹⁸, čime je došlo do potpunog poklapanja značenja.

Problem prevoda navedenih izraza je taj da, i u slučajevima kada ih je moguće prevesti, previše bitnih elemenata ostaje “izgubljeno u prevodu“. Bilo da se radi o primjerima arhaičnih izraza, koji prevedeni na italijanski gube sve svoje karakteristike egzotike prošlosti, ili o riječima stranog porijekla, svi ovi izrazi imaju određen podtekst koji čitalac sa srpskog govornog područja lako prepoznaje, samim tim što pripada kulturi u kojoj djelo nastaje. Čitaocu italijanskog prevoda taj podtekst je u potpunosti uskraćen i, u tom smislu, sam proces prenošenja jedne kulture sa jednog jezika na drugi očigledno je neuspješan. Sve one intelektualne i emocionalne reakcije koje dopiru do čitaoca originala, u čitaocu prevoda ne mogu biti izazvane. Dakle, jedan od najvažnijih zadataka prevođenja, ako ne i najvažniji, ostaje neispunjen.

3.2. Izrazi vezani za kulturu srpskog naroda

Kao što je već u više navrata naglašeno, prevođenje treba da se posmatra kao interdisciplinarna djelatnost u kojoj učestvuje više operacija, u kojoj se različite metodologije i znanja iz različitih oblasti nalaze u neposrednom kontaktu. U tom smislu, prevođenje predstavlja proces prenošenja jedne kulture sa jednog na drugi jezik. S jedne strane, imamo izvorni tekst koji oslikava kulturu u kojoj nastaje, sa druge strane, nalazi se prevedeni tekst, a paralelno s njim i kultura u kojoj se tekst pojavljuje, gdje glavnu ulogu ima sam čitalac, kome tekst treba da bude prilagođen. Prevodilac je posrednik između ova dva svijeta.

---

⁹⁷ *Dizionario dei Chazari: Romanzo Lessico* (Pavić, 1988: 205).

⁹⁸ *Ibid.*: 88.

Kultura jednog naroda, čiji se prenos na strani jezik analizira u ovom poglavlju, posmatrana je u antropološkom smislu riječi, koji se odnosi na uopšten način života određene zajednice i društva, za razliku od humanističkog koncepta, koji se bavi kulturnim stvaralaštvom društva. Pri tom, naročita pažnja se posvećuje drugom od četiri analitička nivoa koja odlikuju kulturu jedne zajednice, a koji se odnosi na kulturu u smislu društvenih i nacionalnih aktivnosti, vjerskih uvjerenja i tradicija (House, 2016: 40).

Trenutna težnja koja postoji u književnom prevođenju prilikom posredovanja između dvije kulture je ta da se daje prednost kulturi dolaska jer je to sredina za koju je prevod namijenjen, za razliku od originala, koji je namijenjen sredini polazne kulture. Davanje prednosti dolaznoj kulturi za proces prevođenja znači adaptiranje svih karakteristika originalnog jezika i kulture kulturi dolaska, pri čemu dolazi do gubljenja njegovih osnovnih osobina. Književnica Suzan Zontag (2004) ističe da je u nekim zemljama težnja da se u što većoj mjeri ponište tragovi “stranosti” iz metateksta prisutnija nego u drugim, što dovodi samo do prevođenja smisla koji se jezikom iskazuje, dok nekonvencionanost ritma proze ili posebnost leksičkih izbora biva izgubljena. Pozivajući se na Šlajermaherove ideje o čitkom prevodu, Zontag naglašava da suštinska vrijednost književnog prevoda “proizilazi iz mogućnosti stupanja u kontakt sa nečim što je drugačije od onoga što već poznajemo, sa samom stranošću kao takvom”⁹⁹, koja se ne ogleda u pukom smislu, već prvenstveno u jeziku kojim je djelo napisano (Sontag, 2004: 39). Naturalizacijom književnog djela dolazi do gubitka njegovog najznačajnijeg elementa, “duha jezika, mentalnog etosa iz kojeg se tekst rađa”¹⁰⁰, zbog čega je čitalac adaptiranog i naturalizovanog prevoda lišen upoznavanja drugosti, koja se može dostići čitanjem zaista stranog teksta (*ibid.*: 41).

Prilikom posredovanja između dvije kulture, osnovni problem koja se javlja je neprevodivost određenih izraza sa jednog jezika na drugi zbog nepostojanja leksičke zamjene u dolaznom jeziku za pojam iz polaznog jezika. Basnet (2002) navodi Katfordovu (1965) distinkciju između dva tipa neprevodivosti – jezičke i kulturne. Dok jezička neprevodivost predstavlja manji problem u prevođenju jer je uzrokovana razlikama za obilježavanje nekog

---

⁹⁹ “[...] deriva dalla possibilità di entrare in contatto con qualcosa di diverso da ciò che già conosciamo, con l’estraneità stessa.”

¹⁰⁰ “[...] lo spirito della lingua, l’ethos mentale da cui il testo emerge.”

pojma u dolaznom i polaznom jeziku, kulturna neprevodivost za prevodioce predstavlja dosta veći izazov, s obzirom na to da nastaje zbog potpunog odsustva relevantne kulturne odlike dolaznog jezika za pojam koji označava izraz iz polaznog jezika i kulture (Bassnett, 2002: 39). Upotreba neke od strategija metoda indirektnog prevoda za prevođenje izraza koji se svrstavaju u tip jezičke neprevodivosti je razumljiva, jer su razlike za obilježavanje nekog pojma u dva jezika najčešće uzrokovane problemom anizomorfizma, odnosno različitim načinima upotrebe fonomorfoloških, sintaksičkih i semantičkih jezičkih struktura, te samim tim nisu direktno vezane za kontekst samog književnog djela. Kod izraza kulturne neprevodivosti to pak nije slučaj. Ako se kulturni koncepti, koji karakterišu samo kulturu polaska i čiji se ekvivalent prema tome ne može pronaći u jeziku metateksta, jer dolazna kultura ne poznaje koncept određenog pojma, prevode nekom od strategija metoda indirektnog prevoda dolazi do gubitka vrijednosti književnog djela jer su kulturni elementi direktno vezani za kontekst u kojem originalni tekst nastaje.

S obzirom na to da se kultura jednog naroda ogleda i u jeziku tog naroda, naturalizacijom jezičkih elemenata polaznog jezika vrši se i naturalizacija protokulture. Svijet koji je opisan u književnom djelu ne nastaje *ex nihilo*, on je oblikovan prema ograničenjima svijeta u kojem pisac živi i stvara, te se prema tome može najbolje razumijeti ako se prilikom prevoda i ta ograničenja uzmu u obzir (Lefevere, 2004: 248). Ograničenja piščevog stvarnog svijeta odnose se na kulturnu sredinu u kojoj živi, a u Pavićevom slučaju, i kulturnu sredinu koju u svom djelu opisuje, zbog čega je važno i u prevod na strani jezik i u stranu kulturu što vjerodostojnije prenijeti ta ograničenja da bi se u potpunosti percepiralo književno djelo i njegova estetska vrijednost.

U prevodu romana *Hazarski rečnik* na italijanski jezik navedena problematika posredovanja između dvije kulture biće prikazana analizom različitih grupa izraza vezanih za kulturu srpskog naroda: opštih kulturoloških izraza, izraza vezanih za pravoslavnu vjeru, onomastičkih izraza i različitih izgovora kao sredstava karakterizacije likova. Analiza će pokazati da se u svakoj od navedenih grupa izraza kvalitetno posredovanje između dvije kulture odvija u slučajevima u kojima se polazna kulturna osobina zadržava i u metatekstu, čime ne dolazi do gubitka književne vrijednosti djela, a u isto vrijeme se čitalac dolazne kulture ne lišava mogućnosti upoznavanja etosa u kojem djelo nastaje.

3.2.1. Opšti kulturološki izrazi

Judžin Najda (1964) razlikuje dva tipa ekvivalencije u prevođenju – formalnu i dinamičku. Formalna ekvivalencija posvećuje pažnju poruci originalnog teksta te ima za cilj što bliži i vjerniji prevod te poruke u metatekst. Strukturalna ekvivalencija koju ovaj pristup zahtijeva je takozvano “prevođenje glosama”, kojom prevodilac uz brojna objašnjenja u fusnotama “dozvoljava čitaocu da se što više identifikuje sa likom u kontekstu polaznog teksta te da u što većoj mjeri razumije običaje, način razmišljanja i sredstva izražavanja”¹⁰¹ originala (Nida, 2004: 129). Na drugoj strani imamo dinamičku ekvivalenciju, čiji je cilj ostvarivanje prirodnosti izraza, odnosno to da receptoru poruke prenese obrasce ponašanja relevantne u kontekstu dolazne kulture, bez insistiranja na tome da se razumije kontekst polazne kulture. Iako Najda prednost daje dinamičkoj ekvivalenciji, čijem ostvarivanju teži i većina savremenih prevodilaca, on ističe da privrženost sadržaju bez razmatranja forme dovodi do plitkih i osrednjih prevoda, sa nedostatkom šarma i lokalne boje originala. U slučajevima kada postoji značajna razlika između polazne i dolazne kulture, proces apsolutne naturalizacije u prevodu nije moguće ostvariti. Strane asocijacije se ne mogu izbjeći pri prevodu specifičnih kulturoloških termina, poput sinagoge ili heruvima, jer su one “duboko usađene u samu misaonu strukturu poruke”¹⁰² (*ibid.*: 137).

Prva grupa primjera pri čijem prevodu na italijanski jezik dolazi do gubitka lokalne boje originalnog teksta su opšti kulturološki izrazi srpske kulture koji bivaju neutralizovani prevodom na standardni italijanski jezik:

O Brankovićevoj brzini pevaju uz gusle i ja sam prošle jeseni video kako on sa isukanom sabljom stoji pod drvetom i čeka da dune vetar [...]. Jer noću ga je sisala Mora, grizla mu pete i teklo mu je muško mleko iz sisa. (Pavić, 2012: 38-41)

Perfino le canzoni popolari parlano della velocità di Branković. Io lo vidi l'autunno scorso, sotto un albero, con la sciabola sguainata: aspettava che tirasse il vento [...]. Di notte riceveva la visita

---

¹⁰¹ “[...] permit the reader to identify himself as fully as possible with a person in the source-language context, and to understand as much as he can of the customs, manner of thought, and means of expression.”

¹⁰² “[...] deeply imbedded in the very thought structure of the message.”

di una strega che gli mordeva i talloni e gli faceva scorrere dal seno latte maschile. (Pavić, 1988: 32, 34)

Primjeri ovog tipa su mnogobrojni:

- krvavice¹⁰³ (vrsta kobasice nadjevene zgrušanom krvlju zaklane domaće životinje i drugim sastojcima) > *le salsicce* ('kobasice');
- koljivo (kuvana pšenica sa šećerom i orasima, žito pripremljeno za daću ili slavu) > *il grano* ('žito');
- pogača (okrugao, pljosnat, pšenični hljeb, obično od beskrvasnog tijesta) > *focaccia* ('fokača', vrsta italijanskog hljeba);
- pravio kačkavalj (vrsta tvrdog masnog presovanog ovčijeg sira) > *formaggio* ('sirar');
- daća (gozba u čast mrtvome, za pokoj njegove duše, podušje) > *funerale* ('sahrana');
- gusle (narodni gudački instrument uz koji se pjevaju junačke narodne pjesme) > *le canzoni popolari, uno strumento a corde* ('narodne pjesme', 'žičani instrument');
- opanci (seljačka laka plitka obuća, obično od isprepletenih kožnih kaiševa i povinutim vrhom) > *scarpe dei contadini* ('seljačke cipele');
- zduri (kneževi dvorjani u starom Dubrovniku) > *polizia* ('policija');
- Tmorina, Mora (ženski zloduh iz slovenske mitologije koji noću opsjeda zaspale i siše im krv) > *strega, ragazze indemoniate, provocasse incubi* ('vještica', 'djevojke opsjednute đavolom', 'izazivala noćne more');

---

¹⁰³ Za podatke o navedenim natuknicama konsultovan *Rečnik srpskoga jezika* (Vujanić i dr., 2007), podaci u literaturi.

- zduhač (duh koji po narodnom vjerovanju donosi ili suzbija kišu, grad, nevrijeme, štiti od zla ili nanosi zlo ljudima, vedogonja; čovjek kome se pripisuju takve sposobnosti) > *stregone* ('vještac').¹⁰⁴

Kao i u slučaju prevoda kulturološki specifičnih izraza stranih kultura, o kojem je bilo riječi u prethodnom poglavlju, adekvatna tehnika za prevođenje realija srpske kulture, odnosno specifičnih kulturoloških riječi koje u savremenom italijanskom jeziku nemaju odgovarajući ekvivalent, bila bi tehnika posuđenice metoda direktnog prevoda, koju kao adekvatan izbor navode Vine i Darbelne (1995). U prevodu gorenavedenih realija na italijanski jezik prisutne su stilske i semantičke lakune do kojih dolazi usljed poništavanja srpske kulturološke osobine njenom neutralizacijom u prevodu. U nekim slučajevima, kulturološka osobina se gubi upotrebom tehnike generalizacije, odnosno korištenjem uopštenog ili neutralnog izraza u prevodu za konkretan pojam (krvavice¹⁰⁵ > kobasice, koljivo > žito, kačkavalj > sir, gusle¹⁰⁶ > žičani instrument, opanci > seljačke cipele, zduri > policija), dok se u drugim slučajevima osobina polazne kulture zamjenjuje pojmom iz dolazne kulture (pogača > fokača). Kulturološka osobina u navedenim pojmovima od ključnog je značaja za razumijevanje etosa polazne kulture jer je podtekst koji ovi pojmovi nose duboko usađen u misaonu strukturu poruke koja se prenosi. Prevođenje naziva kneževih dvorjana starog Dubrovnika uopštenim pojmom "policija" bi bilo isto kao da se istim pojmom na srpski jezik prevede italijanski red oružanih snaga "karabinijera". Ista paralela se može napraviti i sa izrazim "Tmorina", "Mora" ili "zduhač", koji kao motivi srpskih narodnih predanja imaju dosta kompleksnije značenje od uopštenog značenja "vještice" ili "vješca", kao što se ni italijanska Befana¹⁰⁷ ne može prevesti prostim izrazom "dobra vila".

---

¹⁰⁴ *Dizionario dei Chazari: Romanzo Lessico* (Pavić, 1988: 39; 52; 121; 208; 127; 32, 99; 82; 181, 197; 13, 34, 217; 259).

¹⁰⁵ Treba napomenuti da u savremenom italijanskom jeziku postoji ekvivalentan izraz za "krvavicu" - *sanguinaccio* (Klajn, 2011).

¹⁰⁶ Termin "gusle" je ušao u rječnike savremenog italijanskog jezika u svom nepromijenjenom obliku *gusla* ili *guzla*. Termin se definiše kao srpski i hrvatski muzički instrument, sličan violini, sa iskrivljenom muzičkom kutijom i jednom žicom od konjske dlake, preko koje prelazi gudalo (Gabrielli, 2008).

¹⁰⁷ U italijanskom narodnom vjerovanju, Befana je dobroćudna starica koja se u noći Bogojavljenja spušta niz dimnjak i ostavlja djeci poklone (Gabrielli, 2008).

Njumark (1981) ističe da je dobra prevodilačka praksa da se opšti kulturološki termini, poput prehrambenih proizvoda, izuma i običaja, zadržavaju u prevodu, iako je u nekim slučajevima potrebno za njih navesti dodatno objašnjenje, u zavisnosti od vrste čitalačke publike i tipa teksta. Kada se uzmu u obzir elementi poput nacionalnog ponosa, većeg interesa za druge zemlje i povećan nivo komunikacije na globalnom nivou, preporučena prevodilačka procedura za tretiranje termina karakterističnih za stranu kulturu, a koja predstavlja i prikladan znak poštovanja prema toj kulturi, je transkripcija uz kratko objašnjenje pojma unutar teksta (Newmark, 1981: 83). Gubitak kulturološke osobine gorenavedenih realija izbjegao bi se upotrebom tehnikom posuđenice, odnosno transkripcijom originalne riječi, sa dodatkom objašnjenja u glosi ili fusnoti na onim mjestima gdje to prevodilac smatra neophodnim za razumijevanje. Za prevođenje opštih kulturoloških izraza srpske kulture, engleska prevoditeljka *Hazaraskog rečnika* Kristina Pribićević Zorić uglavnom koristi tehniku posuđenice na onim mjestima u tekstu na kojima se značenje određenog izraza može razumjeti iz konteksta, izbjegavajući na taj način bogaćenje teksta dodatnim objašnjenjima, a u isto vrijeme zadržavajući karakteristike polazne kulture: kačkavalj > *kachkaval*; gusle > *gusle*; Tmorina, Mora > *Mora*¹⁰⁸. U primjerima u kojima prevoditeljka zaključuje da bi čitačev nivo nerazumijevanja prevoda bio visok, za prevod srpskih kulturoloških izraza ne koristi tehniku posuđenice, već tehniku deskripcije, tj. izraze prevodi opisno, izbjegavajući tako gubitak informacije u prevodu: krvavice > *blood sausages* ('krvave kobasice'), daća > *funeral feast* ('pogrebna gozba')¹⁰⁹.

Za razliku od jezičkog prevođenja, kulturološko prevođenje se odnosi na književni prevod koji posreduje između kulturoloških razlika, opsežno prenosi kulturološku pozadinu ili predstavlja drugu kulturu posredstvom prevoda (Sturge, 2009: 67). Za prenos specifičnih kulturoloških termina, prevodilac bira ili da termin neutralizuje, čime se suočava sa problemima prevodilačke etike u načinu tretiranja Drugog, ili da termin egzotizuje, gdje metatekst donekle gubi svoju tečnost i rizikuje da bude nerazumljiv ili zamoran za čitaoca. Proces egzotizacije pojma moguće je ostvariti u gorenavedenim izrazima, kada kulturološki termin predstavlja pravu realiju te se u metatekst može prenijeti upotrebom posuđenice. Ipak, u prevodu *Hazaraskog*

---

¹⁰⁸ *Dictionary of the Khazars: a lexicon novel in 100.000 words* (Pavić, 2013: 197; 35; 19, 37, 217).

¹⁰⁹ *Ibid.*: 42, 130.

rečnika na italijanski jezik, primijetno je prisustvo izraza koji u sebi sadrže elemente srpske kulture, a koje nije moguće prevesti tehnikom posuđenice:

- glagoljskih pismena > *lettere slave, lettere glagolitiche* ('slovenska slova', 'glagoljična slova');
- azbučnik > *un lessico, un glossario, dizionario* ('leksikon', 'glosar', 'rječnik');
- uazbučiti, azbučnim redom > *inserire, disporre, sistemate in ordine alfabetico, in ordine alfabetico* ('uvrstiti', 'rasporediti', 'uređenih alfabetskim redom', 'alfabetskim redom');
- kalendarskih imena > *dei loro nomi* ('njihovih imena');
- umesto nazuvka > *attorno al piede, sopraçalze* ('oko stopala', 'gornje čarape').¹¹⁰

Iako navedeni izrazi ne predstavljaju prave realije, kulturološka osobina koju u sebi sadrže se gubi neutralizacijom prevoda. U slučajevima ovoga tipa, kada nije moguće iskoristiti tehniku posuđenice, prevodilački pristup kojim bi se u što većoj mjeri zadržala osobina polazne kulture je tehnika opisnog prevoda. Italijanska prevoditeljka u nekim slučajevima koristi deskripciju za prevod određenog izraza (glagoljskih pismena > *lettere glagolitiche*, 'glagoljična slova'; uazbučiti > *in ordine alfabetico*, 'alfabetskim redom'; nazuvak > *sopracalze*, 'gornje čarape'), ali joj ne ostaje dosljedna, jer isti izraz na drugim mjestima u romanu neutralizuje adaptacijom (glagoljskih pismena > *lettere slave*, 'slovenska slova'; uazbučiti > *inserire*, 'uvrstiti'; nazuvak > *attorno al piede*, 'oko stopala'). Upotrebom opisnog prevoda gubitak u prenosu informacije se uveliko smanjuje. U slučaju da se želi izbjeći nagomilavanje fusnota kao dodatnog vida objašnjenja pojma, a želi se u što većoj mjeri izbjeći gubitak kulturološke osobine u prevodu, prevodiocu pored deskripcije stoje na raspolaganju tehnike metoda direktnog prevoda, koji teži očuvanju karakteristika prototeksta i u metatekstu.

Osim posuđenice, ostale tehnike metoda direktnog prevoda, koje predlažu Vine i Darbelne (1995), jesu tehnika kalka, odnosno prevođenje posuđenice na dolazni jezik, i tehnika

---

¹¹⁰ *Dizionario dei Chazari: Romanzo Lessico* (Pavić, 1988: 73, 65; 44, 49; 45, 139, 194, 172; 95; 47, 204).

doslovnog prevoda. Navedene dvije tehnike su se mogle iskoristiti u slučaju nekih od gorenavedenih izraza – “azbučnik” se mogao prevesti kalkom “alfabetario” (‘alfabetar’), dok se za izraz “kalendarskih imena” mogao iskoristiti doslovni prevod “dei loro nomi calendari” (‘njihovih kalendarskih imena’), kao što je to urađeno u engleskom prevodu: *calendar names* (‘kalendarskih imena’)¹¹¹.

U svom radu o propedeutici prevođenja Bruno Ozimo (2005) kao razliku u načinu tretiranja protokulture u metatekstu navodi Turijevu distinkciju koncepta adekvatnosti i prihvatljivosti prevoda. Za razliku od koncepta prihvatljivosti prevoda, adekvatan metatekst stvara u čitaocu prevoda osjećaj da čita strani tekst tako što zadržava u prevodu što je više moguće osobina prototeksta pristupima egzotizacije, istorizacije i kulturnim potuđivanjem izraza, odnosno zadržavanjem originalnog oblika specifičnih kulturoloških riječi (Osimo, 2005: 81). Neprevodive elemente protokulture, one koji predstavljaju prevodilački ostatak (*residuo traduttivo*), prevodilac treba da rješava metatekstualnim aparatom, odnosno dodatnim informacijama u notama, “objašnjavajući na indirektan način čitaocu koji su elementi prototeksta žrtvovani u ime prevodivosti”¹¹² (*ibid.*: 71).

Korištenje tehnika i metoda strategije potuđivanja u prevodu dovelo bi do poboljšanja komunikacije između sopstvene kulture i kulture Drugog, što je svakako jedan od ciljeva savremenog književnog prevođenja. Ovakav odnos između dvije kulture daje mogućnost objema kulturama da se dodatno razvijaju i bogate, jer je kultura koja poznaje samo sebe siromašna, zbog nemogućnosti da se uporedi sa Drugim i drugačijim (*ibid.*: 13). Prilikom posredovanja između protokulture i metakulture, davajući prednost formalnoj ekvivalenciji upotrebom tehnika metoda direktnog prevoda i strategijom kulturnog potuđivanja ne samo da bi se izrazilo poštovanje prema srpskoj kulturnoj sredini već bi se čitalac doveo u poziciju u kojoj ima priliku da upozna pisca i njegovu kulturu. Izbjegavajući pristupe generalizacije i neutralizacije opštih

---

¹¹¹ *Dictionary of the Khazars: A Lexicon Novel in 100.000 Words* (Pavić, 2013: 96).

¹¹² “[...] spiegando per questa via indiretta al lettore quali elementi del prototesto sono stati sacrificati in nome della traducibilità.”

kulturoloških pojmova srpske kulture i njihova egzotizacija bi “u čitaocu probudila želju za originalnim tekstom”¹¹³ (Terracini, 1983: 91).

3.2.2. Izrazi vezani za pravoslavnu vjeru

Prevođenja religioznih kulturoloških elemenata polaznog teksta jedan je od problema kojim su se tokom istorije traduktoloških studija bavili mnogobrojni autori. Judžin Najda, teoretičar prevođenja koji se prvenstveno bavio problemima prevođenja Biblije na strane jezike i u strane kulture, izlažući ranije navedenu dihotomiju između dva pristupa prevođenju, za prevod religioznih kulturoloških elemenata u dolaznu kulturu preporučuje upotrebu dinamičke ekvivalencije. Cilj dinamičke ekvivalencije za prevod religioznih elemenata je ostvarivanje prirodnosti izraza, odnosno to da pripadnika dolazne kulture ne upoznaje sa stranim elementom već da mu se taj element učini prepoznatljivim, da se identifikuje kao element koji u kulturi dolaska oduvijek postoji (Rega, 2001: 22).

Najdinu podjelu metajezičkih mjesta francusko-italijanska teoretičarka Žozijan Poder (1993) svodi na četiri kategorije, u kojima se kao primarni pristup prevođenju nameće adaptacija kao tehnika dinamičke ekvivalencije – svakodnevni materijalni život, društveni život, religiozna kultura i jezička kultura (Podeur, 1993: 114). Bez obzira na to da li se radi o međusobno udaljenim i različitim kulturama ili bliskim evropskim katoličkim kulturama, poput italijanske i francuske, Poder predlaže da se za prevod religioznih kulturoloških izraza koristi adaptacija, kojom se polazna karakteristika zamjenjuje dolaznom te se poništavaju konotacije protokulture, sa ciljem izbjegavanja slabljenja teksta (*ibid.*: 123).

U italijanskom prevodu *Hazarskog rečnika* prisutni su mnogobrojni slučajevi u kojima prevoditeljka adaptira religiozne elemente protokulture te za njihov prevod pronalazi odgovarajući katolički pandan:

- Sveti Ilija > *Sant’Elia* (‘Sveti Ilija’);

---

¹¹³ “[...] di suscitare nel lettore il desiderio dell’originale [...]”

- Sveti Spiridon > *Santo Spiridone* ('Sveti Spiridon');
- na Tominu nedelju > *la domenica di San Tommaso* ('nedjelja Svetog Tome');
- Sveta Petka, Sveta Paraskeva > /, *Santa Paraskeva* (izostavljeno, 'Sveta Paraskeva');
- na Svetog Kirijaka Otšeljnika > *il giorno di San Ciriaco Eremita* ('na dan Svetog Kirijaka Pustinjaka');
- miholjdanska > *dell'estate di San Martino* ('ljeta Svetog Martina');
- Velika gospa > *l'Assunzione di Maria* ('Uznesenje Marijino');
- Prenesenije moštiju Sv. arhidakona Stefana Golobradog > *Trasferimento delle reliquie di Sant'Archidiacono Stefano il Glabro* ('Prenesenije moštiju Sv. arhidakona Stefana Golobradog');
- Vozdviženije častnoga krsta > *Esaltazione della Croce* ('Uzvišenje Krsta').¹¹⁴

Iako su oba oblika imena Svete Petke u originalnom tekstu na italijanski jezik prevedena istim nazivom "Sveta Paraskeva", s tim da je ime svetiteljke na jednom mjestu nepotrebno izostavljeno, prisutno je zadržavanje pravoslavne kulturološke osobine i na fonetskom nivou, s obzirom na to da ime svetiteljke u prevodu nije transkribovano na italijanski jezik već je zadržana originalna transkripcija. Sa izuzetkom izraza "miholjdanski", koji je dodatno objašnjen ekspanzijom i ubacivanjem objašnjenja "ljetu", pošto je izraz "ljetu Svetog Martina" pandan srpskom izrazu "miholjsko ljetu", prevoditeljka za imena pravoslavnih svetaca u italijanskom jeziku pronalazi odgovarajuće katoličke pandane, čija se imena u većini slučajeva poklapaju sa pravoslavnim imenima. Dakle, iako se navedeni izrazi tehnikom ekvivalencije adaptiraju dolaznoj kulturi, malo elemenata protokulture ostaje izostavljeno u metatekstu.

U prevodu pravoslavnih izraza srpske kulture na italijanski jezik prisutni su i slučajevi u kojima za originalni izraz nije moguće pronaći ekvivalent u dolaznom jeziku jer određeni svetac ne postoji u katoličkoj religiji:

---

¹¹⁴ *Dizionario dei Chazari: Romanzo Lessico* (Pavić, 1988: 28; 253; 254; 28, 256; 255; 261; 268).

- Sveti Petar Koriški > *San Pietro Koriški* ('Sveti Petar Koriški');
- na Svetog Jevstatija Srpskog > *il giorno di Sant'Eustachio serbo* ('na dan Svetog Jevstatija srpskog');
- Gospod sevastokrator > *Dio Sevastokrator* ('Gospod sevastokrator').¹¹⁵

Navedeni izrazi predstavljaju primjere funkcionalnog prevoda jer prevoditeljka u nedostatku katoličkog ekvivalenta pravoslavnog praznika bira da imena pravoslavnih svetaca prenese vjerno u metatekst, zadržavajući na taj način sve elemente polazne kulture, koji prevod obogaćuju lokalnom bojom.

Prevoditeljkini izbori koji nisu funkcionalni ogledaju se u slučajevima gdje ona, u nedostatku katoličkog ekvivalenta pravoslavnog praznika, bira ili da ne prevede izraz ili prevod ne daje potpunu informaciju koju pruža original te tako kulturna osobina ostaje izostavljena:

Hronologija Brankovićevog života i delovanja najbolje se vaspostavlja na osnovu pisane ispovesti koju je pećkom patrijarhu poslao iz Poljske drugi pisar Avrama Brankovića, Teoktist Nikoljski, i na osnovu jedne žitejne ikone s čudima Sv. Ilije proroka, jer je Branković svakoj sceni iz života svoga svetitelja prilagođavao zbivanja svoga života i beležio o tome podatke na poledini slike. (Pavić, 2012: 34-35)

Per stabilire la cronologia della vita e delle opere di Branković la cosa migliore è basarsi sull'estrema confessione che l'altro scrivano di Branković, Teoktist di Nikolje, inviò dalla Polonia al patriarca serbo in forma scritta, e anche un'icona che raffigura i miracoli di Sant'Elia profeta, dato che Branković per ciascuna scena che si riferiva alla vita del santo trovava un'analogia con le proprie vicende, che segnalava sul retro del quadro. (Pavić, 1988: 28)

Navedeni postupak primjetan je u sljedećim primjerima:

- Duhovski utornik, Duhovi > *il martedì di Santo Spirito, Pentecoste* ('utorak Svetog Duha', 'Duhovi');
- sveštenik > *principe* ('princ', 'vladar');

---

¹¹⁵ *Ibid.*: 257; 258; 255.

- pečki patrijarh > *patriarca serbo* ('srpski patrijarh');
- istočna crkva, istočnog hrišćanstva > *chiesa ortodossa* ('pravoslavna crkva');
- iguman > *priore* ('prior');
- pojanje > *cantare* ('pjevanje');
- žitije, biografija > *la biografia* ('biografija');
- žitejne ikone > *un'icona* ('jedne ikone');
- freske, zidni živopis, živopisac, zograf > *affreschi, affreschista* ('freska', 'slikar fresaka');
- odstojasmo službu, odstojao liturgiju > *ascoltammo la liturgia, ascoltò in piedi la liturgia* ('odslušasmo liturgiju', 'stojeći odslušao liturgiju');
- na krstopoklonu nedelju > *la domenica della Santa Croce* ('nedjelja Svetog Krsta');
- na sredoposnu nedelju > *una domenica* ('jedne nedjelje').¹¹⁶

U svim navedenim primjerima, bilo da se radi o upotrebi neke od tehnika slobodnog prevoda, generalizacije ili adaptacije pojma, primjetan je gubitak originalne kulturološke osobine, koji se u određenim slučajevima mogao izbjeći upotrebom neke od tehnika koje teže očuvanju karakteristika protokulture i u metatekstu. Praznik Duhovski utorak je preveden kao "utorak Svetog Duha", iako se neposredno poslije u tekstu pojavljuje praznik Duhovi, koji je preveden istim katoličkim praznikom *Pentecoste*, što znači da je i za prevod izraza "Duhovski utorak" mogao biti iskorišten italijanski ekvivalent *Martedì di Pentecoste*. U nekim primjerima, pisac za isti pojam koristi nekoliko različitih izraza (žitije, biografija; živopisac, zograf), koji su u prevodu pojednostavljeni i prevedeni uvijek istim izrazom (biografija; slikar fresaka), mada je leksičko bogatstvo i na italijanskom jeziku moguće ostvariti različitim pojmovima. Na primjer, u italijanskom jeziku se za "žitije" koristi izraz *vita dei santi* ('život svetaca'), a takođe postoji i

---

¹¹⁶ *Ibid.*: 258, 260; 214; 28, 45; 30, 70; 72; 83; 45, 139; 28; 80, 82; 258, 35; 35.

riječ *agiografia*, odnosno ‘hagiografija’, koja bi semantički predstavljala bolje rješenje za prevod izraza “žitije”, naročito zbog toga što se u originalu pojavljuje i riječ “biografija”, koja je prevedena istim terminom *biografia*. Na isti način, bilo je moguće napraviti distinkciju i u prevodu izraza “živopisac” i “zograf”, s obzirom na to da se i u italijanskom jeziku koristi riječ *zoografia*. Takođe, ostaju nejasni i prevoditeljini izbori za primjere u kojima dolazi do poništavanja kulturne osobine u slučajevima u kojima na italijanskom jeziku postoji riječ kojom se pravoslavni pojam označava, a u kojima je bez obzira na to iskorištena katolička zamjena u prevodu. Primjer ove pojave je prevod pravoslavne monaške titule igumana katoličkom crkvenom titulom priora, iako u italijanskom jeziku postoji odgovarajuća riječ *igumeno*.

Upotreba kulturnog potuđivanja tehnikom doslovnog prevoda srpskih pravoslavnih izraza prisutna u engleskom prevodu *Hazarskog rečnika* mogla bi da bude model i za prevođenje ovih izraza na italijanski jezik:

- pečki patrijarh > *Peć Patriarch = patriarcha di Peć* (‘pečki patrijarh’);
- istočna crkva, istočno hrišćanstvo > *Eastern church, Eastern Christianity = chiesa orientale, cristianesimo orientale* (‘istočna crkva’, ‘istočno hrišćanstvo’);
- odstojasmo službu > *we stood through the Mass = ascoltammo in piedi la liturgia* (‘odstojasmo službu’)¹¹⁷.

Tokom istorije proučavanja traduktoloških strategija za prevođenje religioznih kulturoloških izraza postojali su slučajevi prisustva jakih tendencija i zadržavanja i zamjenjivanja karakteristika protokulture u njihovom prenosu u metakulturu. Iako su prisutni i slučajevi diskutovanja prednosti jednog od dva pristupa prevođenju i u međusobno srodnim kulturama, većina rasprava se ipak vodila u slučajevima prevoda dalekih i znatno različitih kulturnih sredina. Borhes (1935) navodi primjere i čuvanja i potpune zamjene arapskih vjerskih i kulturnih osobina kod različitih prevodilaca *Hiljadu i jedne noći*. Jedan od njih, Eno Litman, pri prevodu djela na njemački jezik u potpunosti zapostavlja lokalno obojene izraze te samo zbog naređenja izdavača ostavlja originalni izraz “Allah”, što je prvobitno htio zamijeniti sa “Bog” (Borges, 2004: 46). Dilemu da li Alaha prevoditi izrazom “Bog” razrješava priroda teksta koji se

---

¹¹⁷ *Dictionary of the Khazars: A Lexicon Novel in 100.000 Words* (Pavić, 2013: 31, 47; 33, 76; 249).

prevodi. U slučaju da se koristi izraz “Bog”, tekst postaje univerzalan, bez karakteristika konteksta polazne kulture, ali ako je kontekst polazne islamske kulture naglašen, velika je razlika da li će u prevodu stajati “Bog je velik” ili “Allah aqbar” (Meschonnic, 2011: 118). Austrijski i njemački historičari i filozofi Martin Buber i Franc Rozenčvajt, u pokušaju popularizacije njemačke židovske kulture, nude novi njemački prevod Biblije, koji za razliku od Luterove “tečne” verzije, “hebraiciranjem njemačke sintakse, uvođenjem arhaizama i stilističkih alata”¹¹⁸ predstavlja ekstreman primjer potuđivanja (Venuti, 2004: 13).

Pri prevodu pravoslavnih srpskih izraza *Hazarskog rečnika* na italijanski jezik, strategija koja daje funkcionalan prevod je ona pri čijoj upotrebi dolazi do najmanje gubitaka originalne kulture prilikom njenog prenosa u metatekst. U slučajevima u kojima upotreba tehnika ekvivalencije i adaptacije originalnih izraza donosi odgovarajuće rezultate, odnosno kada se karakteristika protokulture ne gubi u prevodu, strategija podomaćivanja predstavlja adekvatan izbor. Međutim, kada u dolaznoj kulturi ne postoji ekvivalent za određeni originalni izraz, tehnike kojima se elementi srpske pravoslavne kulture zadržavaju u prevodu, poput tehnika metoda direktnog prevoda treba da imaju prednost.

3.2.3. Toponomastički izrazi

Onomastika se kao grana lingvistike bavi proučavanjem ličnih imena ljudi (antroponima) i imena mjesta (toponima). Onomastički izrazi prisutni u *Hazarskom rečniku*, a čiji će prevod na italijanski jezik biti analiziran u ovom potpoglavlju uglavnom se tiču toponomastike kao jednog od dijelova onomastike. Toponomastika proučava geografska imena mjesta, njihovo porijeklo i značenje. U središtu traduktološke analize nalazi se nekoliko različitih vrsta toponima: geografske nazive naseljenih mjesta (ojkonime), nazive vodenih površina (hidronime), nazive oblasti (horonimi), nazive pripadnika etničkih grupa i naroda (etnonimi), kao i prisvojne pridjeve izvedene iz navedenih naziva (ktetici). Analiza prevoda toponima se oslanja na praktični zadatak toponomastike, odnosno transkripciju srpskih geografskih naziva mjesta, njihov prevod i prilagođavanje italijanskom jeziku. Cilj analize je utvrđivanje prevodilačke

---

¹¹⁸ “[...] not only by Hebraicizing the syntax of their German, but also by inserting archaisms and stylistic devices [...]”

strategije koja je korištena pri prevodu toponomastičkih izraza *Hazarskog rečnika* te ispitivanje kvaliteta prenosa informacija na strani jezik izabranim metodom rada.

Teorijski okvir unutar kojeg se mogu posmatrati izbori prevodioca prilikom prevoda toponomastičnih izraza i u ovom slučaju su suprotstavljene strategije podomaćivanja i potuđivanja. U prethodnom poglavlju, prilikom analize prevoda arhaizama, razlika između ova dva pristupa prevođenja je posmatrana na vremenskom nivou, pri čemu je podomaćivanje podrazumijevalo zamjenu strane kulturološke osobine domaćom, odnosno aktualizaciju, dok je potuđivanje podrazumijevalo zadržavanje strane kulturološke osobine i u prevodu, odnosno istorizaciju. Podomaćivanje i potuđivanje se odnose i na zamjenu ili zadržavanje kulturološke osobine prototeksta i na prostornom nivou. Strategijom podomaćivanja prostorna karakteristika originala se neutrališe zamjenskim pojmom dolazne kulture i taj proces se naziva lokalizacija (*localizzazione*). Strategijom potuđivanja prostorna dimenzija polazne kulture se zadržava, prenosi se u metatekst u što približnijem izvornom obliku, pri čemu se vrši egzotizacija (*esotizzazione*) određenog pojma (Diadori, 2012: 52).

Kada se radi o izboru između strategije podomaćivanja i strategije potuđivanja prilikom prevoda onomastičkih izraza, Eko (2011) naglašava da je izbor pristupa prevođenju jasan ako su u pitanju nazivi poznatih mjesta poput Londona i Pariza, gdje je upotreba podomaćivanja u prevodu na italijanski jezik neupitna – Londra i Parigi. Ako se pak radi o toponimima poput Bolcana/Bozena ili Kalinjingrada/Kenigsberga, onda to postaje predmet prevodilačkog pregovaranja u kojem se na osnovu konteksta originalnog djela odlučuje koja će se od dvije suprotstavljene strategije iskoristiti. U slučaju da se radi o prevodu savremenog ruskog romana u kojem je “sovjetski kontekst bitan za priču, onda bi bio čist promašaj da u prevodu taj grad nazovemo Kenigsberg” (Eko, 2011: 215). Eko takođe daje prednost strategiji potuđivanja i u slučajevima prevođenja antroponima u *Imenu ruže* na strane jezike. Komentarišući finski prevod romana, Eko ističe da bi prevodom ličnih imena na finski jezik došlo do gubljenja kulturološke distance, čije je zadržavanje važno za kvalitetan doživljaj djela, te da bi se prevodom imena Vilijema od Baskervila kao Vilhelm od ovog književnog lika napravio finski državljanin, zbog čega je izbor prevoditeljke da njegovo ime prevede kao William, naglašavajući tako da je u pitanju Englez, odgovarajući prevodilački izbor.

Dakle, prilikom izbora jedne od dvije navedene prevodilačke strategije za prevod onomastičkih izraza, kao i u slučaju drugih tipova kulturoloških izraza, od ključne je važnosti zadržati kulturološke osobine originalnog teksta u onim tekstovima u kojima je kontekst polazne kulture važan za priču. Kao što je već naglašeno, kulturološki kontekst *Hazarskog rečnika*, bilo da se radi o elementima srpske kulture ili multikulturalnoj sredini Balkana, neodvojiv je dio Pavićevog romana, zbog čega je važno u prevodu na italijanski jezik zadržati i toponomastičke karakteristike romana njegove polazne kulture tamo gdje se za to ispunjavaju uslovi.

Prvi slučaj u kojem se primjećuje podomaćivanje originalnog izraza primjenom lokalizacije u prevodu toponomastičkih izraza je prevod horonima “Vlaška” i njegovog ktetika “vlaški”:

- u Vlaškoj, iz Vlaške, u Vlašku > *Romania* (‘Rumunija’);
- vlaški > *rumeno* (‘rumunski’);
- rumunske > *rumena* (‘rumunska’);
- u Vlaškoj, u Vlašku > *in Valacchia, le pianure di Valacchia* (‘u Vlaškoj’, ‘ravnice Vlaške’).¹¹⁹

Rumunska pokrajina Vlaška, i u oblicima mjesnog priloga “u Vlaškoj”, “iz Vlaške”, “u Vlašku”, kao i u obliku pridjeva “vlaški”, prevedena je kao *Romania* i *rumeno* (‘Rumunija’ i ‘rumunski’). Međutim, i pridjev “rumunske” je preveden kao *rumena* (‘rumunska’), a u romanu se pojavljuje i prevod *in Valacchia* te *le pianure di Valacchia* (‘u Vlaškoj’ i ‘ravnice Vlaške’). U pomenutim slučajevima primjetna je nedosljednost u izboru izraza za prevod navedenih toponima jer u italijanskom prevodu ne postoji razlika između originalnih izraza “vlaški” i “rumunski”. Pošto su oba izraza prevedena istom leksemom *rumeno*, u prevodu dolazi do gubitka originalne distinkcije dvaju izraza. Prevoditeljkin izbor da u nekim slučajevima lokalizacijom podomaći toponim “Vlaška” postaje još manje jasan kada se uoči činjenica da je je na nekoliko mjesta u prevodu pomenuti horonim preveden fonetski odgovarajućim izrazom *Valacchia*. Imajući u vidu da u italijanskom jeziku ne samo da postoji odgovarajući ekvivalent

---

¹¹⁹ *Dizionario dei Chazari: Romanzo Lessico* (Pavić, 1988: 29, 48, 85, 152, 167; 28, 140, 181; 52; 107, 47).

originalnom srpskom izrazu već ga prevoditeljka i koristi u nekoliko slučajeva, pitanje koje se prirodno nameće je koji je razlog mogao postojati za ovakav nedosljedan izbor. Navedeni toponimi su mogli da budu prevedni izrazima bližim originalu – “Valacchia” i “valacco” – čime bi se izbjegao i gubitak u prevodu do kojeg dolazi zbog nepostojanja razlike između originalnih izraza “vlaški” i “rumunski”. Kao i pogrešan prevod, i nedosljednost pri izboru jednog rješenja za prevod izraza, kada za to ne postoji očigledan razlog, čini prevod nefunkcionalnim.

Razlog zbog kojeg je prevoditeljka mogla da izabere da toponim rumunske pokrajine prevedu nazivom rumunske države je taj da je smatrala da je naziv “Vlaška” dovoljno nepoznat italijanskom čitaocu da on ne bi znao o kojem se pojmu radi. Rješenje koje prevodilac može iskoristiti u slučajevima kada je denotacija naziva nepoznata čitaocu je dodavanje neke opšte odrednice uz naziv koja će mu otkriti značenje (Newmark, 1981: 72). U tom smislu, prihvatljiv prevod toponima “Vlaška” bio bi i “*regione di Valacchia*” (‘pokrajina Vlaška’) ili “*regione rumena di Valacchia*” (‘rumunska pokrajina Vlaška’), čime bi se zadržao oblik vjeran originalu, a značenje ne bi bilo nejasno.

Proces podomaćivanja upotrebom lokalizacije prisutan je i u primjerima drugih toponima:

- u Stolnom Beogradu > *di Szekésfehérvár* (‘u Sekešfehervaru’);
- Anadolac > *turco* (‘Turčin’);
- romejskog > *bizantino* (‘vizantijskog’);
- u mavarskoj Španiji > *in terra saracena* (‘u saracenskoj zemlji’);
- agarenskoj misiji > *fra i musulmani* (‘među muslimanima’);
- nekog Romanjota > /, *di un ebreo greco* (izostavljeno, ‘nekog grčkog Jevrejina’);
- trebinjski > / (izostavljeno).¹²⁰

---

¹²⁰ *Ibid.*: 29; 51; 119; 209; 243; 208, 78; 53.

Za prevod ojkonima Stolni Beograd iskorišten je mađarski naziv grada Sekešfehervara, iako na italijanskom jeziku, kao i na srpskom, postoji izraz “Albareale”, koji je i doslovan prevod mađarskog naziva. Takođe, etnonim Agareni postoji i u italijanskom jeziku te se koristi kao sinonim za Saracene, tako da nije bilo potrebe pridjev “agarenski”, izveden iz naziva ovog arapskog plemena, prevoditi uopštenim izrazom “muslimanski”. Isti slučaj vidimo i u etnonimu “Romanjot”, koji je pri prvom pominjanju u prevodu izostavljen, a u drugom preveden deskriptivno kao “grčki Jevrejin”, iako i na savremenom italijanskom jeziku postoji naziv za ovu etničku zajednicu. Nedosljednost je prisutna i u ostalim navedenim toponimima, za čiji su se prevod takođe iskoristili podomaćeni izrazi, čime je prostorna karakteristika prototeksta zamijenjena uopštenijim pojmom dolazne kulture te se tako olakšala čitaočeva percepcija teksta. S obzirom na to da na savremenom italijanskom jeziku postoje odgovarajući ekvivalenti originalnih izraza, egzotizacijom navedenih izraza mogla se zadržati prostorna dimenzija prototeksta te prenijeti u metatekst oblicima bliskim originalu:

- Anadolac > *Anatolico* (‘Anadolac’);
- romejskog > *romeico* ili *romaico* (‘romejskog’);
- u mavarskoj Španiji > *nella Spagna moresca* (‘u mavarskoj Španiji’);
- agarenskoj misiji > *missione agarena* (‘agarenskoj misiji’);
- nekog Romanjota > *di un Romanioto* (‘nekog Romanjota’);
- trebinjski > *di Trebinje* (‘trebinjski’).

U primjerima prevoda toponima na italijanski jezik, pored prostorne dimenzije strategija podomaćivanja i potuđivanja, prisutna je i njihova vremenska dimenzija. Ona se ogleda u upotrebi aktualizacije toponima koji u oba jezika u različitim vremenskim periodima imaju različite nazive:

- u Jedrenima > *Adrianopoli* (‘Adrijanopolj’);
- u Peštu > *a Budapest* (‘u Budimpeštu’);

- u Raguzi > *a Dubrovnik* ('u Dubrovniku');
- iz Dubrovnika > *da Dubrovnik* ('iz Dubrovnika');
- u Tesaloniki > *a Salonico* ('u Solunu');
- u Solunu > *a Salonico* ('u Solunu').¹²¹

Za italijanski prevod naziva turskog grada Jedrena u istoimenom vilajetu iskorišten je antički naziv "Adrijanopolj" umjesto postojećeg savremenog naziva "Edirne", koji i fonetki odgovara originalnom izrazu. Nekadašnji mađarski grad Pešta, koji je postojao do spajanja sa Budimom 1873. godine i čiji se naziv i danas koristi za imenovanje istočnog dijela Budimpešte, preveden je savremenim nazivom "Budimpešta", iako i na italijanskom jeziku postoji distinkcija između ova dva grada – "Budapest" i "Pest". Nepostojanje distinkcije u prevodu između starih i novih toponima predstavlja najznačajniji gubitak u primjerima naziva Dubrovnika i Soluna. Pavić u prototekstu navodi oba oblika imena gradova radi postizanja stilske distinkcije između različitih dijelova teksta. Kada nazive ovih gradova koriste Pavićevi književni likovi čija se upotreba jezika razlikuje od standardne, kada pisac želi da naglasi njihovo postojanje u starijem vremenu i prostoru, oni pomenute gradove nazivaju njihovim starim imenima "Raguz" i "Tesalonika". Kada se pak radi o narativnim a ne o dijaloškim dijelovima teksta, Pavić koristi savremene toponime Dubrovnik i Solun. U italijanskom prevodu romana vremenska razlika koja se ogleda u piščevom izboru toponima ne postoji jer su oba naziva prevedena istim savremenim nazivima "Dubrovnik" i "Solun", iako njihovi antički nazivi postoje i na italijanskom jeziku. Gubitak u prevodu do kojeg dolazi aktualizacijom ovih otkonima mogao se izbjeći istorizacijom naziva gradova, čime bi se strategijom potuđivanja zadržala i kulturološka distinkcija originala:

- u Raguzi > *a Ragusa* ('u Raguzi');
- iz Dubrovnika > *da Dubrovnik* ('iz Dubrovnika');
- u Tesaloniki > *a Tessalonica* ('u Tesaloniki');
- u Solunu > *a Salonico* ('u Solunu').

---

¹²¹ *Ibid.*: 30; 32; 217; 110; 109.

S obzirom na to da kao i na srpskom jeziku, i na italijanskom jeziku postoje istorijski različiti nazivi za Dubrovnik i Solun, paralelnom upotrebom antičkih i savremenih naziva gradova i na italijanskom jeziku zadržala bi se kulturološka osobina prototeksta i u metatekstu, čime ne bi došlo ni do gubitka stilske upotrebe jezika, koju Pavić gradi upotrebom vremenski različitih toponima.

Za razliku od gorenavedenih toponima, u kojima je korištena strategija podomaćivanja, iako je za analizirane izraze postojao odgovarajući ekvivalent u italijanskom jeziku, u prevodu *Hazarskog rečnika* prisutna je i upotreba podomaćivanja u toponimima čiji se ekvivalent ne može pronaći u savremenom italijanskom jeziku:

- Podunavlje > *bacino danubiano* ('dunavski basen');
- erdeljske, u Erdelju, iz Erdelja > *di Transilvania, in Transilvania, della Transilvania* ('transilvanijski', 'u Transilvaniji', 'iz Transilvanije');
- u Transilvaniji > *in Transilvania* ('u Transilvaniji');
- na cincarskom > *in armeno* ('na jermenskom');
- Žudeli, Žudela > *gli ebrei*, / ('Jevreji', izostavljeno);
- Jevrejin > *l'Ebreo, ebreo* ('Jevrejin').¹²²

Slično kao i u prethodnim slučajevima toponomastičkih izraza, i u ponenutim primjerima dolazi do gubitka u prevodu upotrebom strategije podomaćivanja. Ovaj gubitak je naročito evidentan u slučajevima u kojima pisac koristi dva izraza za označavanje istog geografskog pojma, u zavisnosti od toga u kojem se vremenu u romanu nalazi ili koji od književnih likova koristi određeni izraz. Takav primjer je Pavićeva dvostruka upotreba horonima Erdelj i Transilvanija, za označavanje iste rumunske istorijske regije. U nedostatku dvostrukog oblika za naziv ove regije na italijanskom jeziku, Pavićeva prevoditeljka koristi latinski oblik "Transilvanija" i za prevod originalnog izraza "Erdelj" i za prevod izraza "Transilvanija". Da bi se izbjegao gubitak originalnog pluraliteta toponima u prevodu, a zbog nedostatka italijanskih ili

---

¹²² *Ibid.*: 28, 152; 218; 28; 184, 188.

latinskih naziva za navedenu regiju, italijanska prevoditeljka je mogla da za toponim “Erdelj” upotrijebi fonetski približniji naziv iz nekog drugog jezika – mađarski “Erdély”, rumunski “Ardeal” ili turski “Erdel” su samo neke od mogućnosti. Engleska prevoditeljka *Hazaraskog rečnika* pronalazi adekvatno rješenje za prevod pomenutog toponima. U nedostatku dvostrukog toponomastičkog izraza rumunske istorijske regije, engleska prevoditeljka koristi rješenje fonetski bliže originalu, iako se ono ne koristi u savremenom engleskom jeziku. Za prevod izraza “erdeljske”, “u Erdelju”, “iz Erdelja”, Pribičević Zorić koristi mađarski toponim *of Erdély, in Erdély, from Erdély*, dok za izraz “u Transilvaniji” koristi latinski naziv *in Transylvania*¹²³. Upotrebom strategije potuđivanja engleska prevoditeljka i u metatekstu ostvaruje pluralitet toponomastičkih izraza te dobija isti rezultat ostvaren i u prototekstu, čime ostvaruje željeni kvalitet prevoda i na kulturološkom nivou.

Engleska prevoditeljka koristi strategiju potuđivanja i za prevod izraza “cincarski”. Kako se radi o slovenskom nazivu etnonima romanskog naroda Armana ili Aromuna, ni u italijanskom ni u engleskom jeziku ne postoji fonetski odgovarajući pandan ovom srpskom kmetiku. Ipak, za prevod izraza Pribičević Zorić koristi fonetsku transkripciju te egzotizacijom navedenog pojma ostaje vjerna originalnom izrazu: “broje na cincarskom” prevodi kao *count in Tzintzar*¹²⁴. U italijanskom tekstu je prisutna greška u prevodu navedenog izraza, “na cincarskom” je umjesto željenog *in arumeno* (‘na armanskom’) prevedeno kao *in armeno* (‘na jermenskom’), što je kmetik potpuno drugog etnonima.

Siromašenje leksičkog bogatstva prototeksta upotrebom strategije podomaćivanja pristuno je i u primjeru italijanskog prevoda etnonima “Jevreji”, koji se kod Pavića pojavljuje i u obliku “Žuđeli”, izraza karakterističnog za govor Dubrovnika. Kao i u slučaju izraza “Erdelj” i “Transilvanija”, prevoditeljka i ovaj dvostruki etnonim srpskog jezika prevodi jedinstvenim izrazom *gli ebrei*, čime se gubi leksički pluralitet originalnog teksta. Iako srpsko-hrvatsko govorno područje karakteriše više različitih etnonima za jevrejski narod, koji u tolikom broju nisu prisutni i u italijanskom jeziku, distinkcija između navedena dva izraza se u ovom slučaju mogla ostvariti i u metatekstu. S obzirom na to da su izrazi “Jevreji” i *ebrei* nastali od istog

---

¹²³ *Dictionary of the Khazars: A Lexicon Novel in 100.000 Words* (Pavić. 2013: 31, 154, 218).

¹²⁴ *Ibid.*: 31.

hebrejskog izvora “yvrim”, dok su etnonimi “Židovi” (od kojeg vodi porijeklo i dubrovački izraz “Žuđeli”) i *giudei* (‘Judejci’) nastali od hebrejskog “yehudim”, ovi leksički parovi su mogli biti iskorišteni i kao ekvivalenti za prevod: Žuđeli > *giudei*, Jevrejin > *ebreo*, čime bi se i u metatekstu ostvarilo isto leksičko bogatstvo prototeksta.

Promjena originalnog naziva toponima strategijom podomaćivanja mogla se izbjeći i u primjeru hidronima “Podunavlje”, koji je preveden kao “dunavski basen”. I u ovom slučaju, egzotizacija pojma bi predstavljala vjerniji prevod, čime bi se izraz prenio u svom originalnom obliku i u metatekst. Kao i kod horonima “Vlaška”, u slučaju da prevodilac zaključi da značenje fonetski vjernog oblika originalnog izraza u prevodu ostaje nepoznato čitaocu dolazne kulture, dodavanjem opšte odrednice uz naziv izraza dovodi do otkrivanja značenja bez gubljenja karakteristika polaznog jezika i kulture. Odluku da li toponimske odrednice prototeksta prevoditi ili zadržavati u metatekstu određuje priroda originalnog teksta. Ako se radi o alegorijskom tekstu bez nacionalnih odrednica, toponimi se mogu prevoditi, a u slučaju da žele da se sačuvaju nacionalne karakteristike originala, toponimi se transkribuju (Podeur, 1993: 173). Pri tom, problem transkribovanih naziva čitaocu nepoznatih geografskih mjesta lako se rješava dodavanjem kratkih objašnjenja unutar teksta, poput odrednica “crkva”, “bolnica”, “tržnica”, itd (*ibid.*: 177). S obzirom na to da su kulturološke karakteristike *Hazaruskog rečnika* elementi koji treba da se zadrže i u prevodu romana, i hidronim “Podunavlje” je potuđivanjem mogao da zadrži originalne osobine i u prevodu: Podunavlje > *Pudunavlje* ili *Podunavlje, bacino danubiano*.

Razlika između književnog i neknjiževnog teksta se za prevodioca ogleda u tome što za razliku od neknjiževnog teksta, u književnom tekstu konotacijska vrijednost izraza ima prednost nad denotacijskom, s obzirom na to da takav tekst uvijek ima neko alegorijsko značenje (Newmark, 1988: 16). Prema tome, prevod ne reflektuje samo poređenje dva različita jezika, već i dvije različite kulture, zbog čega, pored denotativne, treba da se uzme u obzir i konotativna vrijednost polaznog jezika kao njegov značajan element (Diadori, 2012: 27). U nekim slučajevima prevoda toponomastičkih izraza *Hazaruskog rečnika*, odabir italijanskog izraza je odgovarajući, ali se dio informacije prototeksta ne prenosi u metatekst jer prevod nudi samo denotativnu vrijednost originalnog izraza:

- Kozije more, Kozari > *Mar Cosaro, Cosari* ('Kozarsko more', 'Kozari');

- na Blatnom jezeru > *sul lago Balaton* ('na jezeru Balaton').¹²⁵

U navedenim primjerima hidronima prisutan je uspješan prenos osnovne informativne vrijednosti originalnih izraza. Ipak, prevod ne predstavlja vjerni ekvivalent originalu jer u njemu izostaje konotativna vrijednost koja nosi i sekundarno značenje izraza. Prilikom prevođenja, neophodno je prenijeti i konotativno značenje, za što je potrebno identifikovati odgovarajuću prevodilačku strategiju, kojom bi obe vrijednosti izraza bile funkcionalne za čitaoca dolazne kulture (Diadori, 2012: 27). Iako se mađarsko jezero i na srpskom jeziku, kao i na italijanskom, češće naziva Balaton, pošto je Pavić na ovom mjestu iskoristio slovenski naziv "Blatno jezero", da bi i konotativno značenje navedenog izraza bilo dostupno italijanskom čitaocu, bilo je neophodno pružiti dodatnu informaciju u prevodu da bi on bio jednak i za čitaoca dolazne kulture. Isti slučaj je prisutan i u primjeru Kozara i Kozijeg mora, čiji je prevod fonetski vjeran originalu, ali ne i semantički. U oba navedena slučaja, konotativno značenje izraza moralo je biti navedeno pružanjem dodatne informacije o pojmu upotrebom neke od za to predviđenih prevodilačkih tehnika – fusnote, rječnika ili glose unutar teksta.

Uspješan primjer upotrebe potuđivanja u prevodu pruža već pomenuti engleski prevod *Hazarskog rečnika*, čija prevoditeljka u većini gorenavedenih primjera koristi ovu strategiju te egzotizacijom na prostornom i istorizacijom na vremenskom nivou za prevod na engleski jezik pronalazi izraze i fonetski bliske originalu:

- u Vlaškoj, iz Vlaške > *in Walachia* ('u Vlaškoj');

- vlaški > *Walachian* ('vlaški');

- rumunske > *Romanian* ('rumunske');

- u Stolnom Beogradu > *in Alba Reale*;

- Anadolac > *Anatolian* ('Anadolac');

---

¹²⁵ *Dizionario dei Chazari: Romanzo Lessico* (Pavić, 1988: 9-10; 72).

- u mavarskoj Španiji > *in Moorish Spain* ('u mavarskoj Španiji');
- agarenskoj misiji > *Agaren mission* ('agarenskoj misiji');
- nekog Romanjota > *of a Romaniot* ('nekog Romanjota');
- trebinjski > *of Trebinje* ('trebinjski');
- u Jedrenima > *in Edirne* ('u Jedrenima');
- u Peštu > *Pest* ('Pešta');
- u Raguzi > *in Ragusa* ('u Raguzi');
- iz Dubrovnika > *from Dubrovnik* ('iz Dubrovnika').¹²⁶

Upotrebom strategije potuđivanja kojom dobija rješenja fonetski bliska originalnom tekstu, čak i u slučajevima kada to rješenje ne postoji u savremenom engleskom jeziku, engleska prevoditeljka dobija metatekst koji čitaocu dolazne kulture ne oduzima ništa od kulturološke i stilske vrijednosti originala. Poređenjem italijanskog sa engleskim prevodom romana, može se zaključiti da je proces prenosa toponomastičkih izraza sa jednog jezika na drugi uspješniji u onim slučajevima u kojima strategijom potuđivanja metatekst zadržava bliži kontakt sa polaznim jezikom i kulturom.

Suočen sa dilemom očuvanja stranog elementa u prevodu, prevodilac treba da ima na umu kontekst originalnog djela, kojeg određuje pisac. U slučaju da prevodiočev izbor prevagne na stranu dolazne kulture, sa ciljem olakšavanja čitanja, treba da bude spreman na određene gubitke u prevodu, poput gubitka egzotičnog elementa prirodno prisutnog prilikom upotrebe strategije potuđivanja. Tokom savremenog doba u središtu istraživanja se sve više nalaze kulturna razmjena i upoznavanje Drugog, kao i svijeta u kojem taj Drugi nastaje i iz kojeg dolazi. Iako se strategijom potuđivanja često dobija manje jednostavan tekst, on stimuliše čitaoca da se približi Drugom, postajući sve više svjestan da prevod ne treba da zamijeni originalni tekst, već

---

¹²⁶ *Dictionary of the Khazars: A Lexicon Novel in 100.000 Words* (Pavić, 2013: 31, 49, 51, 88, 154, 165; 31, 143, 173; 54; 32; 53; 198; 237; 197; 55; 33; 35; 217).

da je on sredstvo koje pomaže čitaocu da razumije i upozna ne samo jezik već i kulturu Drugog (Rega, 2001: 179-181). Prema tome, izborom strategije potuđivanja za prevod toponomastičkih izraza na italijanski jezik izbjeglo bi se gubljenje kulturološke distance, čime bi kontekst polazne kulture ostao prisutan i dostupan italijanskom čitaocu.

3.2.4. Prevod ijekavice i ikavice kao sekundarnih jezičkih kodova

Pored problema prenosa kulturne osobine na leksičkom nivou, poseban problem predstavljaju i čitavi pasusi teksta u kojima je kulturna osobina izostavljena ili nepotpuno prikazana. Takav slučaj vidimo u dijelovima teksta u kojima Pavić uvodi likove koji govore različitim narječjima ili izgovorima srpskohrvatskoga jezika. U ovom slučaju, pod osnovnim ili primarnim jezičkim kodom podrazumijevamo izgovor kojim je pisan *Hazarski rečnik*, odnosno ekavski izgovor srpskog jezika. Da bi dočarao bogatu vremensko-prostornu dimenziju romana, za opis određenih likova koji dolaze ili se nalaze u vremenu ili na prostoru koji ne karakteriše upotreba ekavskog izgovora, Pavić koristi ijekavski ili ikavski izgovor srpskohrvatskoga jezika. Na taj način, Pavić svom čitaocu već u samom načinu govora nudi značajnu informaciju o porijeklu određenog književnog lika, ključnu za njegovo razumijevanje.

U sklopu Bermanovih (2004) dvanaest tendencija ili sila do kojih dolazi prilikom književnog prevođenja, a koje uzrokuju deformacije prevoda i njegovo udaljavanje od originala, dvanaesta tendencija se bavi problemom brisanja jezičkih preklapanja u prevodu (*effacement of the superimposition of languages*). Preklapanje jezika podrazumijeva paralelno postojanje dijalekta i standardnog narječja ili postojanje dva ili više standardnih narječja u književnom tekstu. Berman naglašava da postoji jaka tendencija brisanja ove karakteristike originala iz prevoda te da svaki književni prevodilac treba da teži zadržavanju navedenih osobina originala (Berman, 2004: 295-296).

Upotreba različitih jezičkih kodova u prototekstu, koji se mogu ogledati u prisustvu različitih jezika ili različitih varijeteta istog jezika, poput dijalekata, narječja ili izgovora jednog jezika, u teoriji prevođenja predstavlja posebnu vrstu problema. Ako je u prototekstu prisutna kombinacija različitih jezika ili varijeteta jednog jezika, govorimo o fenomenu takozvanog

“mješovitog teksta” (*testo mescolato*). Navedeni problem se može podijeliti na dvije vrste: ako je jezička mješavina prototeksta prisutna na leksičkom nivou, u tom slučaju govorimo o fenomenu miješanja kodova (*code-mixing*), a ako je ona prisutna na nivou rečenice, gdje se pasusi teksta ili dijelovi dijaloga međusobno smjenjuju, onda je u pitanju zamjena kodova (*code-switching*) (Diadori: 2012, 42-43). Kako kod Pavića nalazimo pasuse teksta koji su dijelovi govora književnih likova koji žive na karakterističnom području ili u karakterističnom vremenu, problem prevođenja sa kojim se kod njega susrećemo je zamjena jezičkih kodova, gdje je jedan izgovor zamijenjen drugim.

Zamjena kodova je fenomen paralelnog prisustva različitih govora pripadajućih istom sistemu, “koji je srodan i ukazuje na grupno pripadanje u posebnim tipovima dvojezičnih govornih zajednica, tako da se naporedno korištenje dva ili više jezika u jednom razgovoru može razlikovati do značajnog nivoa između ovih zajednica”¹²⁷ (Auer, 1998: 3). Ovo naporedno prisustvo različitih jezičkih kodova u prevodu može da bude izgubljeno, u slučaju da se prevodilac odluči za strategiju podomaćivanja, kojom neutrališe kulturne i jezičke karakteristike originala i tekst čini lakšim za čitanje. U slučaju da se prevodilac odluči za strategiju potuđivanja, odnosno zadržavanja formalnih karakteristika originalnog teksta, bira jedan od načina za zadržavanje prisustva različitih jezičkih kodova prototeksta i u metatekstu.

Suočeni sa izborom zadržavanja ili neutralizovanja fenomena zamjene kodova prototeksta i u metatekstu, većina prevodilaca bira prvu opciju, odnosno upotrebu samo jednog standardnog jezičkog koda. Ovom strategijom dolazi do gubitka jezičkog bogatstva originalnog teksta te prevod kao krajnji proizvod zanemaruje postojanje višejezične govorne zajednice polazne kulture. Takođe, neprevođenjem višejezičnosti kao karakteristike originalnog teksta, čitalac dolazne kulture ne dobija priliku prepoznavanja drugosti koja opisuje polaznu kulturnu sredinu upotrebom fenomena zamjene kodova. U Pavićevom slučaju, iako nije riječ o različitim jezicima već o različitim izgovorima srpskohrvatskoga jezika, važno je i u italijanski prevod prenijeti jezičko bogatstvo originalnog teksta, ne samo zbog već ranije iznijetih stavova o problemima gubitka kulturne osobine u prevodu, već i zbog samog razumijevanja Pavićevog

---

¹²⁷ “[...] is related to and indicative of group membership in particular types of bilingual speech communities, such that the regularities of the alternating use of two or more languages within one conversation may vary to a considerable degree between speech communities [...]”

romana i njegovih književnih likova, koji svoje porijeklo i osnovne osobine jasno pokazuju drugačijim načinom govora.

Ovaj nedostatak najbolje uočavamo u dijelovima romana u kojima pisac opisuje Efrosiniju Lukarević, dubrovačku vlastelinku iz XVII vijeka, čiji govor odlikuje tadašnji dubrovački književni jezik:

Istino rijet, da mi je stotina gizdavijeh, krepkijeh, vlasteličića uzumnožnijeh i crmagrstijeh, kojimno dni ne odhode, bih lakomac postala! Ama u Raguzi na stotinu godišnjaka pifara ne mere se naravnit, doli kroz vrime! A sto godišta čekat, ko ima? (Pavić, 2012: 212)

A dire il vero, se avessi a disposizione cento giovani nobili, belli, forti, aitanti e prestanti, che non devono contare i giorni, mi lascerei tentare! Ma a Dubrovnik non si trovano neanche cento pifferai, se non col passare degli anni! E cento anni per aspettare, chi li ha? (Pavić, 1988: 217)

Isti slučaj nalazimo i u dijelovima romana koji govore o Jabiru Ibnu Akšaniju, đavolu koji živeći u različitim vremenima i na različitim prostorima tome prilagođava i jezik kojim se služi. Kada ga jedan hrišćanin sa Neretve u XVII vijeku prepozna kao trgovca u nekom dućanu u Solunu, Akšani mu odgovara ikavskim izgovorom, koji je preveden savremenim italijanskim jezikom, gubeći tako sve bitne elemente koji doprinose opisu ovog književnog lika:

Prijatelju – odgovori mu Akšani – ja san umra, pa san od Alaha osuđen za vike vikova, pa ti ovdi trgujem i iman svega. (...) E, prijatelju moj, ja san moga pogubit tebe u Tesaloniki, ma nisan tija, nego san te pomoga. Sad pogubi ti mene na tvojoj viri... (Pavić, 2012: 116-117)

Amico, gli rispose Akshany, io sono morto e Allah mi ha condannato in eterno, così che qui faccio il commerciante e non mi manca nulla. (...) Eh, amico mio, io potevo ucciderti a Salonicco, ma non l'ho voluto e ti ho aiutato. Uccidimi tu adesso, se credi... (Pavić, 1988: 109-110)

Element koji karakteriše govor ova dva Pavićeva književna lika je upotreba dubrovačkog književnog jezika, odnosno štokavsko istočnohercegovačkog dijalekata ijekavskog izgovora uz prisustvo čakavizama i ikavizama preuzetih iz dalmatinskih govora. Dijelove romana u kojima su prisutni dijalozi ova dva lika, a koji se razlikuju od standardne upotrebe

jezika, Pavićeva prevoditeljka prevodi na standardni italijanski jezik te ni po čemu ne naglašava da je jezik karakterističan za to područje i vrijeme.

U svom radu o prevođenju fenomena zamjene kodova, Činkota (1996) navodi četiri moguća rješenja za suočavanje sa ovim prevodilačkim problemom:

1. ne praviti razliku između dva različita izvorna jezika i zadržati čitav tekst na istom ciljnom jeziku,
2. zadržati originalni izvorni jezik i u prevodu, tj. drugi originalni izvorni jezik,
3. upotrijebiti sleng ili kolokvijalni oblik glavnog ciljnog jezika ili
4. pronaći drugi jezik ili dijalekt, tj. "sekundarni" ciljni jezik za prenos.¹²⁸ (Cincotta, 1996: 2-3)

Pavićeva prevoditeljka se odlučuje za prvo rješenje, kojim ne pravi razliku između ekavskog izgovora sa jedne i ijekavskog ili ikavskog izgovora sa druge strane, te obe varijante zamjene kodova prevodi istim ciljnim jezikom, savremenim italijanskim. U Pavićevom slučaju, drugo Činkotino rješenje ne bi bilo prihvatljivo. Zadržavanje dijelova teksta u kojima se pojavljuju ijekavica i ikavica u originalnom obliku za italijanskog čitaoca ne bi bilo adekvatno jer bi ti dijelovi ostali nerazumljivi. Činkota smatra da je četvrto rješenje, pronalaženje sekundarnog jezičkog koda i u dolaznom jeziku, najbolje ali i najteže. S jedne strane, ovim rješenjem se zadržava originalna karakteristika upotrebe fenomena zamjene kodova te se poštuje autorova namjera višejezičnosti teksta, dok sa druge strane može biti vrlo teško zaključiti koji je to pandan u dolaznom jeziku koji odgovara upotrebi sekundarnog registra u polaznom jeziku (*ibid.*: 4).

Komentarišući problem kompenzacije obradom u prevodu, Eko (2011) govori o takozvanoj djelimičnoj ili lokalnoj obradi teksta, kojom se u prevodu drugačijim sredstvima postiže isti efekat kao i u originalu. U svom romanu *Baudolino* Eko izmišlja pseudopijemontski jezik, u kojem miješa dijalekatske izraze langobardskog porijekla i padanskog dijalekta, za što prevodiocima ukazuje da na različite načine treba da pokušaju da stvore analognu jezičku

---

¹²⁸ "1. make no distinction between the two different source languages and keep the entire text in the same target language, 2. keep the transfer in the original source language, i.e. the original second source language, 3. use a slang or colloquial form of the main target language or 4. find another language or dialect, i.e. a "second" target language for the passage."

situaciju u svojim jezicima. Iako je Eko svjestan da je ovim postupkom neizbježan gubitak prizvuka padanskog narječja Baudolinovog jezika, ono što njegovi prevodioci postižu pronalaženjem odgovarajućeg dijalekatskog koda je očuvanje višejezične karakteristike originala (Eko, 2011: 157, 166). Djelimična ili lokalna obrada podrazumijeva pronalaženje odgovarajućih ekvivalenata u stranom jeziku da bi se njima sačuvao isti efekat koji je u polaznom jeziku htio da stvori i sam autor.

Dakle, prevodilački postupak kojim bi se izbjeglo gubljenje višejezičnosti prototeksta, a koji bi u dolaznoj sredini adekvatno i razumljivo prenio željenu informaciju bio bi pronalaženje sekundarnog varijeteta italijanskog jezika, u obliku nestandardnog dijalekta ili narječja, da bi se time i u metatekstu proizveo isti efekat višejezičnosti, što je bila i piščeva prvobitna namjera. Problem koji se odabirom ove strategije javlja je pitanje izbora adekvatnog sekundarnog varijeteta italijanskog jezika koji bi predstavljao odgovarajući pandan ijekavskom i ikavskom izgovoru srpskohrvatskoga jezika, da bi se upotrebom višejezičke kombinacije u dolaznom tekstu izazvao isti efekat u čitaocu prevoda koji je bio izazvan i u čitaocu originalnog teksta.

U svom radu o transpoziciji dijalektizama u hrvatskom prevodu Magrisovog *Dunava*, Mirko Tomasović (1993) navodi kriterijume za izbor dijalekatskog para u prevođenju sa italijanskog jezika na hrvatski. Naglašavajući neophodnost pronalaženja načina kojim bi se iskorišteno jezičko rješenje razlikovalo od standardne upotrebe jezika, da bi se postigla ne samo jezička već i stilka transformacija teksta, Tomasović izdvaja dva kriterijuma za pronalaženje advekvatnog rješenja. Prvi kriterijum je da odabrani dijalekatski diskurs ne postane prepreka u razumijevanju teksta za stranog čitaoca, dok je drugi kriterijum taj da zamjenski dijelekt posjeduje stilsku sličnost sa originalnim, kako bi kontekst poruke bio prepoznatljiv (Tomasović, 1993: 227). Magrisov književni lik profesor Trani koristi tršćanski dijalekt italijanskog jezika, što ga čini dosta karakterističnim u njegovom načinu izražavanja. Hrvatska prevoditeljka Ljiljana Avirović bira da i u prevod prenese ove konotativne vrijednosti originala te tršćanski dijalekt prevodi govornim jezikom koji Tomasović opisuje kao govor karakterističan za područje Splita. Tomasović komentariše ovu prevoditeljkinu odluku kao uspješnu jer se sličnost između Trsta i Splita ostvaruje na više nivoa, između ostalih, primorski su lučki gradovi u kojima je naglašena istrajnost u govornoj upotrebi dijelekt. Pored toga, splitski govor je dovoljno poznat prosječnom hrvatskom čitaocu, čime se ispunjavaju oba gorepomenuta kriterijuma – ostvarena je stilka

sličnost između dva dijalekta, a izabrani dijalekt je u prevodu dovoljno poznat da ne spriječi čitaočevu recepciju teksta (*ibid.*: 228-229).

Ljiljana Avirović (1993), hrvatska prevoditeljka Magrisovog *Dunava*, u svom radu se suočila sa problemom prevođenja nestandardnih dijalekatskih osobina originalnog teksta. Za prevod tršćanskog dijalekta prevoditeljka stvara novi govor sastavljen od mješavine prepoznatljivih dalmatinskih narječja, sa ciljem identifikacije ambijenta i lokalizacije određenog književnog lika, što joj omogućava geografska i istorijska blizina dvaju govora. Prevoditeljka naglašava da je isti proces uspješno ostvariv i pri prevođenju u obrnutom smjeru, sa dalmatinskog na tršćanski dijalekt, gdje se takođe ostvaruje željena konsonancija između standardne upotrebe jezika i narodnog govora. U Magrisovom djelu je prisutna i upotreba govora grada Grado, koji se kao i Trst nalazi u regiji Furlanija-Julijska krajina. Stihove napisane ovim govorom prevoditeljka bira da prevede istarskim dijalektom, prvenstveno zbog njihovih metričkih sličnosti, ostvarujući jampskim jedanaestercem ritam originalnog stiha (Avirović, 1993: 207-208).

Prema tome, upotreba dubrovačkog književnog jezika Pavićevih likova, kojeg karakteriše ijekavski izgovor uz prisustvo čakavizama i ikavizama, i čime se on razlikuje od primarne upotrebe ekavskog narječja, kojim je pisan roman, mogla je da bude prevedena tršćanskim dijalektom italijanskog jezika:

A dir el vero, se gavesi a disposizion zento zovini nobili, bei, forti, aitanti e prestanti, che no devi contar i zorni, me lasaria tentar! Ma a Ragusa no se trova gnanca zento pifarai, se no col pasar dei ani! E zento ani da spetar, chi ze che li ga?

Amigo, ghe ga risposto Akshany, mi son morto e Allah me ga condanado in eterno, cusi che qua fazo el comerciante e no me manca gnente. (...) Eh, amigo mio, mi podevo coparte a Salonicco, ma no go voludo e te go iutado. Copame ti adesso, se te credi...

Tršćanski dijalekt¹²⁹ kao poddijalekt venecijanskog jezika od standardnog italijanskog jezika razlikuje se prvenstveno po skraćenoj formi glagola (*dire* > *dir*, *contare* > *contar*, *tentare* > *tentar*, *sono* > *son*), djelimično promijenjenoj formi glagola (*avessi* > *gavesi*, *devono* > *devi*, *lascerei* > *lasaria*, *trovano* > *trova*, *aspettare* > *spetar*, *ha* > *ga*, *ho* > *go*, *faccio* > *fazo*, *potevo* > *podevo*, *voluto* > *voludo*, *aiutato* > *iutado*) ili u nekim slučajevima upotrebi potpuno drugačijeg oblika glagola (*uccidere* > *copar*). Na fonetskom i ortografskom nivou, u tršćanskom dijalektu se uočava odsustvo duplih slova (*passare* > *pasar*, *adesso* > *adeso*) te zamjena glasova “ce”, “ci”, “gi” sa “z” (*cento* > *zento*, *faccio* > *fazo*, *giovani* > *zovini*, *giorni* > *zorni*). Dakle, izbor tršćanskog dijalekta kao adekvatnog sekundarnog narječja bio bi odgovarajući ekvivalent Pavićevoj upotrebi ijekavice i ikavice jer ispunjava oba kriterijuma koja navodi Tomasović. S jedne strane, tršćanski dijalekt se dovoljno razlikuje od standardnog italijanskog jezika da u čitaocu izazove efekat koji je htio da postigne i sam pisac u originalnom tekstu, taj da govor ovih književnih likova učini drugačijim te da on više naginje narodnom načinu izražavanja. S druge strane, tršćanski dijalekt zadržava dovoljno sličnosti sa standardnim italijanskim jezikom da ne predstavlja prepreku u razumijevanju teksta za prosječnog italijanskog čitaoca. Takođe, ovaj sekundarni dijalekt posjeduje i stilsku sličnost sa originalnim sekundarnim narječjem, prvenstveno zbog istorijske i geografske bliskosti dvaju područja, kao i zbog sličnih karakternih osobina njihovih stanovnika.

Prilikom suočavanja sa problemom zamjene kodova u prototekstu, osnovni zadatak prevodioca je da odredi funkciju sekundarnog narječja u tekstu te da prema njoj odabere odgovarajuću strategiju za prevod. Funkcija sekundarnog narječja ili dijalekta može da ima za cilj žargonsku upotrebu jezika, naglašavanje kontrasta društvene klase ili ukazivanje na lokalne kulturološke odlike (Newmark, 1988: 195). Kako je Pavićeva namjera da opisom književnog lika prikaže i lokalni diverzitet polaznog jezika i kulture, prevodilačka strategija koja je u ovom slučaju neophodna je ona koja će i u prevodu sačuvati navedene karakteristike originala.

Za prevod gorenavedenih primjera Pavićeve upotrebe ijekavice i ikavice kao sekundarnih jezičkih kodova sa ciljem opisa književnih likova odabran je tršćanski dijalekt

---

¹²⁹ Za podatke o tršćanskom dijalektu konsultovani su rječnici: *Grande dizionario del dialetto triestino storico, etimologico, fraseologico* (Doria, 1987) i *Dizionario Vocabolario del dialetto triestino e della lingua italiana* (Kosovitz, 1890), podaci u literaturi.

italijanskog jezika kao sekundarni jezički kod u metatekstu. Izbor sekundarnog narječja je mogao da bude i neki drugi dijalekt italijanskog jezika koji ispunjava kriterijume jasnosti i stilske sličnosti sa originalom. Ono što je ključno prilikom izbora adekvatne prevodilačke strategije je da se djelimičnom ili lokalnom obradom teksta u prevodu postigne isti efekat koji je postignut u originalu. Upotrebom prevodilačke strategije kojom bi se i u prevodu zadržao fenomen zamjene kodova originalnog teksta upotrebom ijekavice i ikavice kao sekundarnih jezičkih kodova, stvorio bi se i jezički, a samim tim i estetski paralelizam između prototeksta i metateksta. Poput čitalaca originala, i čitaoci prevoda bi dobili priliku da aktivno učestvuju u prepoznavanju drugosti kao karakteristike polazne kulture, ostvarene upotrebom ovog jezičkog fenomena. Zadržavanjem navedenih karakteristika i u prevodu pripadnici dolazne kulture bi takođe imali priliku da upoznaju Pavićeve književne likove putem istih književnih procesa kojima su ih upoznali i čitaoci polazne kulture.

U navedenim primjerima javlja se još jedan bitan problem u procesu prevođenja, problem nepotpunosti informacije ili čak potpuno pogrešne informacije koju daje izraz na italijanskom jeziku. Bilo da se uzme primjer korištenja ijekavice ili ikavice, odnosno različitih jezičkih kodova kao sredstva karakterizacije književnih likova, ili izraza “gusle”, “koljivo”, “odstajati službu”, “Raguza”, strategija podomaćivanja dovodi do gubitka prenosa informacije koja je ključna za razumijevanje književnog djela. Kulturološki gubitak u prevodu se izbjegava upotrebom strategije potuđivanja, iako je čitanje takvog teksta donekle otežano dodatnim informacijama neophodnim da bi se shvatila poenta izraza. Problem koji se javlja fusnotama i glosama kao vidom dodatnog objašnjavanja jeste to da pretrpanost djela ovakvom vrstom informacija često zamara čitaoca i skreće pažnju sa samog teksta. Isti efekat često uzrokuje i rječnik stranih riječi na kraju knjige. Treće, dosta efikasnije rješenje, predstavljao bi detaljno razrađen predgovor djelu, u kojem bi bili objašnjeni svi izrazi ovog tipa, tako da bi čitalac ovim uvodom u čitanje stekao predznanje neophodno za razumijevanje djela, ali i kulture u kojoj je ono nastalo.

Prevođenje kao kulturno posredovanje podrazumijeva traženje sličnosti između jezika i kultura, ali to je proces koji se odvija konstantnim poređenjem razlika između tih kultura. Cilj prevoda nikada ne bi trebalo da bude potpuno uklanjanje kulturoloških razlika, već naprotiv, metatekst treba da bude “prostor u kojem su jezičke i kulturne razlike na neki način naznačene,

gdje čitalac dobija neki smisao o kulturološkom drugom, a otpornost teksta, prevodilačka strategija koja se zasniva na estetici diskontinuiteta, može najbolje da naznači te razlike”¹³⁰ (Venuti, 1995: 264). Davanje apsolutne prednosti kulturi dolaska anihilacijom svih karakteristika protokulture može samo da naštetiti prevodu slabeći originalni tekst i njegove estetske vrijednosti, čime se i čitaocu prevoda oduzima prilika da istinski upozna književno djelo i kulturu u kojoj je ono nastalo.

3.3. *Prevod književnoumjetničkog stila pisca*

Osnovna mjerna jedinica kojom se kvalifikuje estetska vrijednost književnog djela je jezik kojim pisac gradi svoj stil. Piščev lični stil predstavlja devijaciju od uobičajenog značenja riječi. Autor manipuliše riječima, koristeći ih na neuobičajen način, tako da se pojam koji autor opisuje određenom riječi u potpunosti ne podudara sa pojmom koji ta riječ označava u svom standardnom korištenju. Opšta težnja za ovakvim tipom devijacija kod nekog autora je ono što se naziva njegovim stilom (Ortega y Gasset, 2004: 51). Da bi se takve devijacije što vjernije prenijele na neki strani jezik, imperativ je da prevodilac navede čitaoca da napusti standardni jezik te da se kreće prema piščevom načinu korištenja jezika, prema njegovom stilu. Prema tome, iako je zadatak prevodioca da na određen način ponovo napiše djelo na stranom jeziku, pri čemu treba da ima potpunu slobodu u radu, kada je u pitanju prevođenje jedinstvenog stilskog izraza nekog pisca, doslovno prevođenje bi trebalo da ima prednost nad slobodnim.

U govoru iz 1965. godine u Hajdelbergu¹³¹, njemački teoretičar Hugo Fridrih pruža kratki istorijski pregled različitih pristupa književnom prevođenju. On naglašava da do druge polovine osamnaestog vijeka teorija prevođenja tretira originalni tekst kao polje koje treba da se pokori jeziku i kulturi dolaska. Pozivajući se na radove Humbolta i Šlajermahera, Fridrih u prvi plan postavlja potrebu za stilskom jednakosti u odnosu prototeksta i metateksta. Estetska snaga dolazi od originalnog teksta i ona je kreativni impuls prevoda, koji treba da pobjegne od

---

¹³⁰ “[...] the site where linguistic and cultural differences are somehow signalled, where a reader gets some sense of a cultural other, and resistency, a translation strategy based on an aesthetic of discontinuity, can best signal those differences [...]”

¹³¹ *On the Art of Translation* (Friedrich, 1992), podaci u literaturi.

svakodnevnog načina korištenja jezika u istoj mjeri u kojoj to radi i originalni tekst. Kreativna stilska moć originala mora da bude vidljiva i u prevodu, kao što i svaka dvoznačnost originalnog teksta koja čini njegovu osnovnu karakteristiku mora biti zadržana i u prevodu. Uzvišene, pretjerane i neobične karakteristike originala ne smiju u prevodu postati jednostavne i lako dostupne. Fridrih poentira idejom da ako se polazi od premise da sva estetska moć dolazi od originalnog teksta, stilske karakteristike prevoda se moraju povinovati karakteristikama originala, čak i kada je on napisan običnim ili nižim stilom.

U svojoj analizi prevoda *Dunava* Klaudija Magrisa na španski jezik, Elvira Dolores Maison istražuje problem prevodiočeve hiperkorekcije autora. Ukazujući na brojna objašnjenja koja Magrisov prevodilac nudi španskom čitaocu, a koja u originalnom tekstu ne postoje, autorka dovodi u pitanje korisnost ovakvog prevodilačkog postupka, pogotovo ako se on kosi sa prvobitnom namjerom autora (Maison, 1993: 271). Poput Pavića, i Magris se svojim djelom obraća obrazovanom čitaocu kojem nije teško uložiti dodatni intelektualni napor radi razumijevanja poruke koju mu autor šalje. Postupkom hiperkorekcije prevodilac čitaocu nudi kompletnu i eksplicitnu informaciju, za razliku od autora originalnog teksta, koji tu informaciju implicitno nudi, ali je ne objašnjava. Prvi problem koji se ovakvim postupkom javlja je fenomen potcjenjivanja čitaoca, što dovodi do gubitka odnosa između autora i čitaoca, jer zadaci koje autor postavlja svom čitaocu ne mogu biti ostvareni, pošto ih ostvaruje sam prevodilac. Drugi problem je pitanje degradacije stila autora i promjena prirode književnog teksta. Treći problem je sama forma dodatnog objašnjenja prevodioca. Naime, ako se dodatno objašnjenje pruža u vidu fusnote, evidentno je da je prevodilac taj koji pruža dodatnu informaciju. Ako je objašnjenje inkorporirano u sam tekst, čitalac nema vidljiv trag o tome da mu objašnjenje nudi prevodilac, a ne autor teksta, čime prevodilac direktno preuzima ulogu autora.

Jedan od zadataka prevodioca je taj da čitaoca upozna sa autorom originalnog teksta, sa njegovim ličnim potpisom, koji se ogleda u piščevom jedinstvenom stilu. Za Leonarda Brunija, prevodilac treba da što vjernije oponaša taj stil, što Bruni poredi sa oponašanjem u slikarstvu. Istinska vjernost prevoda za njega je potpuna identifikacija sa stilom originala (Folena, 1994: 63-64). Kada prevodilac ne prepoznaje stilska obilježja teksta, dolazi do poništavanja stilskih karakteristika pisca te njegov stil biva prevladan prevodiočevim stilom. U slučajevima kada prevodilac prepozna stilska obilježja autora, ali ih namjerno ne prenosi, smatrajući ih

neprikladnim, on vrši svjesnu manipulaciju teksta (Osimo, 2005: 65). U takvim slučajevima, prevodilac pisca prilagođava čitaocu te neutralizacijom piščevog ličnog potpisa, u jezik prevoda prenosi samo radnju književnog djela, čime tekst ispunjava svoju informativnu funkciju, ali ne i estetsku.

3.3.1. Pavićev usus scribendi

Milorad Pavić je jedan od pisaca predvodnika srpskog postmodernizma. Rani talas postmodernističke proze u srpskoj književnosti počinje sedamdesetih godina XX vijeka, kada Pavić objavljuje svoje prve zbirke pripovjedaka – *Gvozdena zavesa* (1973), *Konji svetoga Marka* (1976), *Ruski hrt* (1979). Iako Pavićeve rane zbirke pripovjedaka u periodu njihovog objavljivanja ostaju relativno neprimijećene kod kritike i čitalačke publike, u njima se prepoznaju strategije postmodernističkog pripovijedanja koje Pavić dodatno razvija i dovodi do vrhunca u *Hazarskom rečniku* – eksperimentisanje sa formom, intertekstualnost, miješanje naučnog sa fantastičnim stilom, miješanje visoke i narodne tradicije, realnih sa fantastičnim elementima.

Djelom *Hazarški rečnik*, opisanim u podnaslovu kao roman-leksikon u 100.000 riječi, Pavić počinje eksperimentisanje sa formom romana, koje kasnije nastavlja romanom-ukrštenicom *Predeo slikan čajem* (1988), romanom s dva početka i krajem u sredini *Unutrašnja strana vetra ili roman o Heri i Leandru* (1991), priručnikom za gatanje *Poslednja ljubav u Carigradu* (1994), astrološkim vodičem za neupućene *Zvezdani plašt* (2000), knjigom sa sto krajeva *Unikat* (2004), romanom-antologijom *Pozorište od hartije* (2007) i nelinearnim romanima o ljubavi *Veštački mladež* (2009).

Pavićevo miješanje naučnog sa fantastičnim stilom vidljivo je u obrađivanju istorijske teme u *Hazarskom rečniku* o nestanku jednog naroda koristeći fantastične elemente romana, a pritom zadržavajući enciklopedijsko-naučnu formu rječnika. Milorad Pavić, stvarni istoričar književnosti, u ovom romanu zauzima poziciju fingiranog “istoričara-istraživača, koji pročava tragove bitisanja jednog neobičnog (izmišljenog?) naroda i rezultate svoje istrage izlaže u vidu (para-naučnog?) književnog dela” (Pajić, 2010: 106). U prilog naučnoj prirodi romana ide i

činjenica da leksikonskim odrednicama prethode četiri uvodna poglavlja, koja svojim stilom i formom zadržavaju naučno-istraživačke osobine – “Istorijat *Hazarskog rečnika*”, “Sklop rečnika” i “Način korišćenja rečnika”. Četvrto uvodno poglavlje “Sačuvani odlomci iz predgovora uništenom izdanju iz 1691. godine (u prevodu s latinskog)” čitaoca dodatno upoznaje sa postmodernističkom prirodom djela – pisac ne samo da se poigrava sa formom već koristi i motiv pronađenog rukopisa, omiljen i već razrađen kod drugih postmodernista poput Borhesa i Eka.

Spajanjem dva vremenski udaljena teksta Pavić koristi tehniku palimpsesta, čime “povezuje dve simboličke sadržine koje su daleke i koje ne moraju imati zajednički imenitelj poput poređenja ili metafore. Palimpsest je za Pavićevo delo veoma prikladna simbolička naznaka jer se njime kaže kako uvek u Pavićevom tekstu postoji i neki drugi tekst i da tek dijalog između više tekstova naslaganih u vremenu ili u simboličkoj dubini pruža priliku da se nasluti šta je na površini pisanja preostalo” (Jerkov, 2010: 142-143). Pavić koristi tehniku palimpsesta na makroplanu romana *Hazarskog rečnika* koristeći omiljeni postmodernistički motiv pronađenog rukopisa, spajajući tako dva vremenski udaljena teksta – izgubljeno izdanje iz 1691. godine i novo izdanje koje rekonstruiše sam pisac, kao jedan od njegovih autora. Amalgam koji preostaje na površini pisanja je buduća verzija rječnika, dopunjena od strane čitaoca, prema uputstvima “sadašnjeg pisca ove knjige” Milorada Pavića da se radi o otvorenoj knjizi, koja “i kad se sklopi, može se dopisivati: kao što ima svog negdašnjeg i sadašnjeg leksikografa, može steći u budućnosti nove spisatelje, nastavljače i dopisivače” (Pavić, 2012: 25).

Kao na makroplanu, korišćenje tehnike palimpsesta vidljivo je i na mikroplanu Pavićeve upotrebe jezika. Stil Milorada Pavića ogleda se u jeziku koji je nastao poigravanjem sa riječima i njihovom semantikom. On mijenja ustaljene jezičke sklopove, stvarajući tako nove izraze svojstvene samo njemu, što je jedna od osnovnih osobina njegove poetike. Pisac ostvaruje jezičku igru koristeći postojeće frazeologizme, poslovice i mudrosti kao podtekst novog izraza, ali mijenjajući im formu, istovremeno im i zamagljuje značenje. Pavićevi novonastali izrazi često su legure dva postojeća izraza u srpskom jeziku (‘šut na jeziku i rogat u mislima’), čime se upotreba tehnike palimpsesta vidi i na nivou sintagme. U drugim slučajevima, pisac koristi postojeće izraze samo kao podtekst novog izraza, čime stvara pseudofrezeologizam koji svojom

formom ili ritmom podsjeća na poslovicu, ali je u pitanju izraz koji ne pripada standardnom srpskom jeziku ('i gde duvao i gde srkao').

Pavićeva fantastika se prvenstveno zasniva na fenomenu sna. San se nalazi u središtu njegove proze, bilo da se radi o osnovnom motivu priče ili čak mjestu radnje za njegove likove (kaganov san kao pokretač polemike, motiv princeze Ateh i lovaca na snove). Onirični element je vidljiv i u piščevom pomjerenom načinu korištenja jezika. Bilo da se radi o konstrukcijama legura dvaju izraza ili promijenjenoj formi jednog postojećeg izraza, Pavićevi pseudofrazeologizmi uvijek imaju zamagljeno značenje, a na čitaocu je da to značenje odmagli i otkrije.

Pomijeranje realnih elemenata prema sferi maglovitog, nejasnog, neizvjesnog ima za cilj i unošenje lirskih sredstava u njegovu prozu. Težnja da poetski materijal uvede i u prozu jedna je od osobina po kojoj je Pavićeva poetika prepoznatljiva (Babić, 2000: 32). Piščevi izrazi treba da djeluju čulno na čitaoca, on ih čita kao što bi čitao i san, naknadnim asociranjem pokidanih elemenata, kao poslije buđenja. Pjesnička asocijativnost kao čulni podsticaj, obično rezervisan za poeziju, jedini je način čitanja ovakvih izraza, jer se u suprotnom oni ne bi mogli protumačiti i predstavljali bi izvor nesporazuma.

Uvođenje poetskog materijala i u prozu ogleda se i u korištenju stilskih sredstava. Prema Babiću, stilaska figura koju Pavić najčešće koristi je končeto, sažeto poređenje osobeno za baroknu poeziju, kojim se pronalaze sličnosti između pojava i predmeta koji su naizgled potpuno različiti (*ibid.*: 59). Takozvana Pavićeva "ostrvca" su jezički sklopovi u kojima se nagovještavaju zagonetke, na koje pisac ne nudi eksplicitan odgovor ('godine su prošle kao kornjače'). Ovaj tip izraza su elementi na kojima se u potpunosti ogleda ljepota Pavićevog stila, a time su i njihovi propusti u prevodu najozbiljniji. Kako objašnjava Sava Babić:

Milorad Pavić je, između ostalog, lako prepoznatljiv po tome što duž svakog njegovog dela postoje ostrvca (frazeologizmi, pravi i lažni; poslovice, prave i naizgled prave; mudrosti, prave i one koje su to samo formalno; rečenice, delovi rečenica i slike koje odudaraju od svakodnevne logike života i poprimaju pomereno značenje), jezički sprudovi u kojima čitalac može da uživa, gde se nagoveštavaju zagonetke, ali se tim detaljima ne rešavaju. [...] Nasuprot oveštalim i otrcanim klišejima kojima je čitaocu razjašnjavaan ukupan svet, Pavić se služi drugačijim

sredstvima, ljušturama od nekadašnjih sklopova jezika kojima se naizgled sve objašnjava, mada objašnjenja zapravo nema. Ako ga ima, ono je u čitaocu; autor je ponudio pretpostavke i doveo čitaoca pred rešenje, ako je ono uopšte moguće i ako ima trajniji značaj. (*ibid.*: 33-34)

Aleksandar Jerkov (1992) ukazuje na novu poetiku čitanja kod postmodernističkih pisaca poput Milorada Pavića, u kojoj dolazi do građenja novih odnosa unutar književnog teksta na relaciji autor – junak – čitalac. Nova eksponirana uloga čitaoca zahtijeva njegovo aktivno uključivanje u fiktivni svijet djela kroz proces recepcije i neponovljivosti svakog njegovog čitanja. *Hazarski rečnik* ima onoliko različitih čitanja koliko ima i čitalaca jer je čitalac taj koji odabranim načinom čitanja, odnosno redosljedom čitanja leksikografskih jedinica, odlučuje o formi i fabularnom toku romana.

Čitačeva aktivna uloga ostvaruje se i u konstrukciji sklopova oneobičavanja jezika. Pavićev čitalac ima stvaralačku ulogu, on ne vrši samo selekciju već i mijenja i stvara nove semantičke sisteme (Živković, 2016: 72). Ova karakteristika Pavićeve poetike vidljiva je u načinu na koji pisac gradi takozvana “ostrvca” – čitaocu postavlja zagonetke dajući mu tragove od nekadašnjih sklopova jezika, a na čitaocu je da pronađe rješenje takvog izraza. Čitalac na taj način doživljava zadovoljstvo otkrivanja zagonetke i ovladavanja njenim mogućim značenjima. U igri koju pisac nameće čitaocu, ključno je da za odmagljivanje značenja Pavićevih “ostrvaca” bude odgovoran čitalac, a ne prevodilac, kao što je to slučaj u primjerima italijanskog prevoda izraza ovog tipa, koji su već dopunjeni odgovorima (‘godine su prošle spore kao kornjače’).

Karakteristike Pavićevog književnoumjetničkog stila na jezičkom nivou imaju za cilj istu namjeru kao i korištenje postmodernističkih strategija u stvaranju njegove proze. U stvaranju poslovične igre, u kojoj za izgradnju lažnih poslovice kao podtekst koristi stvarne frazeologizme, prepoznaju se postmodernistički postupci tehnike palimpsesta, u kojima za izgradnju novog teksta pisac koristi motiv pronađenog rukopisa ili u novu priču ugrađuje stvarne historijske podatke. Rezultat koji se dobija izgradnjom fikcionalnog na stvarnoj osnovi je ostvarivanje umjetničke vjerodostojnosti, odnosno onoga što je Kiš nazivao “legitimitetom uverljivosti” (Kiš, 1995: 310-311). Bilo da se radi o lažnim poslovicama, korištenju figure končeta ili piščevim zagonetkama, novonastali izraz ima za osnovu izmijenjen postojeći izraz, koji procesom transformacije kroz Pavićev tekst dobija estetsku vrijednost i postaje umjetnički vjerodostojan.

O kojoj god osobini Pavićevog jedinstvenog izražaja da se radi, čitalac originala ili kritičar mogu propustiti neke od tih karakteristika a da djelo ne bude oštećeno. Prevodilac nema taj luksuz, njemu mora biti jasan svaki izraz, jer je potrebno da ga realizuje na drugom jeziku sa svim njegovim pojedinostima. Prilagođavanje i dopunjavanje Pavićeve jezičke igre novom čitaocu, u cilju olakšavanja čitanja, može samo da ošteti original, čime se na strani jezika u cjelini ne prenosi Pavićev književnomjetnički stil.

3.3.2. Izrazi nosioci osnovnih osobina Pavićevog stila

Komparativna analiza originala i prevoda na italijanski jezik odabranih elemenata Pavićevog stila prvenstveno se fokusira na tri problematične grupe primjera: primjere Pavićeve jezičke igre koji su prevedeni običnim, nestilizovanim izrazima, primjere Pavićeve jezičke igre koji su prevedeni postojećim poslovicama ili frazeologizmima i primjere Pavićevih “ostrvaca” koji su u prevodu dopunjeni odgovorima. Analiza će pokazati da se u sve tri grupe primjera metodom indirektnog prevoda gube sve osobenosti piščevog stilskog potpisa, a kao uspješno rješenje nudi se korištenje metoda direktnog prevoda, što se i vidi iz četvrte grupe primjera, u kojima prevoditeljka koristi ovaj metod.

Prva problematična grupa primjera su slučajevi u kojima Pavićevi pseudofrazeologizmi bivaju prevedeni nestilizovanim izrazima u italijanskom jeziku:

On od najranijeg detinjstva ne spava noću kao sav okati svet, nego samo danju, a kad je okrenuo kosu i dao dan za noć, niko ne ume kazati. (Pavić, 2012: 37)

Fin dall'infanzia Branković non dorme come tutti di notte, ma soltanto di giorno, e nessuno sa dire quando accadde che sostituì il giorno alla notte. (Pavić, 1988: 31)

Kao što je već napomenuto u prethodnom odjeljku, za konstrukciju novog izmišljenog izraza, Pavić koristi postojeće izraze, ali samo kao podtekst, njegovo značenje nije površinski vidljivo. Neki od primjera ovakvih izraza, gdje je Pavićeva poslovična igra prevedena bez pomenutih karakteristika su:

- da obere mrs > *perché s'impregnasse d'olio* ('da se natopi uljem');
- kad je okrenuo kosu i dao dan za noć > *sostituì il giorno alla notte* ('zamijenio je dan za noć');
- kao sav okati svet > *come tutti* ('kao svi');
- ne ume da stavi tačku na razgovor > *non sa concludere una conversazione* ('ne umije da završi razgovor');
- noću ga sisala Mora > *di notte riceveva la visita di una strega* ('noću ga je posjećivala vještica');
- plakala u potocima > *pianse tanto* ('mnogo plakala');
- razlika im ne kviri san > *la diversità non li turba* ('razlika ih ne muči');
- i gde duvao i gde srkao > *ovunque andasse* ('gdje god išao');
- gde seo – gde ustao > *ovunque capitava* ('gdje god se našao');
- sekao im je kese > *rubava i portafogli* ('krao novčanike');
- sedeći na petama > *standosene accovacciato* ('bivajući šćućuren');
- sa žednim zanimanjem > *con profondo interesse* ('sa dubokim zanimanjem');
- ukvara stomaka > *mal di stomaco* ('stomačna bol');
- žilave noge > *le varici* ('proširene vene');
- svi putevi vode u Palestinu > *ci sono molte strade per entrare in Palestina* ('postoje mnogi putevi za ulazak u Palestinu');
- jer se u tuđu svirajku ne duva > *perché non è possibile suonare il piffero di un altro* ('jer nije moguće svirati tuđu frulu');

- ko sit ko gladan > *qualcuno si sazia e qualcuno resta affamato* ('neko se zasiti, a neko ostaje gladan');
- turio je brigu pod glavu > *senza pensarci troppo* ('bez previše razmišljanja');
- ko uzme zalogaj u usta neće moći da kaže svoje ime, ko kaže svoje ime zagorčaće zalogaj u ustima > *se accetterai il pane che ti sarà offerto, non dovrai pronunciare il tuo nome, se vorrai pronunciarlo ugualmente, quel pane ti diventerà amaro* ('ako prihvatiš ponuđeni hljeb, nećeš morati da izgovoriš svoje ime, ako svakako budeš htio da ga izgovoriš, taj hljeb će ti se zagorčati');
- mrsim o tuđem a postim o svom kruhu > *mangiare non il mio pane, ma quello altrui* ('ne jedem svoj već tuđi kruh');
- napeto je i kad Isak nije > *ce l'ha dritto anche quando Isaak nemmeno ci pensa* (prav mu je i kad Isak na to ni ne pomišlja');
- njegovi zubi imali su tačnu sliku o mojim kostima > *la struttura delle mie ossa non era un segreto per i suoi denti* ('struktura mojih kostiju nije bila tajna za njegove zube');
- žile slanoga vazduha > *le correnti d'aria pregna di sale* ('naleti vazduha punog soli').¹³²

Prevoditeljka bira da prilagodi Pavićev izraz čak i u slučajevima izraza koji ne predstavljaju poseban problem, jer odgovarajući ekvivalent postoji i u italijanskom jeziku: plakala "u potocima" postoji i u italijanskom jeziku - *a fiotti, a ondate*; biti "žedan" nečega u figurativnom značenju se koristi i u italijanskom jeziku - *assetato di sapere, assetato di potere, assetato di sangue* ('žedan znanja', 'žedan moći', 'žedan krvi'); "kvariti san" postoji i u italijanskom jeziku u istom prenesenom značenju kao i u srpskom, mučiti, brinuti – *guastare il sonno*. Prema tome, svaki od navedenih izraza se mogao prevesti doslovno: plakala u potocima > *pianse a fiotti*, sa žednim zanimanjem > *assetato d'interesse*, razlika im ne kviri san > *la diversità non li guasta il sonno*. Prevoditeljka bira da ove izraze prevede slobodno, koristeći

---

¹³² *Dizionario dei Chazari: Romanzo Lessico* (Pavić, 1988: 15; 31; 32; 34; 37; 50; 85; 109; 158; 159; 211; 219; 178; 228; 210; 229; 232; 263; 273).

nestilizovana rješenja, vjerujući da bi doslovno preveden izraz bio nejasan italijanskom čitaocu, ali upravo kao takav i treba da bude prenesen, jer i originalan izraz za srpskog čitaoca ima zamagljeno značenje.

U svojoj studiji o analitici prevođenja, Berman proučava sisteme deformacije teksta do kojih dolazi prilikom književnog prevođenja. Pritom navodi dvanaest tendencija ili sila koje uzrokuju udaljavanje prevoda od njegovog osnovnog cilja (Berman, 2004: 288). Osmatendencija identifikuje pojavu narušavanja skrivenog sloja značenja teksta (*destruction of underlying networks of signification*). Berman naglašava da književno djelo sadrži skrivenu dimenziju, tzv. mrežu značenja, koja se krije ispod površine teksta (*ibid.*: 292). Podtekst je prostor u kojem se kriju odgovori te na istom mjestu i u prevodu treba da ostanu pohranjeni. Kada Pavić kaže da “svi putevi vode u Palestinu”, jasno je da njegov prosječan čitalac, a naročito prevodilac kao prvi čitalac, može u ovako formiranom izrazu da prepozna drugi izraz koji se krije ispod površine, a koji se odnosi na Rim. Prema tome, prevodilački postupak treba da se kreće u istom smjeru u kojem se kretao i spisateljski postupak – ekvivalentnom postojećem italijanskom frazeologizmu¹³³ *tutte le strade portano a Roma* (‘svi putevi vode u Rim’) treba da se suptilnom promjenom forme zamagli značenje - *tutte le strade portano in Palestina* (‘svi putevi vode u Palestinu’). Na taj način, novodobijeni izraz i za italijanskog čitaoca krije značenje ispod površine, na mjestu na kojem ga je pisac i pohranio.

Proces narušavanja skrivenog sloja značenja teksta vidljiv je i u prevoditeljkinom izboru metoda indirektnog prevoda izraza “sekao im je kese”, koji ona prevodi kao “krao im je novčanike” (*rubava i portafogli*). Mreža značenja sakrivena ispod površine teksta u ovom slučaju je etimologija izraza koja u svojoj formi krije i istoriju njegovog nastanka. U vremenu kada je sav novac još uvijek bio kovan, lična sredstva su se prenosila u kožnim vrećicama zavezanim za pojas, gdje su lopovi koristili gužve u gradovima da u prolazu odrežu prolazniku kesu sa pojasa i tako prisvoje njihovu svojinu. Kao što ni način prenošenja novca nije bio vezan samo za srpsko govorno područje, tako ni pojava pojedinaca koji su za lične potrebe koristili navedenu situaciju nije strana ni savremenom italijanskom jeziku. Tome u prilog govori i

---

¹³³ Za frazeologizme i poslovice savremenog italijanskog jezika konsultovani su rječnici: *Dizionario dei modi di dire della lingua italiana* (Quartu & Rossi, 2012), *Dizionario dei modi di dire* (Pittàno, 2009) i *Dizionario dei proverbi italiani* (Lapucci, 2007), podaci u literaturi.

činjenica da u oba jezika postoje identične složenice koje označavaju ovu vrstu lopova – secikesa, odnosno *tagliaborse*, što znači da je izraz “sekao im je kese” mogao biti preveden kao *tagliava le loro borse*, čime bi se i u prevodu zadržali svi elementi originalnog izraza. Zaključak koji proizilazi iz navedenog je da je i u ovom slučaju jedini izbor koji ne uzrokuje udaljavanje prevoda od njegovog osnovnog cilja metod direktnog prevoda.

Pavićevo uvođenje poetskih sredstava u prozu vidljivo je i u načinu na koji oblikuje svoje pseudofrazeologizme. Pisac gradi novi izraz koristeći postojeći frazeologizam, kome zamagljuje značenje, ali da bi veza novonastalog i postojećeg izraza ostala vidljiva, on najčešće zadržava kratku i ritmičnu formu poslovice. Iako je ritmičnost teksta vidljivija i za prevod izazovnija kada se radi o poeziji ili o drami, roman ne predstavlja manje ritmičnu formu od poezije. Ritmičnost romana se doduše ogleda u njegovoj cjelosti, a ona se postiže korištenjem znakova interpunkcije. Kod pisaca poput Pavića, koji poetske elemente uvode u prozu i na mikronivou teksta, na nivou sintagme ili pojedinačnog izraza, ritmičnost izraza treba da se posmatra kao ritmičnost stiha. Ova osobina Pavićevog izraza posebno je vidljiva u njegovim lažnim poslovicama, koje gube sve osobine Pavićeve poetike kada se prevode slobodno, bez stilskih karakteristika njihove forme.

U petoj i šestoj tendenciji koje uzrokuju udaljavanje prevoda od njegovog osnovnog cilja, Berman se bavi problemom kvalitativnog i kvantitativnog osiromašenja teksta (*qualitative impoverishment*, *quantitative impoverishment*). Kvalitativna tendencija se u osnovi bavi problemom prevoda termina, izraza i figura koji u jeziku dolaska gube svoje zvučno ili slikovito bogatstvo (*iconic richness*). Izraz je slikovit kada, u odnosu na svog referenta, stvara određenu sliku, omogućavajući percepciju sličnosti (Berman, 2004: 291). Dakle, Pavićevi izrazi poput “i gde duvao i gde srkao” > *ovunque andasse* (‘gdje god išao’) i “gde seo – gde ustao” > *ovunque capitava* (‘gdje god se našao’) u prevodu gube na kvalitetu jer se slika koja se stvara u čitaocu originala ne stvara i u čitaocu prevoda.

Kvantitativno osiromašenje teksta podrazumijeva situacije leksičkog uvećanja teksta u nedostatku ekvivalentnih termina u jeziku polaska i jeziku dolaska. Paradoksalno, leksičko uvećanje teksta u prevodu predstavlja leksički gubitak u odnosu na original. Prevod koji se ovim procesom dobija je ujedno siromašniji i duži (*ibid.*: 292). Primjer kvantitativnog osiromašenja

teksta su Pavićevi pseudofrazeologizmi koji u prevodu nisu sačuvali konciznu i ritmičnu formu poslovice – “ko sit ko gladan” je prevedeno kao “neko se zasiti, a neko ostaje gladan” (*qualcuno si sazia e qualcuno resta affamato*), gdje je originalni izraz osiromašen naknadnim leksičkim bogaćenjem.

Druga problematična grupa primjera su slučajevi u kojima prevoditeljka bira da prevede Pavićeve izmišljene izraze postojećim frazeologizmima u savremenom italijanskom jeziku. Zanimljivi su primjeri propusta u izrazima koji kod Pavića samo zvuče kao ustaljeni idiomatski izrazi srpskog jezika, namjerno su postavljeni kao neobični, a koje prevoditeljka “ispravlja”, prevodi ih postojećim izrazima ili poslovicama:

- on je čovek od mnogo ruku > *è un uomo dalle mille risorse* (‘on je snalažljiv čovjek’);
- govna na strah smrde > *un cagasotto* (‘kukavica’);
- šut na jeziku i rogat u mislima > *sulla lingua il miele e nei pensieri il fiele* (‘na jeziku med, a u mislima žuč’, u značenju jedno misli, drugo govori).¹³⁴

Brojni su slučajevi primjera u kojima Pavićevi prevodioci njegove lažne, fingirane poslovice prevode postojećim poslovicama u datom jeziku. U svojoj analizi mađarskih prevoda Pavićeve proze, Sava Babić (2000) izdvaja primjere piščevih fingiranih poslovice, odnosno formula koje liče na poslovičke mudrosti a čiji je tvorac sam autor, koje prevodioci zamjenjuju postojećim mađarskim narodnim poslovicama. Primjer koji Babić izdvaja je izraz “šapat nikad ne prolazi uzalud” > *nem zörög a haraszt, ha a szél nem fújja* (‘ne šuška suvo lišće ako vetar ne duva’), što bi predstavljalo odgovarajući ekvivalent prevoda da je i originalni izraz narodna poslovica srpskoga jezika (Babić, 2000: 36). Prvi korak u prevodilačkom postupku koji Babić preporučuje u ovakvim slučajevima je otkrivanje skrivenih slojeva originalnog Pavićevog izraza, odnosno pronalaženje izraza koji stoji u korijenu fingirane poslovice (što je u slučaju primjera koji on navodi izraz “ne govori svet badava”). Prevodilac mora da prepozna “lažnost” takvog izraza te da ga prevede u istom stilu. U primjerima gdje se ni u originalu ne radi o pravoj posloviци, najbolji postupak bi bio korištenje metoda direktnog prevoda, te naknadna stilizacija izraza, da bi on samo ličio na ustaljeni jezički sklop (*ibid.*: 36-37).

---

¹³⁴ *Dizionario dei Chazari: Romanzo Lessico* (Pavić, 1988: 31; 48; 228).

U slučaju gore navedenih izraza italijanskog prevoda, doslovan prevod izraza “govna na strah smrde” bi bio u potpunosti funkcionalan (*merda puzza di paura*) jer izraz koji stoji u korijenu Pavićeve poslovice postoji u oba jezika¹³⁵, kao i konotacija na koju oni upućuju – onaj koji se boji je onaj koji je izvršio nuždu obučen. Prevodiocu treba da bude jasan proces kojim je pisac došao do željenog izraza, te da ako već nije u mogućnosti da na drugi jezik prenese vjeran izraz, onda treba da bude što vjerniji procesu njegovog nastanka.

U primjeru “šut na jeziku i rogat u mislima”, Pavić spaja formu i sadržaj dva različita frazeologizma srpskog jezika¹³⁶ – “jedno misli, drugo govori” i “šut s rogatim ne može”. Srpskom čitaocu je značenje lažne poslovice jasno, a može i da zaključi da je izraz na neki način stilizovan, da mu je forma donekle izmijenjena. Za razliku od čitaoca, koji ne mora da vrši dublju i sistematičnu analizu izraza da bi došao do njegovog značenja, jer mu je ono jasno samom čulnom percepcijom, prevodilac nema tu privilegiju. Ako je Pavić oblikovao fingiranu poslovicu stapajući dva postojeća frazeologizma srpskog jezika, prevodilac treba da prati isti taj proces da bi došao do adekvatnog italijanskog izraza. Prema tome, naknadna stilizacija poslovice *sulla lingua il miele e nei pensieri il fiele* (‘na jeziku med, a u mislima žuč’) mogla se izvršiti njenim stapanjem sa bilo kojom drugom poslovicom srodnog značenja a različite forme, poput poslovice *altro pensa, altro dice* (‘jedno misli, drugo govori’), što bi rezultiralo izrazom *dice il miele, pensa il fiele* (‘govori med, misli žuč’). U ovom obliku, fingirana poslovica u prevodu bi izazvala istu čulnu percepciju u italijanskom čitaocu koju je originalni izraz izazvao u srpskom čitaocu.

Druga Bermanova tendencija se odnosi na dodatno pojašnjavanje (*clarification*), pojavu kada prevod, za razliku od originalnog teksta koji može biti neodređen, teži nametanju određenosti. Berman naglašava da je dodatno objašnjavanje u nekoj mjeri prisutno u svim prevodima, ali da ono može da predstavlja negativan činilac kada se prevodom objašnjava ono što u originalu ne treba da bude pojašnjeno (Berman, 2004: 289). Dodatno pojašnjavanje dovodi do proširivanja teksta (*expansion*), pojave koja “odmotava” elemente koji su u originalu

---

¹³⁵ *cagasotto* ili *cacasotto* – familijarno “kukavica” (Klajn, 2011), ali je u pitanju složenica nastala spajanjem riječi *cacarsi* (ukakiti se) i *sotto* (na sebe) (Gabrielli, 2008), u značenju “unerediti se”.

¹³⁶ Za frazeologizme i poslovice savremenog srpskog jezika konsultovani su rječnici: *Frazeološki rečnik srpskog jezika* (Otašević, 2012) i *Rečnik srpskoga jezika* (Vujanić i dr., 2007), podaci u literaturi.

“zamotani”, čime tekst čini jasnijim, ali u isto vrijeme zatamnjuje sopstveni način jasnoće originala (*ibid.*: 290). Propusti u prevodu u kojima je prisutan negativan uticaj dodatnog objašnjavanja i proširivanja teksta vidljivi su u trećoj problematičnoj grupi primjera, takozvanim Pavićevićevim “ostrvcima”. U pitanju su jezički sklopovi u kojima pisac nagovještava zagonetke, ne nudeći na njih odgovor, a koji su u prevodu dopunjeni odgovorima:

- njihove posede ptica preleteti ne može > *i loro terreni talmente estesi che un uccello non riesce a sorvolarli* (‘njihovi posjedi, toliko prostrani da ih ptica ne može preletjeti’);
- prošle su godine kao kornjače > *gli anni passarono lenti come tartarughe* (‘prošle su godine spore kao kornjače’);
- tako da su joj se mravi uz suze mogli popeti do lica > *le formiche poterono arrampicarsi sul suo viso nuotando nelle lacrime* (‘mravi su joj se mogli popeti do lica plivajući uz suze’);
- njoj su uvek tri petka do večere > *come se passassero sempre tre venerdì fino alla cena* (‘kao da uvijek prođu tri petka do večere’);
- davno prošlo kao vrbov vetar > *passata come il vento che sfiorava i salici* (‘prošlo kao vjetar koji dodiruje vrbe’);
- šibali repom sami sebe po očima > *dalle code talmente lunghe che con esse si frustavano gli occhi* (‘repova toliko dugih da su njima šibali sami sebe po očima’);
- čorbastih očiju > *con gli occhi liquidi come una minestra* (‘očiju tečnih kao čorba’);
- od crnih ka belim fratrima > *dal monastero francescano a quello domenicano* (‘od franjevačkog do dominikanskog manastrira’);
- u onim sobama čije se kvake kače za rukave > *in quelle stanze in cui è così facile restare impigliati con i polsini nelle maniglie* (‘u onim sobama u kojima je tako lako ostati zakačen rukavom za kvaku’);

- oka ko jaje > *dall'occhio grande come un uovo* ('oka velikog poput jajeta');
- kao kad se od kola ne čuje put > *come l'eco della strada, soffocata dal rumore di una carrozza* ('kao eho ulice, prigušen bukom kola');
- beduinske sandale koje ostavljaju otisak kopita > *sandali da beduino (dall'orma simile a quella degli zoccoli d'un animale)* ('beduinske sandale sličnog otiska poput onog od kopita neke životinje');
- još hranljivo od sinoćnog sna ptice > *ancora nutriente perché l'uccello aveva dormito bene il giorno prima* ('još hranljivo jer je ptica dobro spavala prethodnog dana');
- rađali su se za dvadeset dana > *nascevano dopo venti giorni di gravidanza* ('rađali su se poslije dvadeset dana trudnoće');
- smrt je prezimenjak snu > *la morte è una specie di cognome del sogno* ('smrt je neka vrsta prezimena sna');
- vetar koji pleće kike od pruća vrbama > *un vento che annodava i rami dei salici* ('vjetar koji je mrsio grane vrbama');
- ima lepu kosu što ujeda njegove fotografisane uši > *aveva bei capelli riccioluti che in quelle foto gli mordevano le orecchie* ('imao je lijepu kovrdžavu kosu koja mu je na tim fotografijama ujedala uši').¹³⁷

Proučavajući tipologije stilskih promjena na nivou mikrotilistike teksta do kojih dolazi u procesu prevođenja, Anton Popović¹³⁸ izdvaja četiri moguće pozicije koje prevodilac zauzima u svom radu a koje se odnose na neophodne i individualne izbore. Prema Popovićevoj tipologiji stilskih promjena, navedeni primjeri iz *Hazarskog rečnika* predstavljaju treću, takozvanu negativnu promjenu (*cambiamento negativo*), koja podrazumijeva pojednostavljivanje ekspresivnih osobnosti prototeksta i siromašenje njegovog stila (Popović, 2006: 84).

¹³⁷ *Dizionario dei Chazari: Romanzo Lessico* (Pavić, 1988: 29; 30; 37; 90; 91; 113; 164; 188; 230; 254; 177; 156; 131; 126; 107; 202; 237).

¹³⁸ Anton Popović (1933-1984), slovački lingvista i teoretičar prevođenja.

Prevoditeljka je imala na raspolaganju ekspresivna sredstva da u metatekstu proizvede izraz vjeran prototekstu, ali se svjesno na to oglušila i prevod dodatno proširila pojašnjavanjem. Pored same štete koja se ovakvim prevodilačkim postupkom nanosi književnoumjetničkom stilu pisca, dodatno pojašnjavanje se u navedenim Pavićevim primjerima čini i poprilično nepotrebno. U izrazu “prošle su godine kao kornjače”, i srpskom i italijanskom čitaocu je jasno da su godine mogle samo prolaziti sporo, jer je kornjača univerzalni simbol sporosti, a tome u prilog ide i činjenica da u italijanskom jeziku postoji i izreka “Biti spor kao kornjača” (*Essere lento come una tartaruga*). Prema tome, prevesti navedeni izraz kao “prošle su godine spore kao kornjače” (*gli anni passarono lenti come tartarughe*) ne samo da je nepotrebno već je i redundantno.

U svom priručniku o teoriji prevođenja¹³⁹, Piter Njumark se između ostalog bavi i problemom prevođenja metafora. Pod metaforom Njumark podrazumijeva svaku vrstu figurativnog izražavanja i razlikuje šest tipova metafore – mrtve metafore, klišeje, standardne i adaptirane metafore, metaforički neologizam i originalne metafore. Autor preporučuje da se originalne metafore, one koje je stvorio pisac, prevode doslovno, bez obzira na to da li metafora upućuje na univerzalne, kulturne ili subjektivne slike. Razlozi koje navodi za potrebu doslovnog prevođenja originalnih metafora su ti da ovakvi izrazi oslikavaju srž piščeve poruke, njegovu ličnost i njegov stav prema životu, one su uvijek izvor bogaćenja dolaznog jezika te se “čitaoci svake verzije suočavaju sa praktično istim poteškoćama interpretacije”¹⁴⁰ (Newmark, 1988: 112).

U gore navedenim Pavićevim izrazima, tehnika doslovnog prevoda donijela bi potpuno poklapanje prototeksta i metateksta, ništa od originala ne bi bilo izgubljeno, a pred italijanskog čitaoca bi bile postavljene zagonetke iste “težine” kao i one koje je rješavao srpski čitalac: njihove posede ptica preleteti ne može > *i loro terreni un uccello non riesce a sorvolare*; tako da su joj se mravi uz suze mogli popeti do lica > *le formiche poterono arrampicarsi sul suo viso nelle lacrime*; njoj su uvek tri petka do večere > *sono sempre tre venerdì fino alla cena*; davno prošlo kao vrbov vetar > *passata come il vento dei salici*; šibali repom sami sebe po očima > *dalle code con le quali si frustavano gli occhi*; itd.

---

¹³⁹ *A Textbook of Translation* (Newmark, 1988), podaci u literaturi.

¹⁴⁰ “[...] the readers of each version are faced with virtually the same difficulties of interpretation.”

Pozivajući se na rad En Klusenaar¹⁴¹, Suzan Basnet Megvajer ističe mišljenje autorke da prevodilac u svom procesu rada ne treba da odlučuje na osnovu uopštenih pravila o tome koje elemente prototeksta da prenese u metatekst, već treba da vodi računa o svakoj pojedinačnoj jezičkoj strukturi, bez obzira na to da li se radi o poetskom ili proznom djelu. Autorkini stavovi opisuju strukturalistički pristup prevođenju književnog djela, koji svaki tekst posmatra kao skup integrirajućih sistema koji djeluju unutar drugog skupa sistema (Bassnett-Mcguire, 1993: 108). Prema Megvajerovoj, strukturalizacija proznog teksta nikada nije linearna, kao što se to čini zbog podjele na poglavlja. Ako prevodilac tretira sintagmu, rečenicu ili pasus kao jedinicu koja nije povezana sa djelom u cjelini, rizikuje da proizvede tekst u kojem je preveden samo njegov sadržaj, na štetu ostalih stilskih elemenata. Svaki tekst se sastoji od serije povezanih sistema, od kojih svaki vrši neku određenu funkciju u odnosu na cjelinu. Zadatak prevodioca je da prepozna i razumije ove funkcije te da prema njima odredi i tehnike koje će u prevodu koristiti (*ibid.*: 146).

Već je u prethodnom odjeljku naglašeno da Pavićeva poetika počiva na principu sna. Piščev književnoumjetnički izraz pomjeren ka irealnom ogleda se u jeziku koji odstupa od “normalnog” korištenja jezika, njegova forma je promijenjena, a značenje je zamagljeno. Pavić se u *Hazarskom rečniku* “potpuno oslobodio fabuliranja i posvetio pažnju slobodnostojećim pojedinostima, čulnim ciglicama, snovima, pojedinim književnim likovima s kojima nema čitalačke identifikacije” (Babić, 2000: 69). Potpuno je pogrešno za prevođenje Pavićevih prozних tekstova usvojiti prevodilački pristup kojim se najveća pažnja posvećuje narativnom toku i glavni fokus stoji na sadržaju djela, jer ni sam pisac u glavni plan ne postavlja njegovu fabulu. Osnovna funkcija teksta za pisca se ogleda u jezičkim sistemima iz kojih je sačinjeno djelo u cjelini, odnosno u sintagmama koje čine “slobodnostojeće pojedinosti” teksta. Prema tome, prevodilac treba da prepozna integrirajući sistem Pavićevog teksta, da prepozna njegovu funkciju te da njegove “čulne ciglice” tretira kao osnovnu građevinsku jedinicu od koje je tekst sačinjen i u kojoj se ogleda piščeva poetika. Prevodiočeva odluka o tome koji elementi prototeksta treba da imaju prednost prilikom prenosa u metatekst u ovom slučaju je jasna – potrebno je voditi računa o svakoj pojedinačnoj Pavićevoj jezičkoj strukturi jer se u tim elementima krije poetska vrijednost teksta u cjelini.

---

¹⁴¹ *Introduction to Literary Stylistics* (Clusenaar, 1976), podaci u literaturi.

Česti su slučajevi u kojima Pavićevi prevodioci počinju proces prenošenja njegovih prozних djela na druge jezike a da prije toga nisu raščlanili tekst na njegove integrirajuće sisteme niti odredili funkciju i prioritet svakog od tih sistema. Posljedice do kojih dovodi ovakav pristup su nerazumijevanje piščevog odnosa prema djelu, nerazumijevanje namjene teksta koju mu je pisac odredio, a često i doslovno nerazumijevanje značenja pojedinih izraza, što može samo da rezultira ozbiljnim greškama u prevodu. Propusti ovog tipa prisutni su i u italijanskom prevodu *Hazarskog rečnika*:

- kao što od sna ostaje samo pesak očiju > *così come dei sogni resta solo, per gli occhi, la sabbia* ('kao što od snova ostaje samo pijesak za oči');
- kagan [...] noseći sveću čiji plamen miriše i dršće od njegove strasti > *kagan [...] avanzando con una candela la cui fiamma profuma e trema di passione* ('kagan ulazeći sa svijećom čiji plamen miriše i dršće od strasti');
- senka hazarskih planina u junu pada 12 dana daleko u Sarmatiju > *il 12° giorno del mese di giugno l'ombra delle montagne chazare cade nel cuore della Sarmatia* ('dvanaestog dana mjeseca juna sjenka hazarskih planina pada u srce Sarmatije');
- plemena koja bičuju vetar, kojima na glavi mesto kose raste trava > *le tribù flagellate dal vento, che invece dei capelli portano in testa erba* ('plemena koja bičuje vetar, koja umjesto kose nose na glavi travu');
- koji su [...] nosili zimi ptice u košulji da ih greju > *che d'inverno portavano gli uccelli nella camicia per riscaldarsi* ('koji su zimi nosili ptice u košulji da bi se zagrijali');
- ostavljao je otisak dva lica > *lasciava l'impronta di due guance* ('ostavljao je otisak dva obraza');
- i duša ima kostur – a to su sećanja > *anche l'anima ha uno scheletro ed esso è fatto di sogni* ('i duša ima kostur i on je sačinjen od snova');
- O starostima reči > *Sulle passioni delle parole* ('o strastima riječi');

- plave oči > *gli occhi acerbi* ('opore oči');

- kao da mu smakoše šubaru s glave koja je već bila mrtva > *come se qualcuno gli avesse strappato via dalla testa un berretto di pelliccia. Era già morto* ('kao da mu je neko skinuo s glave šubaru. Bio je već mrtav');

- beše rodila brzu kćer > *aveva partorito in fretta una figlia* ('brzo je rodila kćer').¹⁴²

Greške u primjerima "i duša ima kostur – a to su sećanja" > *anche l'anima ha uno scheletro ed esso è fatto di sogni* ('i duša ima kostur i on je sačinjen od snova') i "O starostima reči" > *Sulle passioni delle parole* ('o strastima riječi') ne predstavljaju ozbiljna ogrešenja o pisca jer su u pitanju greške koje su najvjerojatnije nastale pogrešnim iščitavanjem – "sećanja" su pogrešno pročitana kao "snovi", a "starosti" kao "strasti". Greške ovog tipa se mogu naći u većini objavljenih književnih prevoda. Prevodilac svoju pažnju usmjerava na izazovnije izraze, one za čiji prevod treba da duže traga za rješenjem, tako da jednostavnijim izrazima posvećuje manje vremena i u žurbi ih pogrešno iščitava.

Problem predstavljaju ogrešenja u izrazima gdje prevodilac nije posvetio dovoljno vremena njihovoj analizi i razumijevanju piščeve namjere ili ih namjerno ispravlja i prevodi onako kako on misli da bi trebalo da glase. U greškama koje nastaju usljed ovakvog prevodilačkog postupka, primjetni su ozbiljni propusti jer se u njima neutralizuje i gubi piščev stil. U primjeru "koji su [...] nosili zimi ptice u košulji da ih greju", ni u originalnom izrazu sintaksički nije naglašeno tačno značenje izraza, odnosno ko koga grije. Ako bi prevodilac prije samog prenošenja izraza na strani jezik zastao da izraz prvo analizira, mogao bi doći do zaključka da je logičnije da su ljudi u košuljama nosili ptice da bi pticama bilo toplije, jer je teško da ptica u njedrima može da proizvede neku količinu toplote da bi ugrijala osobu koja je nosi. Pavićeva prevoditeljka ovaj izraz tumači suprotno i prevodi ga kao "koji su zimi nosili ptice u košulji da bi se zagrijali" (*che d'inverno portavano gli uccelli nella camicia per riscaldarsi*), dakle, ptica je ta koja grije osobu, a ne osoba pticu.

Isti slučaj propusta vidimo i u primjeru "kagan [...] noseći sveću čiji plamen miriše i dršće od njegove strasti > *kagan [...] avanzando con una candela la cui fiamma profuma e trema*

---

¹⁴² *Dizionario dei Chazari: Romanzo Lessico* (Pavić, 1988: 15; 55; 56; 58; 70; 79; 90; 172; 173; 203; 219).

di passione ('kagan ulazeći sa svijećom čiji plamen miriše i dršće od strasti'), gdje se izostavljanjem prisvojnog pridjeva "njegove", iz prevoda zaključuje da nije u pitanju kaganova strast već strast plamena svijeće. Kada Pavić kaže da "senka hazarskih planina u junu pada 12 dana daleko u Sarmatiju", "12 dana" označava mjeru za površinu, u značenju 12 dana hoda. Prevoditeljka ovaj izraz pogrešno tumači i prevodi "dvanaestog dana mjeseca juna" (*il 12° giorno del mese di giugno*), što u tom slučaju označava jednostavo period u godini, bez ikakvih specifičnosti Pavićevog stila.

Na isti način, prisutne greške neutralizuju piščev stil i u primjeru "plemena koja bičuju vetar, kojima na glavi mesto kose raste trava" > *le tribù flagellate dal vento, che invece dei capelli portano in testa erba* ('plemena koja bičuje vetar, koja umjesto kose nose na glavi travu'). U prvom dijelu izraza, Pavić opisuje plemena koja udaraju bičem i u prazno, naglašavajući tako njihov zastrašujući momenat, što se umnogome razlikuje od značenja izraza u prevodu – plemena koja bičuje vetar, koja su izložena vjetru, odnosno borave u vjetrovitim područjima. U drugom dijelu izraza, prevoditeljka dio "raste trava" mijenja sa "nose travu", kao da su predstavnici plemena busenje počupane trave stavili sebi na glavu, čime se gubi Pavićev onirični momenat, a izraz se pomijera od iracionalnog ka racionalnom.

Kako tvrdi Sava Babić, ovakav tip ispravljanja Pavića je vrlo čest kod prevodilaca čiji jezik dolaska pripada nekoj od kultura "koje su navikle na realističku književnost, pa prevodioci ili nisu dorasli individualnom jeziku pisca, ili svuda vide logiku imitiranja života, mimetičnost, a ne igru (Babić, 2000: 61). Greška ovog tipa prisutna je u primjeru "ostavljao je otisak dva lica", što Ničija prevodi kao "ostavljao je otisak dva obraza" (*lasciava l'impronta di due guance*). Značenje prevoda i originala se razlikuje jer dva obraza čine jedno lice.

Isti tip propusta u kojem prevodilac ispravljajući pisca u prevodu ostvaruje potpuno drugačije značenje od onog koje izražava original javlja se i primjeru "kao da mu smakoše šubaru s glave koja je već bila mrtva". Ničija ovaj izraz prevodi kao "kao da mu je neko skinuo s glave šubaru. Bio je već mrtav" (*come se qualcuno gli avesse strappato via dalla testa un berretto di pelliccia. Era già morto*). Dakle, informacija koju pruža original nije ista kao ona koju pruža prevod – šubara je ta koja je bila mrtva, a ne osoba koja je nosi.

U nekim primjerima prisutno je ispravljanje pisca prevodom u kojem novodobijeni izraz sam po sebi nema značenje. Kada Pavić kaže “kao što od sna ostaje samo pesak očiju”, sintagma “pesak očiju” može da označava krmelje, kao jedini trag da je osoba spavala, značenje koje original ne prenosi - *così come dei sogni resta solo, per gli occhi, la sabbia* (‘kao što od snova ostaje samo pijesak za oči’). Kao i u ostalim gore navedenim primjerima, i u ovom slučaju se izborom metoda direktnog prevoda mogao izbjeću gubitak originalnog značenja - *così come dei sogni resta solo la sabbia degli occhi* (‘kao što od snova ostaje samo pijesak očiju’).

Pored samih grešaka u prevodu nastalih prevodiočevim nerazumijevanjem piščevog odnosa prema tekstu, njegove funkcije ili značenja pojedinih izraza, značajno je primijetiti i dijelove *Hazarskog rečnika* koji su u italijanskom prevodu izostavljeni:

- vetrovi na kojima raste trava > / (izostavljeno);
- u trenucima strasti ja i ne postojim više, nisam ja nego ona > / (izostavljeno);
- popljuvanim šipkom od prstiju > / (izostavljeno);
- u kući gde su sobe uvek bile pune ogara bržih da kolju no da jedu > / (izostavljeno);
- javljale su se pukotine u vremenu > / (izostavljeno);
- slali na njih tenčomorice i subotare > / (izostavljeno);
- nosio je plitke oči > / (izostavljeno);
- na četvrtkovištu > / (izostavljeno);
- ostrigla je i zakopala kosu i ne zna se šta je s njom potom bilo > / (izostavljeno);
- koja liči na ljudsku laž > / (izostavljeno).¹⁴³

Izostavljanje ili propuštanje dijelova prototeksta (*omission*) tehnika je metoda indirektnog prevoda koja se opravdano koristi kada u jeziku metateksta ne postoji alternativno

---

¹⁴³ *Ibid.*: 9; 27; 34; 36; 37; 49; 107; 109; 142; 217; 219.

rješenje za problematični izraz ili ako je izostavljeni detalj jasan iz konteksta, odnosno ako korištenjem ove tehnike ne ostaju neprevedeni važni dijelovi prototeksta. Generalizacija prevoda (*generalizing translation*) do koje dolazi korištenjem tehnike izostavljanja nije prihvatljiva u slučajevima kada propušteni dijelovi čine važan element prototeksta, izostavljeni detalj nije nadoknađen na drugom mjestu u metatekstu i ne može se razumijeti iz konteksta ili ako u jeziku prevoda postoje alternativna rješenja koja bi zamijenila samo izostavljanje (Hervey & Higgins, 1992: 95).

U slučaju izostavljenih dijelova *Hazarskog rečnika*, korištenje navedene tehnike može se okarakterisati kao neopravdano jer propušteni dijelovi predstavljaju važan element prototeksta, oni čine mikrojediniice Pavićevog pomjerenog korištenja jezika u kojima se ogleda njegov stil. Izostavljanje teksta se čini posebno značajno u primjerima u kojima se izostavljanjem dijela teksta izostavlja i značenje:

Branković je Petkutina smestio na svoje imanje u Dalju, u kući gde su sobe uvek bile pune ogara bržih da kolju no da jedu. Jednom mesečno sluge su grebenima češljale prostrirke i izbacivale duga povesma šarene dlake nalik na pseće repove. (Pavić, 2012: 42)

Branković decise che Petkutin avrebbe abitato nella tenuta di Dalj, in una casa dove i servi una volta al mese pettinavano i tappeti con spazzole di ferro e poi gettavano via lunghi crini multicolori, simili a code di cani. (Pavić, 1988: 36)

Pošto je podvučeni dio rečenice u prevodu izostavljen, italijanskom čitaocu ostaje nejasno od koga potiču dlake koje Brankovićeve sluge čiste sa prostirki. Odgovarajuće alternativno rješenje koje bi zamijenilo tehniku izostavljanja mogla bi da bude tehnika doslovnog prevoda, kojom bi se zadržale formalne karakteristike prototeksta, poštujući gramatička pravila jezika metateksta – vetrovi na kojima raste trava > *i venti su cui cresce l'erba* ('vjetrovi na kojima raste trava'); u trenucima strasti ja i ne postojim više, nisam ja nego ona > *nei momenti di passione non esisto più, non sono io ma lei* ('u trenucima strasti ne postojim više, nisam ja nego ona'); u kući gde su sobe uvek bile pune ogara bržih da kolju no da jedu > *in una casa dove le stanze erano sempre piene di orchii più veloci a macellare che a mangiare* ('u kući gde su sobe uvek bile pune ogara bržih da kolju no da jedu'); javljale su se pukotine u vremenu > *apparivano le fessure nel tempo* ('javljale su se pukotine u vremenu'); nosio je plitke oči > *aveva gli occhi*

poco profondi ('imao je plitke oči'); ostrigla je i zakopala kosu i ne zna se šta je s njom potom bilo > *ha tagliato e seppellito i capelli e non si sa cosa le è successo dopo* ('odsjekla je i zakopala kosu i ne zna se šta joj se potom dogodilo'); koja liči na ljudsku laž > *che assomiglia alla menzogna umana* ('koja liči na ljudsku laž'). Upotrebom navedene tehnike, i u izdvojenom citatu ne bi došlo do gubitka u značenju:

Branković decise che Petkutin avrebbe abitato nella tenuta di Dalj, in una casa dove le stanze erano sempre piene di orchidee più veloci a macellare che a mangiare. Una volta al mese i servi pettinavano i tappeti con spazzole di ferro e poi gettavano via lunghi crini multicolori, simili a code di cani.

Češki teoretičar prevođenja Jiri Levi tvrdi da je nemoralna svaka vrsta izostavljanja ili propuštanja teško prevodivih izraza u prevodu. Po njegovom mišljenju, prevodilac je dužan da pronađe rješenje i za najobeshrabrujuće probleme te da pritom treba da usvoji funkcionalistički pristup prevođenju, kojim se pažnja ne posvećuje samo značenju, već i stilu i formi (Bassnett-Mcguire, 1993: 39). U gore navedenim propuštenim primjerima u kojima je u prevodu nemoguće zadržati i formalne karakteristike prototeksta, alternativno rješenje koje bi zamijenilo tehniku izostavljanja mogla je da bude tehnika slobodnog prevoda (*free translation*), kojom bi se zadržao element značenja i stila iskorištenog izraza - na četvrtkovištu > *nella fiera di giovedì* ('na vašaru četvrtkom'); tenčomorac i subotar > *assassini di vampiri* ('ubice vampira').

Još jedno alternativno rješenje kojim bi se izbjegao i formalni i semantički gubitak u prevodu, a stilske osobnosti pisca bi takođe ostale sačuvane, bilo bi korištenje tehnika metoda direktnog prevoda. Korištenjem tehnike posuđenice izvorni izraz bi se zadržao u svojoj originalnoj formi i u metatekstu, uz upotrebu dodatnih objašnjenja u fusnoti ili direktno u tekstu. Na taj način, gubitak u prevodu ne bi postojao jer bi i italijanski čitalac bio upoznat sa srpskim narodnim običajima (četvrtkovište - mjesto gdje se vašar održava četvrtkom) ili slovenskom mitologijom (tenčomorac - od tenac, ubica vampira; subotar, subotnjak ili subotan – osoba rođena u subotu, zaštićena danom rođenja od uticaja zlih sila), elementima koji uveliko karakterišu književnoumjetnički stil Milorada Pavića.

Prva mogućnost u već pomenutoj Popovićevoj tipologiji stilskih promjena opisuje potpuno prenošenje značenja, gdje prevodilac na adekvatan način pronalazi stilistička rješenja koja predstavljaju ekvivalent prototeksta i na funkcionalnom i na strukturalnom nivou (Popovič, 2006: 84). Potpuno prenošenje značenja je lako ostvarivo u slučajevima gdje pisac koristi frazeologizam koji postoji u jeziku originala, a njegov ekvivalent ili pandan postoje i u jeziku prevoda:

- ni da beknu > *dire un'acca* ('reći H');
- čini čuda i pokore > *fa danni a destra e a sinistra* ('čini štetu nadesno i nalijevo');
- platio suvim zlatom > *pagato a peso d'oro* ('platio težinom u zlatu');
- zdravi zdravcati > *sani come un pesce* ('zdravi ko riba');
- jednom nogom bio je u grobu > *con un piede era già nella tomba* ('jednom nogom je već bio u grobu');
- pičkin dim > *testa di cazzo* ('glavić kurca');
- svak na svoju stranu > *tirano ciascuno l'acqua al proprio mulino* ('tjeraju vodu na svoj mlin');
- budzašto > *per quattro soldi* ('za četiri novčića').¹⁴⁴

U navedenim slučajevima neophodna je upotreba tehnike ekvivalencije metoda indirektnog prevoda, koja se koristi za prevođenje postojećih idiomatskih izraza i poslovice za koje je moguće pronaći ekvivalent u jeziku prevoda, korištenjem stilskih i strukturalnih sredstava različitih od originala. Pavićeva prevoditeljka za svaki srpski frazeologizam pronalazi ekvivalentan idiomatski izraz u italijanskom jeziku, koji se u nekim slučajevima formalno razlikuje od originalnog izraza, ali uvijek zadržava njegovo značenje – *dire un'acca* ('reći H') > ne izustiti ni slovo; *fa danni a destra e a sinistra* ('čini štetu nadesno i nalijevo') > čini štetu na sve strane; *pagato a peso d'oro* ('platio težinom u zlatu') > skupo platio; *sani come un pesce*

---

¹⁴⁴ *Dizionario dei Chazari: Romanzo Lessico* (Pavić, 1988: 59; 60; 94; 276; 275; 121; 122).

(‘zdravi ko riba’) > zdravi ko dren; *testa di cazzo* (‘glavić kurca’) > uvredljiva fraza u značenju špljoglavac, kurvin sin; *per quattro soldi* (‘za četiri novčića’) > za malo novca, jeftino.

Formalni gubitak izraza u ovom slučaju nije ključan jer ni Pavić ovdje ne upotrebljava izmišljene frazeologizme, u njima se ne ogleda piščevo pomjereno korištenje jezika, u pitanju je upotreba savremenih srpskih izraza. Korištenjem tehnike ekvivalencije, prevoditeljka i u jeziku prevoda izaziva iste kognitivne reakcije u italijanskom čitaocu poput onih koje je pisac izazvao u srpskom čitaocu.

Problem predstavljaju stilizovani izrazi pisca čija je forma ili značenje pomjereno te ne pripadaju savremenom srpskom jeziku. U takvim slučajevima prevodilac treba da pronađe stilističko rješenje blisko originalu. Gore navedeni primjeri prevoda Pavićevih zagonetki predstavljali bi i funkcionalni i strukturalni ekvivalent prototeksta da je rješenje zagonetke ostalo izostavljeno i u metatekstu. Odnosno, da su izrazi prevedeni doslovno.

Primjeri koji predstavljaju potpuno poklapanje originalnog izraza i italijanskog ekvivalenta primjeri su korištenja metoda direktnog prevoda, koji se vide u četvrtoj grupi izraza:

- umrla kosa na glavi > *morirono i capelli* (‘umrla kosa’);
- naboden na sopstveno srce kao na čiodu > *trafitto dal proprio cuore come da uno spillo* (‘naboden na sopstveno srce kao na čiodu’);
- ptica tresigaća > *l’uccello scuotimutande* (‘ptica tresigaća’);
- ko da se tuđom suzom nazobio > *come se nutritosi delle lacrime altrui* (‘ko da se tuđom suzom nahranio’);
- da je sveća i so svojima > *che è il loro sale e la loro candela* (‘da je njihova so i njihova svijeća’);
- rano je turio papuču u uzengiju i potegao sablju kaljenu kamiljim izmetom > *fin da giovane aveva infilato la ciabatta nella staffa e si era cinto d’una sciabola forgiata*

nelle feci di camello ('još kao mlad je uvukao papuču u uzengiju i opasao se sabljom iskovanom u kamiljem izmetu');

- zazidanog u zelenu tišinu > *murato in un verde silenzio* ('zazidanog u zelenu tišinu');

- noći tanke tako da su se dva čoveka mogla rukovati jedan stojeći u utorniku, a drugi u sredi > *una notte così sottile che due uomini avrebbero potuto stringersi la mano stando uno nel martedì e l'altro nel mercoledì* ('noći tako tanke da su se dva čovjeka mogla rukovati jedan stojeći u utorku, a drugi u srijedi');

- blatom se česma ne može izapirati > *non puoi lavare una fontana col fango* ('česma se blatom ne može oprati');

- svako je krst svoje žrtve > *ognuno è la croce della sua vittima* ('svako je krst svoje žrtve');

- koji su imali bradate duše > *avevano le anime barbute* ('koji su imali bradate duše');

- uspomenu na svoje slovenske podanike kotrljao celog života pred sobom umesto lopte > *ma per tutta la vita rotolava davanti a sé , come fosse una palla, il ricordo dei suoi sudditi slavi* ('cijelog života je kotrljao pred sobom, poput lopte, uspomenu na svoje slovenske podanike');

- desnonog, levonog > *gambidestro, gambisinistro* ('desnonog', 'ljevonog').¹⁴⁵

Navedeni izrazi predstavljaju primjere uspješnog prenošenja Pavićevog stila na italijanski jezik. Korištenjem tehnike doslovnog prevoda, prevoditeljka Pavićev tekst ne tretira samo kao prozni, već zadržava i poetski element ovih izraza, prepoznaje lirska sredstva kojima se pisac služi i u prevodu ostvaruje rješenja bliska originalu. U primjerima Pavićevih lažnih poslovice doslovnim prevodom se i u metatekstu zadržava ritam i prizvuk poslovice, a značenje izraza ostaje zamagljeno, ispunjavajući na taj način funkciju koju mu je pisac odredio – “ko da se tuđom suzom nazobio” > *come se nutritosi delle lacrime altrui* ('ko da se tuđom suzom nahranio'); “da je sveća i so svojima” > *che è il loro sale e la loro candela* ('da je njihova so i

¹⁴⁵ *Ibid.*: 11; 12; 18; 31; 32; 34; 36; 43; 45; 66; 70; 112, 113, 90.

njihova svijeća'; "blatom se česma ne može izoprati" > *non puoi lavare una fontana col fango* ('česma se blatom ne može oprati'); "svako je krst svoje žrtve" > *ognuno è la croce della sua vittima* ('svako je krst svoje žrtve').

Kao i ostali navedeni izrazi, i izraz "umrla kosa na glavi" mogao je biti dodatno objašnjen i dopunjen tehnikom slobodnog prevoda te preveden kao "osijedila kosa na glavi", kao što su i nerealistični dijelovi teksta mogli biti izostavljeni ('noći tanke tako da su se dva čoveka mogla rukovati jedan stojeći u utorniku, a drugi u sredi'), ili ispravljeni (iako je "levonog" ovdje prevedeno doslovno, neposredno prije ovog mjesta u tekstu nalazimo sintagmu 'levonogoj babi' koja je prevedena opisno *nonna che aveva due gambe sinistre*, odnosno 'babi koja je imala dvije lijeve noge'). Upotrebom tehnike doslovnog prevoda zadržan je piščev postupak oneobičavanja jezika, čime je uspješno prevedena osnovna karakteristika njegovog stila.

Kao što je već naglašeno, pri prevođenju književnoumjetničkog stila pisca, osnovni zadatak prevodioca je da prepozna devijacije od uobičajenog načina upotrebe jezika, koje karakterišu svakog pisca ponaosob, te da se udaljavajući od standardne upotrebe jezika približi tim devijacijama, odnosno da se kreće prema piščevom načinu korištenja jezika. Originalni tekst ne smije biti posmatran kao oblast koja treba da se pokori i neutrališe u jeziku prevoda jer je prototekst izvor estetske snage koja treba da bude prenesena i u metatekst.

Kada se radi o Pavićevom književnoumjetničkom stilu, ono što karakteriše njegov *usus scribendi* jesu standardne postmodernističke strategije – eksperimentisanje sa formom romana, miješanje realnih sa oniričnim elementima, miješanje naučnog sa fantastičnim stilom. Tehnika palimpsesta se ostvaruje na makronivou romana, spajajući dva vremenski udaljena teksta, izgubljeno izdanje iz 1691. godine i novo rekonstruisano izdanje rječnika. Navedena tehnika se ostvaruje i na mikronivou jezičkog izraza, koristeći postojeće frazeologizme, poslovice i mudrosti kao podtekst novog izmišljenog izraza, stvarajući tako lažnu poslovicu koja samo liči na ustaljeni jezički sklop.

Cilj pomijeranja realnih elemenata prema sferi nejasnog kod Pavića je stvaranje onirične atmosfere i na nivou jezika, a ne samo na nivou književnog motiva. Na ovaj način, u roman se uvodi i lirski element – da bi se njegovi izrazi razumjeli, potrebno ih je percepirati

čulno, kao što bi se radilo sa poezijom. Pavić ostvaruje lažne frazeologizme i na nivou forme, zadržavajući kratak i ritmičan oblik poslovice u novonastalom izrazu.

Ljiljana Avirović u svom radu o iskustvima prevođenja slovenskih pisaca na italijanski jezik napominje da joj se više puta desilo da je urednik zamoli da prilagodi tekst prosječnom italijanskom čitaocu (Avirović, 1997: 347). Takvo prilagođavanje podrazumijeva stilsko osiromašenje književnog djela i njegovog autora, jer za cilj ima olakšavanje čitanja (*ibid.*: 347). Komercijalni element, koji se kao primarni sve više uvlači u sfere umjetnosti i nauke, može samo da ošteti kvalitet prevoda. Ako Pavić za srpskog čitaoca nije “lako štivo”, kao takav ne treba da se predstavlja ni italijanskom čitaocu. Potrebno je napomenuti da komercijalizacija prevoda od strane izdavača prvobitno nije predstavljala problem sa kojim se u svom radu suočavala Pavićeva prevoditeljka. Kako sam Pavić u razgovoru sa Anom Šomlo tvrdi, Ničija je prevodila roman nemajući izdavača uopšte. Izdavač *Hazarskog rečnika* na italijanskom jeziku se pojavio tek nakon što je preveden čitav roman (Šomlo, 1991: 54-55). Iako Pavić u ovom razgovoru ne pominje to da li je prevoditeljka naknadno morala da mijenja neka rješenja, može se zaključiti da je inicijalno imala slobodu da zanemari komercijalni činilac prevoda te da pažnju usmjeri na njegove estetske elemente.

U ostvarivanju takozvanih “ostrvaca” vidljiv je još jedan Pavićev postmodernistički postupak – direktna komunikacija sa čitaocem kao dio književnostvaralačkog procesa. Na formalnom nivou, odabirom redoslijeda leksikografskih jedinica čitalac aktivno učestvuje u stvaranju romana. Na nivou narativnog toka, pisac čitaocu nudi tragove o postojanju Hazara navodeći mu abecednim redom jedinice rječnika, a čitalac je taj koji te jedinice spaja u cjelinu da bi otkrio istinu o sudbini nestalog naroda. Pavić ostvaruje iste postupke i na nivou jezičkog izraza. Njegov čitalac učestvuje i u konstrukciji sklopova oneobičavanja jezika. Pisac mu nudi tragove zagonetke, koje čitalac treba da pronađe i riješi značenje “ostrvca”.

Umberto Eko u uvodu u njegov prevod na italijanski jezik *Stilskih vježbi* Remona Kenoa govori da za njega vjernost prevoda znači “shvatiti pravila igre, poštovati ih, a zatim odigrati novu partiju sa istim brojem poteza”¹⁴⁶ (Eco, 1983: XIX). Poput Kenoa, i Pavićev odnos sa njegovim čitaocem je zasnovan na igri. Bilo da se radi o pseudofrazeologizmima ili o

---

¹⁴⁶ “[...] capire le regole del gioco, rispettarle, e poi giocare una nuova partita con lo stesso numero di mosse.”

oneobičavanjima jezičkih sklopova, Pavić postavlja određene tragove i zadaje zagonetke sa namjerno izostavljenim rješenjima, a na čitaocu je da te tragove prepozna i zagonetke riješi, što mu prevodilac onemogućava unaprijed ih dopunjavajući odgovorima. Čitalac je na taj način već izgubio u igri sa autorom i prije samog početka partije.

3.3.3. Pavić kao Drugi

Proučavajući književno prevođenje sa društveno-političkog stanovišta, određen broj teoretičara-imagologa argumentuje potrebu za prelazak na praksu metoda direktnog prevoda zbog njegovog pozitivnog uticaja na rješavanje društvenih problema. Počevši od pitanja koji novi načini čitanja mogu donijeti veću produktivnost, britanski teoretičar Kvame Entoni Apia (2004) prenosi ovaj problem i na oblast književnog prevođenja – koji načini prevođenja mogu biti produktivniji od drugih? Zagovarajući direktni metod prevođenja književnih tekstova, Apia uvodi pojam gustog prevoda (*thick translation*), koji bi “svojim anotacijama i pratećim glosama smjestio tekst u njegov bogati kulturni i jezički kontekst”¹⁴⁷ (Appiah, 2004: 427). Po njegovom mišljenju, ovakva vrsta “gustog” opisa konteksta polazne kulture bi, upoznavanjem čitaoca prevoda sa stranim elementom, izazvala njegovo poštovanje prema Drugom, što bi rezultiralo smanjivanjem ili potpunim odbacivanjem rasističkih, seksističkih i ksenofobičnih ideja društva (*ibid.*: 427-428).

Prevođenje se u kontekstu imagologije često proučava kao kulturno-politička aktivnost koja može da bude od presudnog značaja za uvođenje društvenih promjena u pogledu bilo koje vrste diskriminacije. Teoretičarka prevoda postkolonijalne književnosti Gajatri Čakravorti Spivak u svom radu o politici prevoda kritikuje zapadnu tradiciju prevođenja, koja za osnovni cilj ima čitak i pristupačan prevod, bez kulturnih, jezičkih i geopolitičkih specifičnosti originala (Spivak, 2004: 399-400). Spivak zagovara doslovno prevođenje (*in-between discourse*), koje bi čitaocu pružilo snažnu sliku specifičnog terena originala (*ibid.*: 405, 406).

---

¹⁴⁷ “[...] translation that seeks with its annotations and its accompanying glosses to locate the text in a rich cultural and linguistic context [...]”

Francuski teoretičar Antuan Berman bavi se sličnim socioimagološkim problemima prevoda, obraćajući posebnu pažnju na pitanje etike prevođenja. On argumentuje da slobodni prevod dovodi do etnocentrizma deformišući prevedeni tekst njegovom asimilacijom dolaznom jeziku i kulturi, čime se sistematski negira stranost originalnog djela (Berman, 2004: 285). Kao i ostali teoretičari koji prevođenje posmatraju u duhu imagologije, i Berman kao rješenje predlaže direktno prevođenje radi očuvanja stranih elemenata teksta, naglašavajući da je istinski etički cilj prevođenja “prihvatanje stranog kao strano”¹⁴⁸ (*ibid.*: 286).

Teoretičar prevođenja Majkl Kronin analizira teoriju “mosta i vrata” njemačkog sociologa Georga Simela, koja tvrdi “da bi dvije stvari bile ujedinjene, one prvobitno treba da budu razdvojene jedna od druge”¹⁴⁹ (Cronin, 2006: 121). Proučavajući ovu teoriju iz aspekta prevodilačke struke, Kronin naglašava da teorija prevođenja ima obavezu da štiti i promoviše proučavanja različitosti jezika jer je besmisleno zagovarati spajanje dvije stvari ako ništa nije ostavljeno da se spoji (*ibid.*: 121). Neophodno je prvobitno identifikovati i uvažiti različitost dva pojma, odnosno postojanje svakog od njih iza zatvorenih vrata, da bi se mogao među njima graditi most koji će ih spojiti. Kronin takođe uvodi pojam kulturne negentropije (*cultural negentropy*), novog pogleda na prevodilačku praksu koji bi prvenstveno njegovao istrajnost i razvoj različitosti (*ibid.*: 129). Dobru praksu i dokaz negantropske funkcije prevođenja kulture Kronin nalazi u primjerima neprevođenja kulturoloških specifičnosti originalnog teksta, čime se zadržava neophodna kompleksnost jezika i kulture, bez koje potreba za prevođenjem ne bi ni postojala i koja prvenstveno opravdava njeno postojanje. Kao dodatno podržavanje ove teorije, Kronin navodi istraživanja autora kreolskog književnog pokreta poput Bernabea, Šamuazoa i Konfijana, koji dovode u pitanje univerzalizam kao tehniku prevođenja kojom se polazni jezik i kultura pokoravaju dominantnoj dolaznoj kulturi. Nasuprot tehnici univerzalizacije teksta stoji tehnika različitosti, odnosno diverziteteta (*diversalité, divesality*), kojom se zadržavaju i istražuju kulturne specifičnosti umjesto da se zamjenjuju univerzalijama (*ibid.*: 130-131). Ono što negentropijska dimenzija prevodilačke prakse podrazumijeva je da etika prevođenja počiva na kompleksnosti različitosti, koje iako su udaljene, ili baš zbog toga što su udaljene, izazivaju želju da se bolje upoznaju:

---

¹⁴⁸ “[...] receiving the Foreign as Foreign.”

¹⁴⁹ “[...] things must first be separated from one another in order to be together.”

Umjesto što se tretiraju kao nesrećna prepreka progressa razumijevanja i istinske ljubavi između naroda, prevođenje i tumačenje su vjerovatno ono što osigurava da ljudi ostanu zainteresovani jedni za druge. Obe aktivnosti podrazumijevaju obavezu saznanja, boljeg razumijevanja, otvaranja prostora za posredovanje, bez kojeg bi pojedinci i zajednice ostali odsječeni na izolovanim ostrvima sopstvenih predrasuda. [...] Želja za znanjem [...] podrazumijeva neizbježni efekat udaljavanja, ali onaj koji donosi bliskost, a ne samo poznavanje. Što više znamo o drugom jeziku i tekstu, to se više približavamo smislu teksta i jezika.¹⁵⁰ (*ibid.*: 135)

Realistička iluzija transparentnog jezika i tačnog prevoda koji oblikuje metatekst kao da je u pitanju original a ne prevod neutrališu specifičnosti originala, uklanjajući iz prevoda sve elemente stranosti koji karakterišu polazni jezik i kulturu. Ovakva strategija ima za posljedicu potpunu eliminaciju Drugog, što se direktno kosi sa prvobitnom namjerom originalnog teksta i kulture u kojoj nastaje prototekst, koji za cilj ima bogaćenje polazne kulture domaćim književnim stvaralaštvom. Prisutno etnocentričko nasilje koje se vrši eliminacijom identiteta originalne kulture naročito je štetno za manje kulture i književnosti, koje se oslanjaju i pribjegavaju prevodu kao sredstvu samoočuvanja i razvoja. Suprotna strategija očuvanja i naglašavanja svih kulturoloških specifičnosti prototeksta i u metatekstu metodom direktnog prevoda pomiruje original i prevedeni tekst tako što pred njih postavlja zajednički cilj – popularizaciju polazne kulture originala, kao i sredine u kojoj djelo prvobitno nastaje. Upotreba navedene strategije u prevodu od presudnog je značaja za književno djelo Milorada Pavića, a naročito za njegov reprezentativni roman-leksikon *Hazarski rečnik*. Pored očigledne činjenice da jedan od najznačajnijih pisaca srpske književnosti treba da bude predstavljen i stranim čitaocima naglašavajući njegov identitet i identitet kulture i nacionalne književnosti kojoj pripada, osnovnu književnu vrijednost Pavićevog romana predstavlja njegova kulturološka raznolikost kojom se dočarava i bogatstvo kultura koje žive na ovom području, a o kojima autor piše. Nenaglašavanjem ili eliminacijom ove kulturne raznolikosti u prevodu dolazi do gubitka identiteta samog djela, čime se nasilje ne vrši samo nad autorovim etnosom već i nad estetskom vrijednošću njegovog romana. Strani čitalac time ne dobija priliku da se upozna sa

---

¹⁵⁰ “Translation and interpreting, rather than being treated as an unfortunate impediment to the progress of understanding and true love between peoples, are arguably what ensures that people remain interested in each other. Both activities involve the obligation to know, to understand better, to open up the space of mediation in the absence of which individuals and communities remain marooned in the discrete islands of their own prejudice. [...] The desire to know [...] involves an inevitable distancing effect but one which brings closeness, not familiarity. The more we know about the other language and text, the closer we get to a sense of the text and the language.”

specifičnostima Drugog, sa svijetom iz kojeg pisac dolazi i o kojem piše, već se upoznaje sa njegovim prividom, samo sa obrisima originalnog teksta.

4. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Sintezom različitih definicija kojima savremeno doba definiše književno prevođenje dolazi se do zaključka da ono predstavlja aktivnost kojom se prvenstveno vrši prenos pismene poruke iz jednog u drugi jezik. S obzirom na to da je prevođenje multidisciplinarna aktivnost, pismena poruka iz polaznog jezika prenosi se u dolazni jezik kroz niz filtera koji sa jedne strane utiču na oblikovanje originalne poruke na stranom jeziku, a sa druge na recepciju prenesene poruke u dolaznoj sredini.

Jedan od aspekata kojima se proširuje definicija književnog prevođenja kao prenosa poruke iz polaznog u dolazni jezik jeste posmatranje prevodioca ne samo kao mosta između dva jezika već i kao posrednika između dvije različite kulturne sredine. Sa takvom ulogom, neophodno je da prevodilac pored izvrsnog poznavanja oba jezika posjeduje zavidno poznavanje i obje kulture između kojih djeluje kao posrednik, te da prepoznaje efekat i funkcije koje pojedine kulture imaju u domaćim sredinama, a prema tome i funkcije koje polazna kultura treba da zadrži u dolaznoj kulturi da bi bila prepoznatljiva te da bi je čitaoci, kao konačni korisnici prevedenog teksta, mogli najefektivnije spoznati.

Prevodilac takođe treba da poznaje i alate koji mu stoje na raspolaganju u toku procesa prevođenja, a koji se odnose na prevodilačke strategije za uspješno ostvarivanje kulturnog posredovanja i transfera. Prilikom izbora odgovarajuće prevodilačke strategije, prevodilac treba da ima na umu princip lojalnosti koji treba da primjeni prema objema stranama mosta, čime u konačnici nijedna strana ne bi bila oštećena.

Ponuđeni prevodilački alati, čiji su pristupi, metode i tehnike detaljno prikazani u drugom poglavlju ovoga rada, mogu se svesti na dvije suprotstavljene prevodilačke strategije – strategiju slobodnog ili indirektnog prevoda, kojom se daje prednost čitaocu dolaznog jezika i kulture te se osobine originalnog teksta neutrališu zarad lakšeg čitanja i razumijevanja teksta, i strategiju doslovnog ili direktnog prevoda, kojom se daje prednost piscu polaznog jezika i kulture, gdje se osobine originalnog teksta zadržavaju i u prevodu, na uštrb tačnog čitanja i olakšanog razumijevanja prenesene poruke. Posmatranjem upotrebe dvije navedene prevodilačke

struje kroz istorijsku perspektivu, može se zaključiti da je strategiji ili metodi slobodnog ili indirektnog prevoda davana prednost u teoriji i praksi književnog prevođenja, dok je doslovno ili direktno prevođenje bilo dosta rjeđe zastupljeno. Jedan od razloga za navedenu pojavu je istorijsko prisustvo osnovnog zadatka prevoda samo kao prenosa smisla originalne poruke, te ostvarivanja estetske funkcije teksta, koji što se tečnije i pitkije čita, to manje liči na prevod a više izgleda kao da je originalno pisan na jeziku dolazne sredine.

Analizom prevoda romana *Hazarski rečnik* Milorada Pavića sa srpskog jezika na italijanski pokušalo se pokazati da se upotreba metoda indirektnog prevoda pokazuje kao nefunkcionalna jer se njome ne prenose osnovne karakteristike piščeve poetike, a u prevodu se ne ostvaruje ni piščeva namjera opisivanja kulturoloških osobina polazne sredine, koja je u konačnici i osnova estetske vrijednosti originalnog teksta. Analizom se takođe pokušalo dokazati da se u onim slučajevima u kojima je korišten metod direktnog prevoda zadržavaju karakteristike piščevog stila te se ostvaruje piščeva namjera o prisustvu elemenata polazne kulture u tekstu, a koja se ujedno poklapa i sa očekivanjima njegovih stranih čitalaca.

Podjelom svoga romana-leksikona na tri makrojedinice, Pavić ističe dugovjekovno prisustvo tri velike religije i kulture na području koje opisuje – hrišćanske, islamske i jevrejske. Kao posljedica interesa velikih sila za ovaj strateški koristan geopolitički prostor, na području Balkana dolazi do uporednog prisustva i suživota kultura različitih religija i naroda, od kojih svaki od njih utiče na bogaćenje kulture starosjedilačkog naroda. Međusobna integracija kulturoloških različitosti stvaraju jedinstvenu pozadinu koju Pavić koristi za izgradnju ovog multikulturalnog romana, u čije narativno središte postavlja upravo takvu okosnicu – uticaj stranih kultura i religija na postojeću kulturu Hazara.

Stilske karakteristike Milorada Pavića takođe se zasnivaju na viševjekovnom prisustvu stranih kultura koje bogate srpsku kulturnu sredinu, što se oslikava i na njegovoj upotrebi leksike stranog porijekla. Posuđenice ustaljene u srpskom jeziku, naročito one turskog i jevrejskog porijekla, kao i arhaizmi, služe kao temelj u izgradnji “zaboravljenog kulturnog sloja jezika” (Babić, 2000: 25), na kojem se zasniva njegov stil. Prema tome, analizom izraza stranog porijekla u *Hazarskom rječniku* pokušalo se pokazati da je zadržavanje islamskih i hebrejskih

kulturoloških izraza i u prevodu od presudnog značaja za čitaočevu razumijevanje romana, kao i sredine iz koje pisac dolazi i o kojoj piše.

Analizom se pokušalo pokazati da slučajevi u kojima je korišten pristup podomaćivanja izvornih izraza, odnosno zamjene originalnih karakteristika polazne kulture elementima dolazne kulture, u prevodu nisu funkcionalni. Neutralizacija izraza stranog porijekla na italijanskom jeziku (tekija > *osteria*, ‘gostionica’ ili sabat > *sabato*, ‘subota’) dovodi do čitaočevog udaljavanja od polazne kulture, što u slučaju *Hazarskog rečnika* znači i nerazumijevanje polazne sredine, a samim tim i nemogućnost potpunog razumijevanja i vrednovanja književnog djela. S druge strane, primjeri u kojima Pavićeva prevoditeljka koristi pristup potuđivanja te zadržava izvorne elemente polazne kulture i u prevodu, predstavljaju slučajeve uspješnog prenosa piščevog stila, kao i suštine multikulturalnosti u kojoj se ogleda ovaj roman. Upoznavanjem osobina polazne kulture u originalnom obliku (paša > *pascià*, ‘paša’ ili džehenem > *Gehenem*, ‘džehenem’) čitalac oneobičavanjem percipira strani element te ga na taj način istinski upoznaje i bolje razumije. Iako se ovakvim prevodilačkim postupkom čitaocu ne nudi lako i tečno usvajanje narativnog toka, mnogo su veće i značajnije dobrobiti koje dobija dubinskim čitanjem originalnog teksta, u vidu istinskog upoznavanja polaznog teksta i bogaćenja svog vokabulara novim pojmovima iz drugih kultura.

Temelji zaboravljenog kulturnog sloja jezika, na kojima leži Pavićev stil, ostvaruju se i uporebom arhaizovanih leksičkih oblika srpskoga jezika. Pavićeva namjera je da korištenjem arhaizama postari tekst te da na taj način ostvari što vjerniji kontakt sa prošlošću. Ovakav književni postupak je naročito značajan ako se posmatra i vremenski okvir koji obuhvata roman – srednjovjekovno doba Hazara i hazarske polemike, XVII vijek, u kojem je objavljeno prvo izdanje Hazarskog rječnika, te XX vijek, kada izlazi drugo izdanje Rječnika.

Kako je Pavićeva namjera da upotrebom arhaizama oživi prošlost i opiše različite vremenske okvire romana, ona je u jeziku prevoda mogla biti jednako ostvarena upotrebom različitih prevodilačkih tehnika. Suprotstavljeni prevodilački postupci koji stoje na raspolaganju za rješavanje prevodilačke dileme ovakvog tipa su pristup modernizovanja, kojim se neutralištu vremenske reference polaznog jezika, i arhaizovanja, kojim se teži ka zadržavanju vremenskih referenci originala. Analiza prevoda arhaizovanih leksičkih oblika originalnog teksta, u kojima

pisac postaruje tekst staroslovenskim izrazima ili riječima koje svojom pomjerenom formom podsjećaju na one staroslovenske, pokazala je da prevoditeljka u skoro svim slučajevima bira da modernizuje navedene izraze (dažd > *pioggia*, ‘kiša’), čime piščeva originalna namjera ne biva ispunjena i u prevodu romana na italijanski jezik. Preporučeni postupak i u slučaju arhaizovanih izraza bio bi upotreba metoda direktnog prevoda, odnosno postupak arhaizovanja teksta, korištenjem latinskog korijena kao italijanskog pandana srpskom jezičkom pretku (vaspostavlja > *fundare*, ‘zasnivati se’) ili upotrebom postojećeg arhaizma u savremenom italijanskom jeziku (grivne > *monili*, ‘ogrlice’). Ovakvim prevodilačkim postupkom i čitaocu prevoda bi se dalo do znanja da je riječ o načinu korištenja jezika koji se veže za neka prošla vremena i time bi piščeva namjera bila ispunjena i u prevodu.

Pored analize prevoda arhaizama i kulturološki specifičnih izraza stranih kultura unutar polazne kulture, problematika uloge prevodioca kao kulturnog posrednika izražena je i analizom izraza srpske kulture, podijeljenih na opšte kulturološke izraze, izraze vezane za pravoslavnu vjeru, onomastičke izraze i različite izgovore kao sredstva karakterizacije književnih likova. Kao i u slučajevima pojmova stranih kultura unutar jezika polazne kulture, analizom se pokušalo pokazati da su i u slučajevima prevoda srpskih kulturoloških izraza uspješna rješenja ona u kojima se primjenjuje metod direktnog prevoda. Predložene tehnike kojima se teži očuvanju originalne kulturološke osobine i u prevodu su tehnike posuđenice, kalka, opisnog i doslovnog ili bukvalnog prevoda, čije je prisustvo evidentno u engleskom prevodu *Hazarskog rečnika*. Analiza je takođe pokazala da u slučajevima u kojima nije ostvariva upotreba posuđenice ili kalka, adekvatan metod rada treba da bude onaj kojim se kulturološka osobina originalnog jezika i kulture ne poništava već se zadržava i u prevodu. Takvi slučajevi su primjeri deskripcije ili opisnog prevoda, kao i pronalaženja zamjenskog elementa u dolaznom jeziku kojim bi se naglasila upotreba sekundarnog jezičkog koda i u polaznom jeziku.

Analiza prevoda kulturološki specifičnih izraza protokulture pokazuje da težnja ka postizanju tečnog i lako čitljivog teksta apsolutnim davanjem prednosti jeziku i kulturi prevoda dovodi do slabljenja estetskih vrijednosti originalnog teksta i onemogućavanja čitaoca da upozna književno djelo i kulturu u kojoj ono nastaje. U slučajevima u kojima prevod teži ostvarivanju otpornog teksta, koji zahtijeva od čitaoca nelinearno ili dubinsko čitanje, jezičke i kulturne

razlike ostaju naznačene, čime čitalac prevoda dobija jasnu sliku o kulturološkom Drugom i time dobija priliku da tog Drugog i istinski upozna.

U slučajevima kada ekvivalent u jeziku prevoda ne postoji, prevod nekog karakterističnog izraza savremenim jezikom ne predstavlja adekvatno rješenje. Dosta efektivnije rješenje, sa osnovnim ciljem vjernog prenošenja piščeve poetike, bilo bi direktno prevođenje sa nekim vidom dodatnog objašnjenja, tamo gdje je ono potrebno. Kao što bi predgovor djelu bio dobar uvod u čitanje za razumijevanje izraza srpske kulture, tako bi rječnik stranih pojmova na kraju knjige bio dobar vid dodatnog objašnjavanja za arhaične izraze, a pogotovo za riječi iz islamskog ili hebrejskog svijeta.

Prevodilačka strategija kojom bi se prototekst vjerno prenio u metatekst bez ikakvih gubitaka ne postoji. Svaka strategija sa sobom nosi neke negativne karakteristike. U slučajevima kada se prevodilac odluči za metod direktnog prevoda, svaki vid dodatnog objašnjenja u metatekstualnom aparatu ima neku negativnu osobinu – note inkorporirane u tekst ne daju jasnu informaciju o autorstvu, dok objašnjenja u fusnoti ili u rječniku na kraju teksta zamaraju čitaoca i prekidaju tok čitanja. Metodom indirektnog prevoda se izbjegavaju navedene negativne karakteristike, jer se ovim metodom postiže tečnost teksta, čime čitalac prevoda dobija utisak da se radi o originalu te da je tekst prvobitno napisan na jeziku dolaska, ali se njime gube jezičke i kulturološke osobine originala.

Najbolja strategija mora biti ona čiji su gubici najmanji, ona kojom se najmanje žrtvuje. U Pavićevom slučaju, i fusnote predstavljaju bolje rješenje od slobodnog prevoda, jer nanose manju štetu originalnom tekstu. Gubitak u prenosu informacije je manji i sa elementom koji čitaocima odvaraća pažnju sa teksta i prekida tok čitanja nego sa potpunim odsustvom informacije, što se dobija slobodnim prevodom. Primjer za to su dva različita prevoda *Uliksa* Džejmisa Džojsa na srpsko-hrvatski jezik¹⁵¹. Gorjanov prevod koji ne sadrži niti jednu fusnotu sigurno čitaočevu pažnju zadržava na tekstu jer nema čime da je odvalači, ali je u pitanju praktično nečitljiv tekst jer sve kulturne i književne reference na koje upućuje pisac u prevodu nisu razjašnjene niti se na njih na bilo koji način ukazuje. Paunovićev prevod *Uliksa* obiluje dodatnim komentarima u fusnotama, kojima se čitalac detaljno upoznaje sa svijetom koji mu

---

¹⁵¹ *Uliks* (Joyce, 2008), prevod Zlatko Gorjan, i *Uliks* (Džojs, 2014), prevod Zoran Paunović, podaci u literaturi.

pisac dočarava i time ne propušta niti jednu referencu, čije razumijevanje donosi i mogućnost potpunog utapanja u originalni tekst, kao i njegovo kompletno vrednovanje. Kao što Paunović naglašava u napomeni prevodioca prije početka čitanja, komentari su tu da razjasne one “reference i pojmove koji mogu biti od bitnije pomoći u čitanju i razumevanju romana”, ali čitalac i dalje ima potpunu slobodu da te komentare zanemari ako ih smatra suvišnim (Paunović, 2014: 7). Dakle, sa prisustvom dodatnih objašnjenja u fusnotama nijedan od dva tipa čitalaca ništa ne gubi - onaj čitalac koji osjeti “smetnju” prilikom čitanja zbog obilnih fusnota ima mogućnost da takvu vrstu objašnjenja zanemari te da se posveti samo tekstu, dok čitalac koji se zanima i za dublji sloj originalnog teksta ima mogućnost da taj podtekst i upozna.

Dobar primjer prevoda u kojem se kulturološki specifične riječi zadržavaju i u dolaznom jeziku, a čija dodatna objašnjenja prevodilac nudi u rječniku stranih pojmova na kraju knjige su prevodi Eugena Verbera¹⁵² pisaca jidiš književnosti, prvenstveno romana *Mađioničar iz Lubina* Isaka Baševisa Singera¹⁵³. Prevod pomenutog romana obiluje realijama, a nije ni zamoran ni nečitljiv jer se zamor prilikom prekida toka čitanja kod čitaoca nadoknađuje zadovoljstvom koje osjeća upoznavajući stranu, u ovom slučaju jevrejsku, kulturu.

Postoji još jedan faktor koji može da uzrokuje neadekvatne izbore u prevodu, a to je politika izdavača i sve veća težnja ka komercijalizaciji prevoda. Ne treba previdjeti činjenicu da prevodilac u nekim slučajevima ne može da utiče čak ni na to pod kojim naslovom će djelo biti objavljeno na jeziku na koji se prevodi. Umberto Eko ističe da politika izdavača predviđa različite kriterijume prevođenja u zavisnosti od toga da li je tekst predviđen za neku filološku ediciju ili je u pitanju djelo koje treba da bude bestseler u knjižarama (2011: 15-16). Urednik i izdavačka kuća primarno razmatraju marketinšku stranu objave djela, to da li će čitalac, odnosno kupac sa stanovišta izdavača, uzeti knjigu određenog naslova u ruke. Pritom, izdavač može da donese odluku da dodatno objašnjenje u fusnoti ili u rječniku na kraju knjige može čitaocu biti zamorno i skretati mu pažnju sa teksta, ili što je sa izdavačkog stanovišta još važnije, odvratiti ga od kupovanja knjige. Na isti način, izdavač može da unese promjene ako smatra da su određene jezičke igrice jasne srpskom čitaocu, ali ne i italijanskom.

---

¹⁵² Eugen Verber (1923-1995), srpski prevodilac, književnik i naučni radnik.

¹⁵³ *Mađioničar iz Lublina* (Singer, 2004), podaci u literaturi.

Teoretičari prevođenja često vide izdavača kao centralnu odgovornu figuru pri izboru prevodilačkog metoda za prevod nekog književnog djela. Britanski teoretičar Piter Foset (1995) naglašava da je prevod često poprište raznih igara moći te da su brojni razlozi zbog kojih do njih dolazi, od pokušaja uštede novca, preko pokušaja kontrole ponašanja do težnje ka kulturnoj hegemoniji. Nisu rijetki ni slučajevi u kojima urednik u nekoj izdavačkoj kući ne poznaje strani jezik sa kojeg se djelo prevodi te da mu je osnovni cilj taj da prevod bude čitak i tečan na jeziku dolaska, što u najvećem broju slučajeva rezultira podomaćenim prevodom (Munday, 2001: 154). Takođe, izdavači najčešće biraju koja će djela biti prevedena i objavljena, pri čemu se taj izbor nerijetko svodi na ona književna djela koja se lako prilagođavaju dolaznom jeziku i kulturi.¹⁵⁴

Nisu rijetki ni slučajevi u kojima urednik i izdavač drastično mijenjaju književni stil originalnog autora, uvijek sa ciljem olakšavanja čitanja i razumijevanja teksta za dolaznog čitaoca. Jedni od Kunderinih prvih prevodilaca i izdavača na engleski jezik u prevodu romana *Šala* drastično mijenjaju njegov stil da bi čitaocima olakšali razumijevanje teksta, zbog čega pisac zahtijeva novi prevod romana (*ibid*). Takođe, Vladimir Nabokov je bio jedan od pisaca koji su žustro ukazivali na problem tečnog prevoda, tvrdeći da je “najnespretniji doslovni prevod hiljadu puta korisniji od najljepše parafraze”¹⁵⁵ te da je doslovni prevod jedini mogući način prevođenja jer je svaki drugi metod puka prerada ili imitacija književnog djela (Nabokov, 2004: 71, 77).

U slučajevima u kojima mu urednik ili izdavač ne stoje na putu i ne ograničavaju slobodu u radu, kada govorimo o prevođenju književnoumjetničkog stila pisca, prevodilac treba da teži zadržavanju ili ponovnom ostvarivanju karakteristika koje obilježavaju piščev jedinstveni stilski potpis, a koji je prisutan u samom djelu. Pored elemenata postarivanja jezika i građenja tkiva *Hazaruskog rečnika* na osnovama kulturoloških elemenata prisutnih u polaznoj sredini koju pisac opisuje, značajna karakteristika Pavićevog stila je i težnja ka ostvarivanju bliskog kontakta sa svojom publikom. Pavić to čini dajući čitaocu aktivnu ulogu ne samo u procesu samog čitanja romana, gdje on sam bira kojim će redosljedom upoznavati odrednice rječnika, već i u učestvovanju u jezičkoj igri koju pisac ostvaruje. Igra na koju Pavić poziva svog čitaoca sastoji

---

¹⁵⁴ Više o problematici odnosa izdavača i prevodioca u: *Rethinking Translation: Discourse, Subjectivity, Ideology* (Venuti, 1992) i *The Scandals of Translation: Towards an Ethics of Difference* (Venuti, 1998), podaci u literaturi.

¹⁵⁵ “The clumsiest literal translation is a thousand times more useful than the prettiest paraphrase.”

se u partiji enigmatskog raskrinkavanja zagonetki, odnosno odmagljivanja značenja postojećih frazeologizama srpskog jezika, kojima autor mijenja formu da bi čitaocu donekle sakrio njihovo značenje. Jednak Pavićev odnos sa njegovim stranim čitaocem jedino je moguće ostvariti upotrebom metoda direktnog prevoda, pri čemu će se i pred njegovog stranog, u ovom slučaju italijanskog čitaoca, postaviti isti tragovi za rješavanje postavljene zagonetke koje je na raspolaganju imao i srpski čitalac romana. Pri tom, nelinearno čitanje originalnog teksta, koje pisac zahtijeva od svojih čitalaca time što im ostavlja na izbor način na koji će čitati roman, i u ovom Pavićevom djelu podsjeća na igru ukrštenih riječi, gdje je čitalac taj koji bira da li će prvo rješavati horizontalna ili vertikalna polja, odnosno kojim će redosljedom upoznavati odrednice rječnika. Ovakva vrsta nelinearnog, dubinskog čitanja ostvarila bi se i u metatekstu, gdje bi se direktnim prevodom dobio tekst koji obiluje dodatnim objašnjenjima originalnih kulturoloških pojmova te kojeg bi strani čitalac time čitao i vertikalno, zaustavljajući se na realijama da ih dodatno upozna. Upotrebom metoda indirektnog prevoda na italijanskom jeziku ne ostvaruje se jezička igra između pisca i čitaoca, čime se ne ostvaruje ni Pavićev jedinstveni stilski izražaj.

Pored gubitka piščevog identiteta, upotreba metoda indirektnog prevoda sa ciljem postizanja čitkog teksta, koji ni ne liči na prevod već u čitaocu stvara iluziju da u rukama drži originalno djelo, dovodi i do gubitka kulturnog identiteta polazne sredine, eliminacijom svih elemenata stranosti koji karakterišu originalni jezik i kulturu. I u slučajevima kada do ove pojave dolazi slučajno te ona ne predstavlja svjesnu namjeru prevodioca, navedenim procesom dolazi do potpune anihilacije Drugog, čime se nad originalnom kulturom vrši etnocentričko nasilje sa ciljem ostvarivanja kulturne hegemonije utapanjem originalne kulture u dolaznu kulturu. Pomenuto etnocentričko nasilje je naročito opasno i djelotvorno u slučajevima kada se polazna kultura naspram dolazne može okarakterisati kao “manja” jer ona nadu za svoje očuvanje može samo da pronade u prepoznavanju i priznanju svog identiteta u većim kulturnim sredinama.

Sve do posljednjih decenija XX vijeka, glavni argument protiv korištenja pristupa potuđivanja, arhaizacije ili bilo koje druge tehnike metoda direktnog prevoda kojim se forenizuje metatekst, odnosno kojim zadržava karakteristike stranosti prototeksta, uglavnom je otežano razumijevanje takvog teksta kod čitaoca ili njegov prekid toka čitanja stalnim konsultovanjem dodatnih informacija pruženih u metatekstualnom aparatu. Kraj XX i početak XXI vijeka na postojeće argumente zamaranja čitaoca dodatnim informacijama donosi i dodatne argumente u

vidu fenomena istovremenog smanjenja broja književnih čitalaca i povećanja broja tzv. lijenih čitalaca, kojima se sve lakše odvaća pažnja sa teksta i sve teže dugotrajno zadržava pažnja na tekstu. Argumentacija ovoga tipa izdavaštvu dosta olakšava opravdanost procesa komercijalizacije prevoda književnih djela, što dovodi do smanjenja njihove estetske vrijednosti u dolaznoj sredini, bar u slučajevima pisaca poput Milorada Pavića, gdje se od vrhunca srpskog postmodernizma u prevodu pravi lako štivo.

Razlozi koji se koriste kao argumenti protiv upotrebe pristupa potuđivanja prevoda nekog književnog djela iz današnje perspektive mogu da se posmatraju i kao prevaziđeni mitovi. XXI vijek više nego bilo koji prethodni period u razvoju ljudske civilizacije sve bržim napredovanjem informacionih tehnologija stvara nove i unapređuje postojeće platforme za olakšavanje globalne komunikacije, pružajući na taj način lakšu dostupnost informacijama, što umnogome olakšava i mogućnost upoznavanja stranih i udaljenih pojmova i kultura. Pored toga, negativne posljedice globalizacije, koje su dovele do apsolutnog monopola jedne svjetske sile nad tržištem, istovremeno stvaraju jednu globalnu univerzalnu kulturu, koja u pogledu književnog prevoda i izdavaštva teži uklanjanju različitosti i uniformisanju kulture.

Prema tome, cilj analize prevoda Pavićevog romana na italijanski jezik je i taj da ukazivanjem na prevodilačke probleme sa kojim se suočavala Pavićeva prevoditeljka skrene pažnja i na pitanja potrebe za promjenom upotrebe prevodilačkih metoda te na potencijalna buduća istraživanja na polju teorije prevođenja. Sama po sebi, analiza prevoda Pavićevog romana predstavlja prijedlog njegovog novog, savremenijeg prevoda, koji bi mogao biti naslovljen *Dizionario dei Chazari 2.0*, a time i prijedlog za promjenom perspektive književnog prevoda uopšteno. Pravac budućih istraživanja na koji želi da se ukaže ovom analizom je iskorištavanje pozitivnih ideja globalizacije, u smislu zagovaranja vidljivosti i slobode kulture pojedinca te slobodnog tržišta sa jednakim šansama za sve kulture, koliko god one bili "male", te borba protiv komercijalizacije književnog prevoda, koja dovodi do univerzalizacije kulture i neutralizacije kultura manjih naroda.

LITERATURA

PRIMARNA LITERATURA

1. Pavić, M. (1988). *Dizionario dei Chazari: Romanzo Lessico*. Traduzione dal serbo di Branka Ničija. Milano: Garzanti Editore.
2. Pavić, M. (2012). *Hazarski rečnik: roman leksikon u 100.000 reči*. Beograd: Zavod za udžbenike.
3. Pavić, M. (2013). *Dictionary of the Khazars: a lexicon novel in 100.000 words*. Translated from the Serbian by Christina Pribičević Zorić. Beograd: Zavod za udžbenike.

SEKUNDARNA LITERATURA

Monografije i antologije

4. Appiah, K. A. (2004). Thick translation. In: Venuti, L. (ed.) (2004). *The Translation Studies Reader*. London: Routledge. 417-429.
5. Auer, P. (ed.) (1998). *Code-Switching in Conversation*. London and New York: Routledge.
6. Avirović, Lj. (1993). Danubio tra persuasione e persuazija. In: Avirović, Lj.-Dodds, J. (eds.) (1993). *Umberto Eco, Claudio Magris autori e traduttori a confronto. Atti del Convegno Internazionale Trieste, 27-28 novembre 1989*. Udine: Campanotto Editore. 203-214.

7. Avirović, Lj. (1997). Ibrido o equivalente: sulla traduzione letteraria in italiano dalle lingue slave. In: Urlych, M. (ed.) (1997). *Tradurre: Un approccio multidisciplinare*. Torino: UTET Libreria. 333-348.
8. Babić, S. (2000). *Milorad Pavić more pričati priče*. Novi Sad: Stylos.
9. Baker, M. (1992). *In Other Words: A Coursebook on Translation*. London and New York: Routledge.
10. Bassnett-Mcguire, S. (1993). *La traduzione: teorie e pratica*. Milano: Strumenti Bompiani.
11. Bassnett, S. (2002). *Translation studies*. London and New York: Routledge.
12. Benjamin, W. (2004). The Task of the Translator. Translated by Harry Zohn. In: Venuti, L. (ed.) (2004). *The Translation Studies Reader*. London: Routledge. 15-25.
13. Berman, A. (2004). Translation and the Trials of the Foreign. Translated by Lawrence Venuti. In: Venuti, L. (ed.) (2004). *The Translation Studies Reader*. London: Routledge. 284-297.
14. Bermann, S.-Wood, M. (eds.) (2005). *Nation, Language and the Ethics of Translation*. Oxford: Princeton University Press.
15. Bermann, S.-Porter, C. (eds.) (2014). *A Companion to Translation Studies*. New Jersey: Wiley Blackwell.
16. Bertazzoli, R. (2007). *La traduzione: teorie e metodi*. Roma: Carocci Editore.
17. Blum-Kulka, S. (2004). Shifts of Cohesion and Coherence in Translation. In: Venuti, L. (ed.) (2004). *The Translation Studies Reader*. London: Routledge. 298-313.
18. Bochner, S. (ed.) (1981). *The Mediating Person: Bridges between Cultures*. Boston: G. K. Hall.

19. Borges, J. L. (2004). The Translators of “The Thousand and one Nights”. Translated by Esther Allen. In: Venuti, L. (ed.) (2004). *The Translation Studies Reader*. London: Routledge. 34-48.
20. Bruni, L. (2004). *Sulla perfetta traduzione*. Napoli: Liguori.
21. Casanova, P. (2004). *The World Republic of Letters*. Cambridge: Harvard University Press.
22. Catford, J.C. (1965). *A Linguistic Theory of Translation: An Essey in Applied Linguistics*. Oxford: Oxford University Press.
23. Cicerone, M. T. (1993). Qual è il miglior oratore. Traduzione di Galeazzo Tissoni. In: Nergaard, S. (ed.) (1993). *La teoria della traduzione nella storia*. Milano: Strumenti Bompiani. 51-62.
24. Cincotta, M. S. (1996). *Naturalizing Linguistic Aliens: The Translation of Code-Switching*. Conference on Interpreting and Translation. Sydney: University of Western Studies.
25. Cluysenaar, A. (1976). *Introduction to Literary Stylistics*. London: Batsford.
26. Croce, B. (1993). *Indivisibilità dell’esspressione in modi o gradi e critica della retorica*. In: Nergaard, S. (ed.) (1993). *La teoria della traduzione nella storia*. Milano: Strumenti Bompiani. 207-213.
27. Cronin, M. (2003). *Translation and Globalization*. London and New York: Routledge.
28. Cronin, M. (2006). *Translation and Identity*. London and New York: Routledge.
29. Damjanov, S. (2010). Pavićev lavirint. U: Rogić, S. (ured.) (2010). *Pavićevi palimpsesti*. Bajina Bašta: Fondacija “Račanska baština”. 13-16.
30. Delić, J. (1991). *Hazarska prizma: Tumačenje proze Milorada Pavića*. Beograd: Prosveta.
31. Delisle, J.-Woodsworth, J. (ed.) (2012). *Translators through History*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.

32. Diadori, P. (2012). *Teoria e tecnica della traduzione: Strategie, testi e contesti*. Milano: Mondadori Education.
33. Džojš, Dž. (2014). *Uliks*. Prevod Zoran Paunović. Beograd: Geopoetika.
34. Eco, U. (1981). *Il nome della rosa*. Milano: Bompiani.
35. Eco, U. (1983). Introduzione. In: Queneau, R. (1983). *Esercizi di stile*. Traduzione di Umberto Eco. Torino: Giulio Einaudi editore. V-XIX.
36. Eco, U. (1986). *The Name of the Rose*. Translated from the Italian by William Weaver. New York: Warner Books.
37. Eco, U. (1995). Riflessioni teorico-pratiche sulla traduzione. In: Nergaard, S. (ed.) (1995). *Teorie contemporanee della traduzione*. Milano: Strumenti Bompiani. 121-146.
38. Eko, U. (2002). *Ime ruže*. Prevela s italijanskog Milana Piletić. Beograd: Paideia.
39. Эко, У. (2004). *Имя розы*. Перевод: Елена Костюкович. Санкт-Петербург: Симпозиум.
40. Eko, U. (2011). *Kazati gotovo istu stvar: Iskustvo prevodenja*. Beograd: Paideia.
41. Even-Zohar, I. (2004). The Position of Translated Literature within the Literary Polysystem. In: Venuti, L. (ed.) (2004). *The Translation Studies Reader*. London: Routledge. 192-197.
42. Folena, G. (1994). *Volgarizzare e tradurre*. Torino: Einaudi.
43. Friedrich, H. (1992). On the Art of Translation. In: Schulte, R.-Biguenet, J. (eds.) (1992). *Theories of Translation*. Chicago: University of Chicago Press. 11-17.
44. Gentzler, E. (1993). *Contemporary Translation Theories*. London and New York: Routledge.
45. Hatim, B.-Mason, I. (1990). *Discourse and the Translator*. London and New York: Longman.

46. Hatim, B.-Mason, I. (1997). *The Translator as Communicator*. London and New York: Routledge.
47. Hervey, S. G. J.-Higgins, I. (1992). *Thinking Translation: A Course in Translation Method*. London and New York: Routledge.
48. House, J. (2015). *Translation Quality Assessment: Past and Present*. London and New York: Routledge.
49. House, J. (2016). *Translation as Communication across Languages and Cultures*. London and New York: Routledge.
50. Jakobson, R. (2004). On Linguistic Aspects of Translation. In: Venuti, L. (ed.) (2004). *The Translation Studies Reader*. London: Routledge. 113-118.
51. Jerkov, A. (1992). *Nova tekstualnost: ogledi o srpskoj prozi postmodernog doba*. Nikšić: Unireks.
52. Jerkov, A. (2010). Hazarski vilajet. U: Rogić, S. (ured.) (2010). *Pavićevi palimpsesti*. Bajina Bašta: Fondacija "Račanska baština". 139-154.
53. Joyce, J. (2008). *Uliks*. Prevod Zlatko Gorjan. Zagreb: Europapress holding.
54. Kassühlke, R. (1976). Linguistic and Cultural Implications of Bible Translation. In: Brislin, R. W. (ed.) (1976). *Translation: Applications and Research*. New York: Gardner Press. 279-304.
55. Katan, D. (1993). The English Translation of "Il nome della rosa" and the Cultural Filter. In: Avirović, Lj.-Dodds, J. (ed.) (1993). *Umberto Eco, Claudio Magris autori e traduttori a confronto. Atti del Convegno Internazionale Trieste, 27-28 novembre 1989*. Udine: Campanotto Editore. 149-166.
56. Katan, D. (1997). L'importanza della cultura nella traduzione. In: Urlych, M. (ed.) (1997). *Tradurre: Un approccio multidisciplinare*. Torino: UTET Libreria. 31-74.

57. Katan, D. (1999). *Translating Cultures: An Introduction for Translators, Interpreters and Mediators*. Manchester: St Jerome Publishing.
58. Kiš, D. (1995). *Skladište*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.
59. Krstić, N. (2008). *Francuski i srpski u kontaktu: Struktura proste rečenice i prevođenje*. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
60. Lefevere, A. (1997). Concezione della traduzione in Cina e in Occidente. In: Urlych, M. (ed.) (1997). *Tradurre: Un approccio multidisciplinare*. Torino: UTET Libreria. 195-212.
61. Lefevere, A. (1998). *Traduzione e riscrittura: la manipolazione della fama letteraria*. Torino: UTET Libreria.
62. Lefevere, A. (2003). *Translation, History, Culture: A Sourcebook*. London: Routledge.
63. Lefevere, A. (2004). Mother Courage's Cucumbers: Text, system and refraction in a theory of literature. In: Venuti, L. (ed.) (2004). *The Translation Studies Reader*. London: Routledge. 233-249.
64. Levý, J. (2004). Translation as a Decision Process. In: Venuti, L. (ed.) (2004). *The Translation Studies Reader*. London: Routledge. 148-159.
65. Levý, J. (2011). *The Art of Translation*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
66. Lewis, P. E. (2004). The Measure of Translation Effects. In: Venuti, L. (ed.) (2004). *The Translation Studies Reader*. London: Routledge. 264-283.
67. Lotman, Y. M. (2001). *Universe of the Mind: A Semiotic Theory of Culture*. London: I. B. Tauris.
68. Lotman, J. M. (2009). *Culture and Explosion*. Berlin & New York: Mouton de Gruyter.
69. Maison, E. D. (1993). Traduzione e ipercorrezione culturale. In: Avirović, Lj.-Dodds, J. (eds.) (1993). *Umberto Eco, Claudio Magris autori e traduttori a confronto. Atti del*

Convegno Internazionale Trieste, 27-28 novembre 1989. Udine: Campanotto Editore. 271-276.

70. Malone, J. (1988). *The Science of Linguistics in the Art of Translation: Some Tools for the Analysis and Practice of Translation.* Albany: State University of New York Press.
71. Manferlotti, S. (1988). *Tradurre dall'inglese: avviamento alla traduzione letteraria.* Roma: La Nuova Italia Scientifica.
72. Mann, T. (2017). *Doctor Faustus: La vita del compositore tedesco Adrian Leverkühn narrata da un amico.* Introduzione, traduzione e note di Luca Crescenzi. Milano: Mondadori.
73. Meschonnic, H. (2011). *Ethics and Politics of Translating.* Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
74. Mihajlović, J. (1992). *Priča o duši i telu: Slojevi i značenja u prozi Milorada Pavića.* Beograd: Prosveta.
75. Mihajlović, J. (2010). Živeti za književnost do poslednje strune svog DNK. U: Rogić, S. (ured.) (2010). *Pavićevi palimpsesti.* Bajina Bašta: Fondacija "Račanska baština". 165-170.
76. Mounin, G. (1965). *Teoria e storia della traduzione.* Torino: Piccola Biblioteca Einaudi.
77. Morini, M. (2007). *La traduzione: teorie, strumenti, pratiche.* Milano: Sironi Editore.
78. Munday, J. (2001). *Introducing Translation Studies: Theories and Applications.* London: Routledge.
79. Munday, J.-Zhang, M. (eds.) (2017). *Discourse Analysis in Translation Studies.* Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
80. Nabokov, V. (2004). Problems of Translation: "Onegin" in English. In: Venuti, L. (ed.) (2004). *The Translation Studies Reader.* London: Routledge. 71-83.

81. Nergaard, S. (ed.) (1993). *La teoria della traduzione nella storia*. Milano: Strumenti Bompiani.
82. Newmark, P. (1981). *Approaches to translation*. Oxford: Pergamon Press.
83. Newmark, P. (1988). *A Textbook of Translation*. New York: Prentice-Hall International.
84. Nida, E. (2004). Principles of Correspondence. In: Venuti, L. (ed.) (2004). *The Translation Studies Reader*. London: Routledge. 126-140.
85. Nida, E.-Taber, C. (1969). *The Theory and Practice of Translation*. Leiden: Brill.
86. Nord, C. (1997). *Translating as a Purposeful Activity: Functionalist Approaches Explained*, Manchester: St Jerome Publishing.
87. Olah, K. (2012). *Knjiga – Bog: (Postmoderna) duhovnost u Hazarskom rečniku Milorada Pavića*. Beograd: Institut za književnost i umetnost.
88. Ortega y Gasset, J. (2004). The Misery and the Splendor of Translation. Translated by Elizabeth Gamble Miller. In: Venuti, L. (ed.) (2004). *The Translation Studies Reader*. London: Routledge. 49-63.
89. Osimo, B. (2002a). *Manuale del traduttore: Guida pratica con glossario*. Milano: Ulrico Hoepli Editore.
90. Osimo, B. (2002b). *Storia della traduzione: Riflessioni sul linguaggio traduttivo dall'antichità ai contemporanei*. Milano: Ulrico Hoepli Editore.
91. Osimo, B. (2004). *Traduzione e qualità: La valutazione in ambito accademico e professionale*. Milano: Ulrico Hoepli Editore.
92. Osimo, B. (2005). *Propedeutica della traduzione: Corso introduttivo con tavole sinottiche*. Milano: Ulrico Hoepli Editore.

93. Pajić, M. (2010). Zidari vremena i lovci snova: O pripovedačkoj umetnosti Milorada Pavića. U: Rogić, S. (ured.) (2010). *Pavićevi palimpsesti*. Bajina Bašta: Fondacija "Račanska baština". 101-112.
94. Pannwitz, R. (1917). *Die Krisis der europäischen Kultur*. Nürnberg: Hans Carl.
95. Paunović, Z. (2014). Napomena prevodioca. U: Džojš, Dž. (2014). *Uliks*. Prevod Zoran Paunović. Beograd: Geopoetika.
96. Pijanović, P. (1998). *Pavić*. Beograd: Filip Višnjić.
97. Pijanović, P. (2010). Milorad Pavić u evolutivnom luku srpske proze. U: Rogić, S. (ured.) (2010). *Pavićevi palimpsesti*. Bajina Bašta: Fondacija "Račanska baština". 85-96.
98. Podeur, J. (1993). *La pratica della traduzione: Dal francese in italiano e dall'italiano in francese*. Napoli: Liguori Editore.
99. Popovič, A. (2006). *La scienza della traduzione: Aspetti metodologici: La comunicazione traduttiva*. Milano: Ulrico Hoepli Editore.
100. Pound, E. (2004). Guido's Relations. In: Venuti, L. (ed.) (2004). *The Translation Studies Reader*. London: Routledge. 27-33.
101. Poulsen, S. O. (1993). On the problems of reader-oriented translation, Latin quotations, unfamiliar loan words and the translation of verses from the Bible. In: Avirović, Lj.-Dodds, J. (eds.) (1993). *Umberto Eco, Claudio Magris autori e traduttori a confronto. Atti del Convegno Internazionale Trieste, 27-28 novembre 1989*. Udine: Campanotto Editore. 81-87.
102. Pym, A. (1998). *Method in Translation History*. Manchester: St Jerome Publishing.
103. Rega, L. (2001). *La traduzione letteraria*. Torino: UTET Libreria.

104. Reiss, K. (2004). Type, Kind and Individuality of Text: Decision making in translation. Translated by Susan Kitron. In: Venuti, L. (ed.) (2004). *The Translation Studies Reader*. London: Routledge. 160-171.
105. Reiss, K.-Vermeer, H. J. (2014). *Towards a General Theory of Translation Action: Skopos Theory Explained*. London and New York: Routledge.
106. San Gerolamo (1993). Le leggi di una buona traduzione. Traduzione di Umberto Morrica. In: Nergaard, S. (ed.) (1993). *La teoria della traduzione nella storia*. Milano: Strumenti Bompiani. 63-71.
107. Schleiermacher, F. (1993). Sui diversi metodi del tradurre. Traduzione di Giovanni Moretto. In: Nergaard, S. (ed.) (1993). *La teoria della traduzione nella storia*. Milano: Strumenti Bompiani. 143-179.
108. Seruya, T.-Justo, J.M. (ed.) (2016). *Rereading Schleiermacher: Translation, Cognition and Culture*. Berlin: Springer-Verlag.
109. Sibinović, M. (1979). *Original i prevod: uvod u istoriju i teoriju prevođenja*. Beograd: Privredna štampa.
110. Singer, I. B. (2004). *Mađioničar iz Lublina*. Prevod Eugen Verber. Beograd: Politika, Narodna knjiga.
111. Snell-Hornby, M. (1988). *Translation Studies: An integrated approach*. Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
112. Sontag, S. (2004). *Tradurre letteratura*. Milano: Archinto.
113. Spivak, G. C. (2004). The politics of translation. In: Venuti, L. (ed.) (2004). *The Translation Studies Reader*. London: Routledge. 397-416.
114. Steiner, G. (1975). *After Babel: Aspects of Language and Translation*. Oxford: Oxford University Press.

115. Sturge, K. (2009). Cultural Translation. In: Baker, M.-Saldanha, G. (eds.) (2009). *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*. London: Routledge. 67-70.
116. Šomlo, A. (1991). *Hazari, ili obnova vizantijskog romana: Razgovori sa Milorodom Pavićem*. Beograd: BIGZ, Srpska književna zadruga, Narodna knjiga.
117. Taft, R. (1981). The Role and Personality of the Mediator. In: Bochner, S. (ed.) (1981). *The Mediating Person: Bridges between Cultures*. Boston: G. K. Hall. 53-88.
118. Terracini, B. (1983). *Il problema della traduzione*. Milano: Serra e Riva Editori.
119. Tomasović, M. (1993). La trasposizione dei dialettismi e degli arcaismi nella versione croata di "Danubio". In: Avirović, Lj.-Dodds, J. (ed.) (1993). *Umberto Eco, Claudio Magris autori e traduttori a confronto. Atti del Convegno Internazionale Trieste, 27-28 novembre 1989*. Udine: Campanotto Editore. 227-232.
120. Toury, G. (2004). The Nature and Role of Norms in Translation. In: Venuti, L. (ed.) (2004). *The Translation Studies Reader*. London: Routledge. 199-211.
121. V. O. Quine, W. (2004). Meaning and Translation. In: Venuti, L. (ed.) (2004). *The Translation Studies Reader*. London: Routledge. 94-112.
122. Venuti, L. (1992). *Rethinking Translation: Discourse, Subjectivity, Ideology*. London and New York: Routledge.
123. Venuti, L. (1995). *The Translator's Invisibility: A History of Translation*. London and New York: Routledge.
124. Venuti, L. (1998). *The Scandals of Translation: Towards an Ethics of Difference*. London: Routledge.
125. Venuti, L. (ed.) (2004). *The Translation Studies Reader*. London: Routledge.
126. Venuti, L. (2004). Translation, Community, Utopia. In: Venuti, L. (ed.) (2004). *The Translation Studies Reader*. London: Routledge. 468-488.

127. Venuti, L. (2013). *Translation Changes Everything: Theory and Practice*. London: Routledge.
128. Vermeer, H. J. (2004). Skopos and Commission in Translation Action. Translated by Andrew Chesterman. In: Venuti, L. (ed.) (2004). *The Translation Studies Reader*. London: Routledge. 221-232.
129. Vinay, J. P.-Darbelnet, J. (1995). *Comparative Stylistics of French and English: A methodology for translation*. Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
130. Živković, D. (2010). Islamski izvori u *Hazarskom rečniku* Milorada Pavića. U: Bošković, D. (ured.) (2010). *Srpski jezik, književnost, umetnost: Knjiga II: Imperijalni okviri književnosti i kulture*. Kragujevac: Filološko-umetnički fakultet. 291-298.
131. Živković, D. (2015). Značaj *Hazarskog rečnika* u kontekstu svetske književnosti. U: Marićević, J. (ured.) (2015). *Trideset godina Hazarskog rečnika: Leteće violine Milorada Pavića: Zbornik radova*. Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu: Filozofski fakultet. Odsek za srpsku književnost i jezik. 77-90.
132. Živković, D. (2016). *Otvoreni lavirinti: Eko i Pavić*. Kragujevac: FILUM.

Članci iz časopisa i novina

133. Altarocca, C. (15/6/1988). Il galoppo dei misteriosi Chazari. *La Stampa*, Torino, p. 3.
134. Bignardi, I. (3/6/1988). Il cacciatore di sogni. *La Repubblica*, Roma, p. 32.
135. Fawcett, P. (1995). Translation and Power Play. *The Translator*, 1/2, 177-192.
136. Greenwald, A. G.-Banaji, M. R. (1995). Implicit Social Cognition: Attitudes, Self-Esteem, and Stereotypes. *Psychological Review*, 102/1, 4-27.

137. Lazarević di Đakomo, P. (2006). Recepcija dela Milorada Pavića u Italiji. *Letopis Matice Srpske*, 182, 478/4, 627-664.
138. Leuven-Zwart, K. M. van (1989). Translation and Original: Similarities and Dissimilarities, I. *Target*, 1, 151-181.
139. Leuven-Zwart, K. M. van (1990). Translation and Original: Similarities and Dissimilarities, II. *Target*, 2, 69-95.
140. Magris, C. (15/6/1988). Giostra di demoni nel mondo dei Chazari. *Corriere della Sera*, Milano, p. 3.
141. Maraone, E. (22/6/1988). I Chazari: Siamo tutti come loro. *Avvenire*, Milano, p. 11.
142. Medail, C. (19/6/1988). Vi presento i Chazari cacciatori di sogni. *Corriere della Sera*, Milano, p. 18.
143. Mihajlović, J. (1992). Biografija i bibliografija Milorada Pavića. *Godišnjak Srpske akademije nauka i umetnosti za 1991*, 48, 401-464.
144. Misischia, C. (11/7/1988). I misteriosi Chazari raccontati da Pavic. *Libertà*, Piacenza, p. 19.
145. Nedić, M. (1986). Hazarski i drugi palimpsesti Milorada Pavića. *Savremenik*, 1/2, 61-90.
146. Negrišorac, I. (2010). Prozorljivo oko Milorada Pavića. *Letopis Matice Srpske*, 186, 485/5, 889-902.
147. Orengo, N. (4/6/1988). Dalla Jugoslavia romanzo a due versioni per lui e per lei. *La Stampa* (Tuttolibri), Torino, p. 1.
148. Pym, A. (1996). Venuti's Visibility. *Target*, 8, 165-177.
149. Scaglione, F. (2/7/1988). Sotto ognuno di noi si nasconde un chazaro. *Il Tempo*, Roma.
150. Scaglione, F. (24/8/1988). Leggere la storia di un dizionario. *Famiglia Cristiana*, Alba, p. 166.

151. Valentineti, C. M. (31/7/1988). I Chazari: Chi eran mai costoro?. *Grazia*, Milano, pp. 52-54.
152. Venosta, G. (17/6/1988). E un popolo uscì dalle nebbie. *Il Secolo XIX*, Genova, p. 9.
153. Zandel, D. (24/7/1988). Ma questi Chazari esistono davvero?. *Paese Sera*, Roma, p. 10.

Enciklopedije i rječnici

154. Doria, M. (1987). *Grande dizionario del dialetto triestino storico, etimologico, fraseologico*. Trieste: Il Meridiano.
155. Gabrielli, A. (2008). *Grande dizionario Hoepli italiano*. Milano: Editore Urlico Hoepli.
156. Klajn, I. (2011). *Italijansko-srpski rečnik*. Beograd: Edicija.
157. Kosovitz, E. (1890). *Dizionario Vocabolario del dialetto triestino e della lingua italiana*. Trieste: Tip. Figli di C. Amati.
158. Lapucci, C. (2007). *Dizionario dei proverbi italiani*. Milano: Mondadori.
159. Otašević, Đ. (2012). *Frazeološki rečnik srpskog jezika*. Novi Sad: Prometej.
160. Pittàno, G. (2009). *Dizionario dei modi di dire*. Bologna: Zanichelli.
161. Popović, T. (2010). *Rečnik književnih termina*. Beograd: Logos art / Edicija.
162. Quartu, M.-Rossi, E. (2012). *Dizionario dei modi di dire della lingua italiana*. Milano: Hoepli.
163. Škaljić, A. (2015). *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Novi Sad: Prometej, Sarajevo: Dječija knjiga.
164. Vujaklija, M. (1980). *Leksikon stranih reči i izraza*. Beograd: Prosveta.

165. Vujanić, M.-Gortan Premk, D.-Dešić, M.-Dragičević, R.-Nikolić, M.-Nogo, Lj.-... & Fekete, E. (2007). *Rečnik srpskoga jezika*. Novi Sad: Matica srpska.

166. Zingarelli, N. (1994). *Vocabolario della lingua italiana*. Bologna: Zanichelli.

Izvori sa interneta

167. Prevodi. (2012, 14. novembar). U: Khazars. Konsultovano 11. septembra 2019. godine, na: <https://www.khazars.com/dela-milorada-pavica/prevodi-dela-milorada-pavica>